

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

STREJFTOG GENNEM

FREDEDE EGNE PÅ ØERNE

TEKST OG TEGNINGER AF

KNUD DAHL

Strejftog gennem
FREDEDE EGNE
PÅ ØERNE

Den unge tegner Knud Dahl har besøgt de forskellige fredede egne og giver i dette strejftog en levende og letlæselig skildring af de enkelte egne. Man får et klart indtryk af landskabernes særlige præg, isprængt oplysninger om geologiske forhold, plantevækst og dyreliv, såvel som en række interessante historiske oplysninger. Godt et halvt hundrede pennetegninger bidrager yderligere til at understrege de enkelte egnes landskabelige karakter.

I tilgift giver bogen besked om, hvad de behandlede fredninger omfatter, hvorledes de er tilgængelige for offentligheden og om de reservater, hvor man søger at beskytte særpræget plante- og dyreliv mod ødelæggelse.

Et kort over fredningerne letter oversigten, og et stedregister gør det muligt hurtigt at finde omtalen af de enkelte lokaliteter.

Strejftog gennem fredede egne på øerne er en både værdifuld og underholdende vejleder, hvor de mange, der gerne vil søge ud i vor natur, kan hente inspiration til naturskønne udflugter og oplevelser.

STREJFTOG GENNEM
FREDEDE EGNE
PÅ ØERNE

TEKST OG TEGNINGER
AF
KNUD DAHL

P. HAASE & SØNS FORLAG
KØBENHAVN
1961

Copyright 1961 by P. Haase & Søn's Forlag
Printed in Denmark by Nordlundes Bogtrykkeri, Copenhagen
Trykt på uglittet 605 fra Silkeborg Papirfabrik
Illustrationer reproduceret af Illu'Grafia
Sat med Linotype Janson

Omslagets tegning:
Ege og småbladet lind på Knudshoved

Tidligere udkom:
Knud Dahl: Langs Gudenåen

Forord

På de følgende sider vil læseren møde en skildring i tekst og tegning af fredede landskaber og lokaliteter på øerne. Det er et alsidigt udvalg, som her er foretaget: kyststrækninger, søer, skove, overdrev, åse, bakkedrag o. s. v. Om dem alle gælder det, at de er af stor landskabelig skønhed, nogle tillige interessante i geologisk henseende eller som hjemsted for særprægede plante- og dyresamfund. Gennem skildringen af dem er der givet et levende helhedsindtryk af hver enkelt egn og desuden mange oplysninger af historisk og naturhistorisk karakter.

Denne bog fremkommer på et tidspunkt, da naturfredning påkalder stigende opmærksomhed og hvor udviklingen løber så hurtigt, at nye veje og midler er påkrævet og en samlet planlægning er nødvendig. På et tidspunkt, 50 år efter stiftelsen af Danmarks Naturfredningsforening, da en ny lov sætter skel i fredningssagens historie, er det nyttigt og naturligt at se tilbage over, hvad der indtil nu er udrettet. Derfor må fremkomsten af denne bog hilses med glæde. Den bliver forhåbentlig snart efterfulgt af en tilsvarende bog om fredede egne i Jylland. Et sådant overblik over de værdifuldeste fredninger vil gøre god gavn ved at udbrede kendskabet til dem i videre kredse end hidtil. Tillige vil bogen bidrage til at minde om den indsats, der indtil nu ved mange gode kræfters samvirken er gjort for at bevare vort lands naturskønhed og skaffe offentligheden så vid adgang som muligt til at nyde den.

København, i september 1961.

JØRGEN ELKJÆR LARSEN
Departementschef

Naturfredningens mål og midler

Hvad har været og hvad er formålet med dansk naturfredning? Dette spørgsmål vil mange sikkert uvilkårligt stille, før de giver sig i lag med en bog om fredede egne.

Bortset fra den fredning, som i begyndelsen af 1800-årene af økonomiske grunde blev gennemført for vore skove, havde de ældste fredninger en videnskabelig karakter, og initiativet til dem udgik fra naturvidenskabsmænd med den store botaniker Eugenius Warming i spidsen. Den første større fredning ud fra rent videnskabelig interesse fandt dog sted omkring et halvt århundrede før Warmings tid; det var fredningen i 1844 af Gammelmosen ved Vangede i Gentofte Sogn. Det, som man ved en sådan fredning vil opnå, er at søge at beskytte geologisk interessante lokaliteter, plante- eller dyresamfund af en særegen sammensætning eller med en eller flere sjældne arter. Der foregår stadig fredninger af denne slags. Foruden den videnskabelige interesse har en del af dem også betydning for skoler og højere læreanstalter, der på de fredede arealer vil kunne finde en række velegnede studieobjekter.

Blandt de fredninger, der indtil nu har fundet sted, er mange dog af en anden art; de er sket ud fra to hensyn: 1) at bevare særlig naturskønne lokaliteter, altså et æstetisk motiv, 2) at sikre offentligheden adgang til naturområder af værdifuld udflugtsmæssig interesse, altså et samfundsmæssigt motiv.

Den første kategori omfatter et stort antal fredninger af højst forskelligt omfang – lige fra et enkelt træ, en dekorativ trægruppe, en allé, et stendige – til et skovbryn, et dalstrøg, et bakkedrag, en særlig smuk og vid udsigt, en sø og dens omgivelser, et overdrev, en strandeng o. s. v. og i enkelte tilfælde mere omfangsrige landskaber.

Herunder hører også bestræbelserne for at beskytte omgivelserne omkring fortidsminder som gravhøje, stendysser, voldsteder, ruiner og lignende.

Den anden kategori er de fredninger, som foretages for at sikre befolkningen adgang til naturområder, som private ejere ellers har kunnet holde afspærret, men hvor folk nu får ret til at færdes og opholde sig, eventuelt bade, campere o. s. v.

Langt de fleste fredninger skyldes det af syv sagkyndige medlemmer bestående naturfredningsråd, og ganske særlig den forening for naturfredning, som blev dannet i 1911, og som oprindeligt kun omfattede Øerne, men nu forlængst er blevet en landsforening: Danmarks Naturfredningsforening, der i år fejrer sit 50 års jubilæum. Foreningen har ingen myndighed til at træffe afgørelser – dette er henlagt til de lokale fredningsnævne og i sidste instans til overfredningsnævnet og kulturministeriet. Men foreningen er ikke des mindre af central betydning for fredningsarbejdet; det er nemlig herfra den propaganda for fredningssagen udgår, som har åbnet den brede befolknings øjne for naturen, og det er som nævnt foreningen, der har rejst de fleste fredningssager. Det er i foreningens forskellige lokalkomiteer og udvalg, det materiale tilvejebringes, som er nødvendigt, når der overfor nævnene skal kunne gives en overbevisende begrundelse for en fredning.

En særlig hyldest fortjener den jubilerende forening, fordi den kort tid efter sin stiftelse begyndte en energisk agitation for at få gennemført en lovgivning om naturfredning. I 1917 blev den første lov vedtaget, og man fik nu mulighed for at frede privat ejendom mod at betale ejeren erstatning, hvis han ønskede det; i de fleste tilfælde gør han det, men der er dog også sket et ikke helt ringe antal frivillige fredninger.

Baggrunden for loven og for fredningssagen i det hele taget må især søges i bymenneskets voksende trang til i fritid og ferier at komme bort fra bymiljøet og ud at færdes i sol og frisk luft eller søge hvile og afslapning ved strand og i skov. Men også en mere aktiv interesse for naturen, for dens dyre- og planteliv og for landskabets skønhedsværdier – en interesse, der tidligere overvejende var forbe-

holdt naturforskere og æsteter – bringer i vore dage et stigende antal mennesker i kontakt med naturen. Det er dette behov for af den ene eller anden grund at søge bort fra stenbroen, som har affødt spejderbevægelse, vandrebevægelse, terrænspport og campingliv. I de første årtier af dette århundrede var det cyklernes store udbredelse, som muliggjorde længere udflugter fra byerne end før, og dette er endnu stærkere blevet tilfældet med vejnettets fortsatte udbygning og forbedring og med bilismens udbredelse i stadig større kredse af befolkningen.

Hele denne udvikling har naturfredningssagen fulgt med i og tilpasset sig. Der blev dog efterhånden også brug for en anden form for beskyttelse af naturen end den traditionelle. I de stadig større masser, som erobrede strand og skov, var der et mindretal, som manglede forståelse for de hensyn, naturen kræver, og for de værdier, naturlivet rummer. Det er disse folk, der tilgriser strande og skove med madpapir, plastikposer, konserverdåser og flasker, eller som tankeløst flår grene af nyudsprungne træer. Det er den samme slags folk, som nu lader naturens egne lyde, vindens susen i trækroernerne, fuglenes sang og bølgeslaget, overdøve af den evigt spillende og snakkende transistorradio. Det er dog kun et mindretal, som således viser en uhyggelig mangel på begreb om at færdes i og nyde naturen; man har på forskellig måde forsøgt at bremse denne vandalisme, men desværre er den vanskelig at komme til livs. I det store og hele må det dog siges, at bymenneskenes masseerobring af naturen er af stor samfundsmæssig værdi, og at den er en rigtig foretelse i en demokratisk stat. Derfor har foreningen og myndighederne også handlet ret ved at lægge vægt på denne side af naturfredningen.

Med den voksende motorisering er også fulgt en overordentlig udvikling af sommerhusbyggeriet. Bymennesker har ofte en forstælig trang til at eje et stykke jord, hvor de kan søge hen efter arbejdstid, i week-ender og i ferier. Tidligere var det kolonihaverne, som imødedekom dette behov. Nu er de fleste af dem blevet ofre for byernes vækst; til gengæld søger man længere ud, og med den stigende velstand er man i stand til det. Det ene landskabelige område efter det andet er blevet udstykket til små grunde, hvor sommerhuse

er skudt op som paddehatte, og ofte er det de mest uberørte og sårbare egne, der udnyttes på denne måde. Mange af husene gør ingen fortræd, fordi de falder ind i omgivelserne, men endnu flere er så grimme, at de virker som et slag i ansigtet på den omgivende natur. Det var derfor et vigtigt fremskridt, at der ved en revision i 1937 af Naturfredningsloven indførtes en bestemmelse om, at der langs alle vore kyster ikke måtte bygges indenfor en afstand af indtil 100 m fra strandbredden. Ved den samme revision af loven blev det forbudt uden tilladelse at bygge indenfor en afstand af 300 m fra skovbrynet ved alle landets fredskove. Det har desværre vist sig, at disse udmærkede bestemmelser adskillige steder er blevet overtrådt, og det gælder i det hele taget mange andre fredninger, at de i tidens løb glemmes og bliver mere eller mindre værdiløse, fordi stedet efterhånden har skiftet karakter. Et regelmæssigt tilsyn med fredningerne ville sikkert være på sin plads; det behøvede ikke at koste mange penge, og når det blev udøvet med den fornødne blanding af smidighed og fasthed, kunne det gøre megen gavn.

I naturfredningens hidtidige periode er det ikke sjældent, at erstatningskravene har været af en sådan størrelse, at fredningen af det truede område af denne grund har måttet opgives. Desuden sker det, at man er kommet for sent, så at skaden er en kendsgerning, før man kan nå at rejse fredningssag. Dog er det gået nogenlunde godt, så længe udviklingen forløb i et forholdsvis jævnt tempo, og man kunne nøjes med enkeltvis fredninger. Men i løbet af de sidste 4-5 år er vi kommet ind i en så voldsom og hurtig økonomisk, trafikal og bebyggelsesmæssig udvikling, at det er umuligt at gå frem efter hidtidig praksis, og faren for at komme for sent er derved blevet mangedoblet. Nye veje må nu følges. I den omtalte hastige udvikling indgår også den i de seneste år fremkomne tendens til at lægge store industrivirksomheder ud på landet eller ved kysterne, hvor naturen ikke kan undgå at blive mere eller mindre vansiret deraf, hvor meget der end fra bygherrerne side gøres for at mildne virkningerne. Når man f. eks. tænker på, hvilket rædselsfuldt skår Skærbækværket har slået i den ellers så naturskønne Kolding Fjord, eller på, hvad olieraffinaderierne ved Kalundborg og Stigsnæs vil betyde

for Storebæltskystens udseende, kan man kun med bange anelser se frem til den industribebyggelse på landet udenfor byerne, som de kommende årtier vil opleve. Også nye militære anlæg, opførelsen af radio- og fjernsynsstationer og en yderligere udbygning af vejnettet vil i de kommende år beslaglægge og forringe megen hidindtil uberørt natur. Og i ikke mindre grad må man frygte for den forurening af søer og åer, som fabrikker og ensilagesaft fra landbruget allerede nu i stigende grad medfører, og den ødelæggelse af bademuligheder, som de store byers kloakudløb forårsager.

Ved loven af 1937 fik statsministeren ret til at lade udarbejde fredningsplaner for almeninteressante, ejendommelige og smukke landskaber; de områder, der faldt ind under en sådan plan, skulle underkastes fredning på sædvanlig måde, hvis man måtte frygte, at der ville ske indgreb i planen. I 1959 kom en ny lov, og herefter kan statsministeriet (nu kulturministeriet) nedsætte særlige udvalg til at udarbejde fredningsplaner. Der findes nu 11 fredningsplanudvalg, og i hvert af dem sidder både repræsentanter for byplanlægning, vejvæsen, naturfredning m. fl., så at de forskellige interessefelter kan samarbejde og påvirke hverandre. Udvalgene er i fuld gang landet over, og en del af de udarbejdede planer er allerede godkendt af overfredningsnævnet.

Der er ikke tvivl om, at vi nu står i en situation, hvor der ingen tid er at spilde. Statsministeriet har erkendt det ved i år at få vedtaget en lov om ændringer i 1959-loven. Den indeholder bestemmelser om, at der indenfor 150 m fra søer på mindst 3 ha, indenfor 100 m fra offentlige vandløb af mindst 4 m's bundbredde og indenfor en afstand af 100 m fra hovedlandeveje og landeveje kun må bygges med fredningsnævnets tilladelse. Endnu vigtigere er dog den paragraf, der siger, at hvis man udenfor byer vil foretage større samlede bebyggelser, der ikke tjener et på stedet naturligt formål, erhverv eller helårsbeboelse, skal dette kun kunne ske, hvis man får fredningsnævnets tilladelse dertil. Man håber ved denne bestemmelse at sikre landbrugsarealerne mod en uhæmmet og planløs bebyggelse, men om bestemmelsen er stærk nok, er en anden sag. I et land som Danmark, hvor fjorde og vige indgår som væsentlige dele af naturskøn-

hederne, er det også betydningsfuldt, at loven af 1937 nu tillige kan finde anvendelse på de indre territoriale farvande og på søterritorier. Det kan dog med sikkerhed siges, at nye ændringer og tilføjelser til naturfredningens retsgrundlag på dette som på andre punkter vil blive nødvendige i de kommende år.

Alene den vækst af befolkningstallet, som efter sagkyndiges skøn kan forventes at ville ske i de kommende årtier, ikke blot i hovedstadsområdet, men også ved de større byer omkring i landet, vil stille naturfredningen overfor nye og vanskelige opgaver, hvis man vil sikre, at bebyggelsen og byudviklingen kommer til at foregå på en sådan måde, at der udenfor de bebyggede arealer bevares tilstrækkeligt store landskabelige områder. Det er dette perspektiv, som har ført tanken ind på en landsplanlægning, udarbejdelse af en for hele Danmark fælles fredningsplan. Den vil kræve et meget stort økonomisk grundlag og en samordning af naturfredningsinteresser med hensynene til byplan, trafik, erhvervsforhold o. s. v. Desuden vil en lovmæssig sikring af frie landskabsområder blive uundgåelig; ellers vil mange af dem blive opsuget af byerne, således som Nordsjælland om få årtier vil være det af København. At finde den rette balance mellem by og land må nu siges at være hovedopgaven for naturfredningen.

Københavnsegnens grønne Områder

Fra gammel tid har det nordsjællandske landskab øvet en særlig tiltrækning på Københavns befolkning, der her fandt en afvekslende og ofte næsten uberørt natur, i modsætning til den mere ensformige på den opdyrkede slette, »Heden«, vest og syd for byen ned mod Køge Bugt. I de senere år, hvor så mange ønsker at have eget hus, er det derfor kun naturligt, at de fleste har slået sig ned netop i Nordsjælland. Villakvarter efter villakvarter har lagt sig mellem skove og søer og bredt sig over markerne. I de gamle nordsjællandske landsbyer skyder moderne høj bebyggelse op og omdanner dem til storbyens forstæder. Men skal alle bo i denne natur, vil den ikke vedblive at være natur, og baggrunden for udflugtningen eksisterer da ikke længere. Hvad den nordsjællandske natur derimod kan bære er, at byens befolkning færdes og opholder sig i den, hvis dette blot foregår på tilbørlig vis og efter visse regulerende retningslinier. For at få hånd i hanke med udviklingen er man derfor nu igang med at udarbejde en fredningsplan for Nordsjælland, som skal hindre bebyggelsen i at brede sig uhæm-

met; på denne måde søger man at forhindre, at dette naturområde yderligere bliver ødelagt og at bevare det til glæde for byens millionbefolkning. For år tilbage lykkedes det dog allerede at redde nogle af de mest truede områder nærmest byen: de såkaldte »grønne Områder«. Her slynger stierne sig gennem skove, langs søer og over marker og moser, der vil forblive urørt natur også i fremtiden.

Mølleåen fra Bastrup Sø til Fiskebæk

Mølleåen og Mølleådalen er i høj grad med til at sætte præg på dette landskab, og en del af »de grønne Områder« er derfor lagt i nær tilknytning til denne ådal. Da isen under sidste istid begyndte at smelte, skabtes dette bakkede land, gennemskåret fra øst til vest af lange smalle dale, tunneldale, der fremkom, da store smeltvandsmasser fra isbræns overflade trængte mod dens bund, hvor de dannede rivende strømme, der hulede sig ned i undergrunden og førte ler, grus og sten med sig. Da vandet løb under enormt tryk, var det i stand til at »løbe opad«, og det søgte vestpå ud mod det allerede isfrie land. Da isen helt var forsvundet fra Nordsjælland, lå det nøgne, kuperede landskab tilbage, og en af dets tunneldale blev leje for den lille Mølleå og de smalle søer, den gennemstrømmer.

Lige vest for Bastrup Sø har *Mølleåen* sit udspring, og 35 km længere fremme sit udløb i Øresund ved Strandmøllen. Mølleåen hører langt fra til landets største åer. Gudenåen er henved 160 km lang, og Susåen, Sjællands længste å, 83 km. Men til trods for sin beskedne længde og ret ringe vandmængde har Mølleåen alligevel spillet en betydelig rolle, for herude stod dansk industris vugge. Dette skyldes dels hovedstadens nærhed, dels at Mølleåen løber gennem den dybe Farum Sø og den dybeste af alle vore søer, Furesøen. Herved skabtes det store vandreservoir, der gav den for mølledrift så betydningsfulde konstante vandføring, og ikke mindre end 8-9 møller kom i tidens løb til at ligge ved Mølleåen nedenfor Furesøen. Engang drev da vandhjulene kornkværne, stampe-,

krudt- og metalværker, men så kom dampmaskinen og senere elektromotoren og forringede den gamle kraftkildes betydning, og nu er også de fleste af de oprindelige, maleriske bygninger borte og erstattet af store fabriksanlæg; kun *Fuglevad Mølle* er bevaret, restaureret af Københavns kommune.

De fleste kender Mølleåen bedst på dette stræk. Man har spadseret ad stierne, der snart skjuler sig i rørskovene langs åen, snart kryber op ad den snævre ådals skovbevoksede brinker. De allerfleste københavnere har set fabrikkerne i Lyngby, Brede, Ørholm, Ravnholm og Råvad spejle sig i hver sin idylliske mølledam. Færre er de, der kender åen vest for Furesøen.

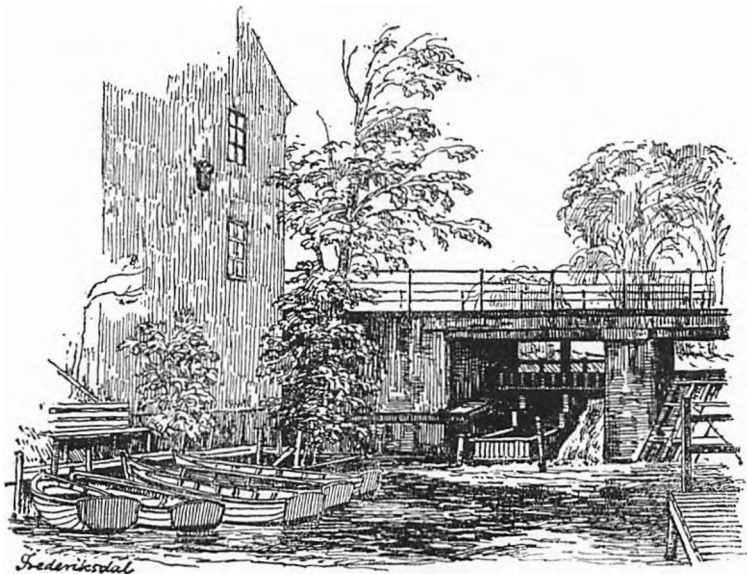
Foråret kommer tidligt til de sydvendte skråninger ned mod *Buresø*; i læ for nordenvinden titter allerede i marts blå anemoner og violer frem, og snart, mens solen endnu kan nå ned mellem egens og askens nøgne kroner, følger den hele række af forårsblomster efter, hvide og gule anemoner, vorteroden med de strålende, smørgule stjerneblomster, lærkespore og lungeurt. Ovre på den anden side af søen ligger *Slagslunde Skov*, en »rigtig« skov uden altfor forstmæssigt præg, og på vandskellet mellem Roskilde Fjord og Øresund øst for søen har de to små skove, Krogenlund og Ganløse Eged, taget plads. Her lige øst for vandskellet er det, at Mølleåen fødes for straks efter at risle mod *Bastrup Sø*. Ved dennes nordlige bred, dér, hvor rørbevoksningen mangler, fordi vanddybden selv tæt ind under land er 3-4 m, ligger frit i landskabet *Bastruptårnet*, det ejendommelige tårn fra den tidlige middelalder, hvis oprindelse taber sig i dunkelhed. Bastruptårnet er landets ældste borgruin, af hvilken ganske vist kun nogle meter over jorden er tilbage. Men med sin 6 m tykke frådstens-mur giver det en forestilling om den styrke, tårnet engang har haft, da det sandsynligvis var led i en række småborge, som beskyttede et færdselsstrøg fra Roskilde Fjord gennem Mølleåen helt ud til Sundet.

Fra Bastrup Sø glider Mølleåen langs *Ganløse Orned*, men den har her følgeskab af et fugtigt moseterræn, så skovens stortræer når sjældent at spejle sig i dens vande, lige så lidt som »de grønne Områder« stier her altid kan gøre den følgeskab. Kun drengenes hjem-

melavede, smalle »indianerstier« fortsætter trofast langs åløbet ude mellem elle- og pilekrattene. En del af dette ufremkommelige mose- terræn kaldes *Sortemosen*, og herfra er der ikke langt til et andet stort og uberørt mosedrag syd for Ganløse Orned. Smukt har hele dette vildnis lagt sig ind til skovbrynet af den statelige bøge- og egeskov.

Skovene lukker sig om Farum Sø. I modsætning til naboen Nørreskov, som Farum Sø må dele med Furesø, og som er meget besøgt, er *Ryget Skov* lidt udenfor alfarvej; kun få kommer i denne bøgeskov, hvor mosen, »*Sækken*«, som den kaldes, skærer sig ind med sine lette birke. Langs den nordlige søbred ligger *Farumgårds Skov*, der med sine høje lindealleer egentlig mest minder om en park. *Farumgård* hørte i den katolske tid under Roskilde bispestol; den trefløjede hovedbygning er dog først opført omkring 1700, da godset efter en kort tid i kronens eje var kommet på private hænder. Bag Farumgårds Skov skjuler *Farum* sig, den gamle landsby, som nu er på vej til at blive en forstad til København. Kirken og dens omgivelser, de stråtækte bondehuse nær søen, har dog fået lov til at ligge uantastet og fortæller intet om, hvilken vej udviklingen ellers går i den tidligere så idylliske landsby, og ved *Farum Sø* ånder alting fred. Søen har fra gammel tid haft godt fiskevand, og det har den stadig, men vildgæssene ruger ikke som før på de to små holme, Svaneholmen og øen med det mærkelige navn *Klavs Nars Holm*, et navn den skal have fået, da Valdemar Atterdag ifølge sagnet skænkede den til sin nar Klavs.

Ved *Fiskebæk*, som Mølleåen kaldes på sit korte løb mellem Farum- og Furesø, slutter den del af »de grønne Områder«, der vel er mindst kendt, men hvor den nordsjællandske natur ikke desto mindre er bedst bevaret, et stykke Nordsjælland, sådan som det må have set ud et par slægtled eller mere tilbage.

Mølleåen, Frederiksdal og Lyngby Åmose

Fra Fiskebæk går som et led i »de grønne Områder« en sti langs *Furesøens* nordlige bred, forbi Stavnsholt og gennem det store fredede mosedrag Vaserne til Holte, mens en anden sti gennem Nørreskov følger den vestlige og sydlige søbred til Frederiksdal. Med besvær klamrer *Fiskebæk-Frederiksdalstien* sig til de stejle brinker, som dannedes for mange år siden, da vandstanden i søen var adskilligt højere end nu, og bølgerne derfor i stormvejr kunne komme helt ind under land og bortskylle foden af brinkerne.

Til tider kan vandstanden dog stadig være høj i søen. Ejerne af møllerne ved Mølleåen har nemlig en mere end hundredårig ret til at stemme søens vandmasser op for derved at skaffe reserver til deres elproduktion. Denne ret bestemmer, at det fastsatte vinter-flodemål skal holdes, hvilket bevirker, at søen i regnfulde vintermåneder eller ved tøjbrud bliver så høj, at »de grønne Stier«, hvor disse passerer lavtliggende terræn, oversvømmes.

Denne del af Mølleåen og egnen deromkring er skuepladsen for forfatterinden Gyrithe Lemches fire binds romancyklus

»Strømmen«, der giver farverige kulturhistoriske billeder af livet i og omkring vandmøllerne lige fra 1200-årene til midten af forrige århundrede.

Furesøens vand er usædvanlig rent og klart. Søens store dybde og de mange kilder på dens bund hindrer, i modsætning til f. eks. Bagsværd Sø, dannelsen af grønalger og grøde. For studiet af vore ferske vande har Furesøen spillet en stor rolle. Her udførte en af ferskvandsbiologiens grundlæggere C. Wesenberg-Lund sine første undersøgelser, og idag er næppe nogen dansk søs dyre- og planteliv så godt udforsket som netop Furesøens. I dens dybere vandlag har bl. a. nogle rejelignende krebsdyr, mysiderne, levet, siden de efter istiden blev afspærret fra deres nære slægtninge i havet. Men som så mange andre søer trues også Furesøen i de senere år mere og mere af giftige kloak- og fabriksafløb.

Frederiksdal hører fra ældre tid til de folkekære udflugtssteder. Hvor mange københavnere har ikke om søndagen sommeren igennem lagt vejen om ad det idylliske sted nede mellem bakkerne ved kanalen, der bringer Mølleåens vand fra Furesøen videre til Lyngby Sø. Dengang da bilemne endnu var få, da man cyklede eller tog med toget i skoven, var Frederiksdal med søerne og skovene deromkring ligesom Dyrehaven og Bellevue et yndet mål for søndagsturen. Eller man kom sejlene hertil med rutebådene fra Kongens Lyngby, Farum og Fiskebæk. Den gamle bygning, hvis gulkalkede gavl bærer et skjold med Christian V's dronning, Charlotte Amalies monogram, er resterne af den første af de 8-9 vandmøller, der lå langs Mølleåen nedenfor Furesøen. Omkring *Hjortholm Mølle*, som den oprindelig hed, har der gennem århundreder hersket liv, for møllen er sikkert fra samme tid som den middelalderlige borg ved Furesøen, Hjortholm, hvis navn den bar, og til hvilken den hørte. Når vandet plaskede ned over det store vandhjul på henved 5 m i diameter, kunne møllen bestille noget. Oprindelig malede og gruttede Hjortholm Mølle kornet for egnens bønder, men senere blev den lavet om til kobbeværk med hamre og sakse, og der blev bygget huse til håndværkerne, som forarbejdede kobberet til kedler og pander, al slags messingtøj, lyse-

stager, bækkener o. s. v. Inden møllen i 1875 blev nedlagt, nåede den også for en tid at være papirmølle, men da havde stedet forlængst ændret navn til Frederiksdal, idet Frederik III havde bygget et jagtslot herude i den skønne skovegn. Det nuværende hvide rokokoslot nord for Mølleåen er dog først opført, efter at Christian VI med en flot gestus havde skænket godset til sin minister, gehejmeråd Johan Sigismund Schulin, i hvis slægts eje Frederiksdal har været siden da. Hos Schulins enke levede i årene 1753-67 som huslærer for grevindens søn en af vore mest berømte zoologer, Otto Friedrich Müller. Under sin færd i Frederiksdalegnen – han var en af de første naturforskere, som foretog iagttagelser og indsamlinger i naturen – skaffede han sig et solidt kendskab til dens dyr og planter, og herfra stammer også spiren til hans senere grundlæggende indsats som systematiker og biolog, især indenfor den mikroskopiske dyreverden.

Er det kun rester af møllen ved Frederiksdal, der eksisterer idag, står det endnu ringere til med borgen *Hjortholm*. Den havde, da bisperne i Roskilde ejede den, stor forsvarsmæssig betydning på grund af sin fortræffelige beliggenhed på en dengang vandomflydt holm ved Mølleåens udløb af Furesøen. Men under grevefejden blev borgen i 1535 efter en langvarig belejring delvis skudt i grus, og siden da forsvandt år for år mere og mere af den; en del gik i søen, resten hentedes efterhånden af egnens bønder, når de havde brug for byggemateriale. Kun enkelte murrester af den fordums bispeborg skjuler sig nu ved en lille høj, der forøvrigt intet har med borganlægget at gøre, da den hidrører fra en oprensning af Mølleåen. Fra Hjortholm har der altid været en smuk udsigt over Furesøen til *Nørreskov*, hvor de 200 år gamle og omkring 45 m høje ædelgraner som Danmarks højeste træer rager op over skoven; det var denne udsigt, der en sommeraften inspirerede Chr. Winther til digtet »Flyv, fugl, flyv over Furesøens vove«. Endnu større er udsynet fra *Hummeltoftevej* ved vejsvinget på bakken, hvor *Spurve-skjulskoven* ligger med sit gamle stendige og indkørslen til Frederiksdal Slot på den ene side, frit og højt liggende marker på den anden, mens midtfor åbner sig den store, chokerende dejlige ud-

sigt over søens udbredte flade med de skovkransede kyster. Lidt længere ind mod Lyngby ligger det yndige lille hus *Spurveskjul* med portrætmedaillonen på façaden af husets bygmester, maleren Nic. Abildgaard, der boede her en årrække.

Fra Frederiksdal fortsætter Mølleåen til Lyngby Sø. Det bugtede åløb blev i sin tid rettet ud, for at det kunne tjene som fæstningskanal. *Prinsessestien* derimod snor sig frem til Lyngby gennem Frederiksdal Storskov og Lyngby Mose, det meste af vejen i nærheden af kanalen. Inde i skoven fører en dekorativ træbro stien over løbet fra dets søndre til dets nordre bred. Ikke langt herfra sprang engang et kildevæld, der blev kaldt *Louisekilde* efter en svigerinde til Frederiksdals daværende ejer. Kilden er nu udtørret, men et lille sandstensmonument, kronet af en søjle, viser, hvor den lå. En gammel eg ved Prinsessestien blev opkaldt efter den tyske digter Klopstock, som indbudt af Frederik V boede i Lyngby gennem en længere årrække. *Klopstocks eg* står endnu og breder sin krone over stien, der fra bøgeskoven her er nået ud i mosen med dens mange birke, elletrær og buske. Nattergalen, rørsangeren, droslen og andre af vore kære sangfugle holder til i de tætte krat, og deres sang fryder nu som før den, der en sommeraften går turen ad den gamle traditionsrige Prinsessesti eller prøver de senere anlagte stier ud over selve moseterrænet med kig hist og her til Lyngby Sø.

År for år er *Lyngby Åmose* vokset på bekostning af søen. Fordi solen står i syd, modtager vandet på søens nordside mest solvarme, hvilket bevirker, at vegetationen i den lavvandede sø udvikler sig hurtigere her end på sydsiden. Det skyldes altså ingen tilfældighed, at mosen er opstået netop ved søens nordlige bred. Herfra har mosens fremherskende plante, tørvemosset, efterhånden bredt sig ud i vandet og lidt efter lidt dannet et sammenhængende tæppe, den såkaldte hængesæk, der kan bære forbavsende langt ud, men yderst er tynd med lumsk dybt vand under. Det er ikke mange planter, der kan vokse side om side med tørvemosset; dog klarer kærulden og tranebærret med de store spættede, røde bær naboskabet, og efterhånden som mosen bliver gammel og sammengroet, får også de vandhungrende ellebuske og pile fodfæste.

Lyngby Åmose og Frederiksdals Gods med dets skove i forbindelse med Furesøen udgør det største samlede terræn indenfor »de grønne Områder«. Markerne og skovene omkring Frederiksdal er stadig under drift, og den gennem menneskealdre for enhver gældende ret til at færdes i skovene, på stier og veje er uantastet.

Vaserne og Høje Sandbjerg

Når sydvestenvinden har fået bugt med Furesøens is, så bølgerne atter kan klukke mellem de fjorgamle rør, vender svømmefuglene tilbage; trolldænder, måger og blishøns kommer med foråret til de genåbnede vande. Også i det store mosedrag ved søens nordlige bred har våren meldt sin ankomst, viberne flakser over pile- og ellekrat, og i tørvegrave og vandhuller rører livet sig atter.

Ved forårstid ligger Furesøen dybblå bag den endnu halmgule mose, men snart vil mosen grønnes og kabbelejer og iris lyse mod den, der har fulgt stierne over dens side bund. På alle årstider er der smukt herude i *Vaserne*, som hele moseområdet kaldes, skønt vase egentlig blot er navnet på en vej, der er bygget af risknipper, vidier og grene og går hen over et sumpet terræn. Men smukkest er her måske om vinteren, når sneen falder mellem visne stængler og blade, og det synlige liv indskrænker sig til et par krager, der skrigende hugger efter et dødt insekt under vandhullets tomme tykke is. Fra den højtliggende Kongevej ved *Lollikbus* midtvejs mellem København og Hillerød er der en vid udsigt hen over *Vaserne* til Furesøens nordlige vig, Store Kalv, og til den skovklædte halvø, der gemmer *Næsseslottet*, hvor storkøbmanden Frederik de Coninck engang residerede. Nu tilhører slottet Københavns kommune, der benytter det til rekreativshjem, og skoven og moserne i dets omgivelser er omdannet til den store Furesøpark med et net af stier.

Dette panorama vil blive bevaret, for disse gamle tørvegrave, krattene, græs- og engarealerne indgår som et vigtigt led i »de grønne Områder«.

Vaserne

Blandt de nordsjællandske udsigtspunkter hører *Høje Sandbjerg* til de mest værdsatte. Men denne fortrinnsstilling er ikke mere helt så boretiget som før. Dels har en kraftig bevoksning på bakkehældet i nogen grad lukket for udsynet, dels har det tidligere så smukke og meget typiske nordsjællandske landskab nedenfor Høje Sandbjerg i de senere år lidt skade ved Københavns nærhed. Villa- og sommerhuskvarterer med et net af veje er ved at bemægtige sig synsindtrykket, landskabet plukkes i stykker og de store linier udviskes mere og mere. Idag er der forsåvidt andre nordsjællandske højdepunkter, der nok så meget fortjener at fremhæves, f. eks. Skansebakken ved Hillerød med det imponerende vue over Esrum Sø og Gribskov, de fredede Fyrbakker ved Nakkehoved med udsigten til Kullen, Tibirke Bakker og ikke langt fra Høje Sandbjerg *Skolebakken ved Høsterkøb*, hvorfra der er en fortræffelig udsigt til Sjælsø og dens fredede omgivelser og til landet nordpå.

Alligevel er det værd under en vandring i Rude Skov at søge ud gennem det østvendte skovbryn og gå op i Sandbjerg Bakker til det højeste punkt, der hæver sig 85 m over havet. Set heroppefra

er huse, marker og skove endnu ikke blevet så meget af et rodsammen, at det er umuligt at skelne de forskellige lokaliteter fra hinanden. Mod nord Gyngehuse og Sandbjerg By og længere ude i synskredsen Folehaven, mod syd foran Dyrehaven Nærum og Gammel Holte, mens landet i øst sænker sig ned mod Øresund bag Maglemøssens store flade. Terrænet, der fra *Højbjerggård* i syd grænser op til Rude Skov, er fredet som en del af »de grønne Områder«. Med sine bakker og lavninger, damme, moser og lunde er det et stykke typisk Nordsjælland en miniature, der her er bevaret.

Sjælsøs Omgivelser

Frederik IV's dronning Louise, der en periode ejede og ofte boede på Hirschholm Slot, senere også hendes søn Christian VI med gemalinde foretog i forårstiden små udflugter herfra til *Sjælsø Lund* ved Sjælsø. Man boede altså på Hirschholm, det dengang fortysskede navn for Hørsholm, og derfra var vejen ikke lang om til den lille Sjælsø Lund, hvor alle vårens blomster vældede frem af den frodige muld. Oppe fra en høj, »Dejligheden« blev den kaldt, kunne man nyde synet af det brogede blomstertæppe mellem skovens stammer. Nogle årtier senere følte andre kongelige fra Hirschholm sig tiltrukket af den idylliske sø og dens omgivelser, og det fortælles, at Christian VII's purunge dronning Caroline Mathilde og Struensee har søgt ensomhed i *Jægerhytten*, en tesalon, som kongen havde ladet opføre ved søens bred. Senere foretoges en tilbygning, og tesalonen blev nu anvendt til jagt hytte, når kongerne drev hejrejagter ved Sjælsø.

Et par hundrede år er forløbet siden disse kongelige udflugter til Sjælsø; dog har søen bevaret nogle af de landskabelige herligheder, som dengang tiltrak de kongelige gæster; naturen omkring den har endnu en del af sit oprindelige præg til trods for, at hovedstaden er rykket faretruende nær. Kun halvøen Ravnsnæs undgik ikke sin skæbne; for en snes år siden blev her opført en samling week-end hytter, »Negerlandsbyen«, som de kaldes. Ganske vist har også militæret senere skæmmet dele af nordsiden med kaserne-

Sjælsø ved Jagermøllen

anlæg og skydebaner, men kører man ad den højtliggende vej fra Bloustrød nord om Sjælsø hen til landsbyen med det pudsige navn Grønnegade, eller har man begivet sig op på *Magleås* i nærheden af Høsterkøb, åbner sig delvis uberørte udsigter til søen dybt nede mellem marker og skove.

Særlig den lille *Eskemose Skov* på søens sydlige bred og terrænet øst og vest derfor fortjener et besøg og er let at nå ad den anlagte Sjælsøsti fra Ravnsnæsvej eller fra Bakkevej, der fra hovedvej 5 umiddelbart nord for Birkerød drejer til højre. På skovbevoksede skrænter ned mod søen springer kildevæld i den okkerfarvede bund. I det kolde, klare vand lever en lilleverden af smådyr, der har eksisteret her i tusinder af generationer siden istiden. I Eskemose Skov får granen ingen plads, løvtræerne skal i fremtiden være enher-skende her.

Det åbne terræn vest for skoven henligger som græsgange med en lille lund i sin midte og »Bjærget«, hvorfra der også åbner sig vide udsigter til landskabet på søens nordlige bred og over mod Nebbegård, der oprindeligt lå på den odde – Nebbe betyder odde eller pynt – som her går ud i Sjælsø.

Utvivlsomt vil man studse over navnet Sjælsø, og dets oprindelse er uvis. Det kan komme af ordet sjæl, men også af dyrenavnet

sæl. Forøvrigt har søen engang været kaldt Isterød Sø efter den nærliggende landsby Isterød.

Som Sjælsø i sin tid var et yndet udflugtssted for herskaberne på Hørsholm Slot, bør den i vore dage kunne være et passende mål for københavnernes bilafentur, for markerne og skovene omkring Sjælsø er nu fredet som et led i »de grønne Områder«, solnedgangens skønhed er den samme, og fiskerbåden vil også i fremtiden lade sin tøffen høre fra dens vande.

Esrum Søes Omgivelser

Den katolske kirke vidste nok, hvor den skulle lægge sine klostre: i egne med en passende blanding af skov og sø, mark og eng foretrak de forskellige munkeordener at slå sig ned. Netop en sådan rig og afvekslende natur kunne Esrum Sø og landskabet omkring den byde på, og derfor fik denne egn da også sit kloster, idet cisterciensermunke i 1100-årene udså sig stedet ved søens nordlige bred. Idag er kun sydfløjen tilbage af *Esrum Kloster*, men dets omgivelser er de samme som i munkenes tid: Gribskov og *Esrum Sø*.

Søen ligger i en sænkning bag et bakkedrag, der fra nord til syd strækker sig ned gennem Gribskov. Med sin ca. 17 kvadratkilometer store overflade er den Danmarks næststørste sø og overgås kun af sin nære nabo, den næsten halvtredie gange større *Arresø* (ca 41 kvadratkilometer), tidligere en fladvandet havbugt, hvad den stadig bærer præg af med sine mange grunde og sit grumsede, ler-gule vand. Denne for *Arresø* karakteristiske farve skyldes sandsynligvis netop, at søen i modsætning til vore andre søer har en meget ringe dybde. Dette i forbindelse med søens store udstrækning bevirker, at blæsten er i stand til at fremkalde en betydelig opslæmning af bundmateriale, hvorved søens farve bliver af en særlig karakter. Så er den op til en snes meter dybe *Esrum Sø* anderledes klar og frisk, men når den regnes blandt Sjællands smukkeste søer, skyldes det i lige så høj grad dens dejlige omgivelser. Også fiskerigdom og et rigt fugleliv, ikke mindst af overvintrende

svømmefugle, kan den byde på. Ved vintertide søger svanerne søens vande, de slår sig ned og bliver her; kun når isen lukker søen, tvinges de til at fortrække. Også troldænder og blichøns holder til her i hobetal; på sene efterårsdage, når de kolde byger stryger henover søens skifergrå flade, kan man se blichøns i tusindvis ligge som en sort bræmme langs kysten.

Oprindeligt hed Esum Sø Esse Sø, og landsbyen ved dens bred blev kaldt Esum, der betyder den åbne plads ved Esse Sø. Men som det også er gået ved andre søer, f. eks Damhussøen, smittede bebyggelsens navn af på søens, den mistede sit eget og overtog i stedet for landsbyens navn.

Vest for Esum Sø breder den store *Gribskov* sig, ca 12 km lang og 7 km bred og dog kun en rest af de mægtige nordsjællandske skove. Som næsten alle danske skove er Gribskov forstmæssigt drevet, og alligevel virker den mange steder med sine bakker og lavninger, søer og moser mærkelig uberørt. Er det kun indbildning? En følelse af forladthed kan i granernes halvmørke eller ved synet af musvågen højt over skovens kroner pludselig overfalde en, og lukker tykningen sig om vandreren, vil han måske føle sig lidt beklemt, hvis han kommer til at tænke på, at det stadig kan lade sig gøre at fare vild i denne landets største skov.

Ned mod Esum Sø ligger de gamle vange, hvor kongens heste havde deres græsning, da Esum Kloster et lille århundrede efter reformationen var blevet degraderet til stutterigård. Pibervangen længst mod syd grænsende op til markerne omkring Nødebo, derefter Gravervangen med Gravervangshuset, hvor vangens opsynsmand boede, så Fændrikvang, Tumlingevang og Munkevang, hver med sit vangehus. Gennem alle vangene fra Nødebo til Esum går *Søvejen*, der i tidens løb har fortryllet mangan en vandrer. Vejen slynger sig nær søbredden mellem tætte krat eller ud over lysninger, hvor hist og her et stråetakt hus kommer tilsyne; det er de tidligere vange med de gamle vangehuse. På visse strøg når vejen helt ud til søens sivbevoksede bredder, eller den kryber op på en brink, hvorfra man har Esum Sø's store flade udbredt for sit blik. Mod syd i den blå dis Fredensborg Park med kigget gennem de berømte

Søvejen ved Mørkevang.

lindealléer op mod slottet, og nord derfor et stort og åbent bonde-land, strækkende sig helt op mod det fordums cistercienserabbedi. Som vel det største af alle Sjællands uddrifter strakte Tikøbs såkaldte »Store Overdrev« sig før udskiftningen næsten fra Saunte og Helsingør til den østlige bred af Esrums Sø. Dette overdrev er naturligvis forlængst taget under plov, men egnen er stadig bøndernes land og derfor skånet for anden bebyggelse end den, der tjener landbruget. Tager man vejen fra Fredensborg nordpå gennem landsbyerne Endrup og Jonstrup til hen mod Esrums Sø, eller søger man op til den højtliggende *Harreshøj*, hvor søen ligger udbredt for øjet som et stort, takket blad, åbner sig udsigter af usædvanlig skønhed til de karakteristiske skrænter langs søens østlige og nordlige bred, medens Gribskov lukker horisonten i vest. Også fra landevejen Fredensborg-Hillerød er der hen over Sørup Enge udsigter over søen.

Da det kun er få og små bække, der løber til Esrums Sø, påvirker regnskyl ikke søens vandstand i synderlig grad: den forbliver året rundt stort set den samme. Men søen har dog sit afløb, *Esrums Å*, og i forbindelse med den blev der i sin tid gravet en kanal fra søens nordlige ende til Kattegat gennem en lavning, der i stenalderen ligesom Arresø var en havarm. Sagnet fortæller, at kanalen var

munkenes værk, men i virkeligheden er den først blevet gravet i begyndelsen af forrige århundrede for at lette transporten af brændsel fra de store nordsjællandske skove til København. Den besværlige fragten med hestekøretøjer ad de slette veje blev nu afløst af pramme. Langs kanalen og søens vestside gik der en pramvej; her trak en forspændt hest en med brænde lastet pram, der blev styret langs bredden. Ved Snevret Skov blev brændet på grund af forskellig vandstand i søen og Kattegat ad en slidsk omladet i andre pramme; i nærheden af Dronningemølle var en brændeplads, hvor prammenes last blev indladet i lægtene, der sejlede den videre til København.

Kanaltransporten var et besværligt foretagende, der blev nedlagt, da Gribskovbanen kom. En del af kanalterrænet, stykket fra søen til Snevret Skov, anses endnu som et sivbevokset, øde vildnis, mens selve sejlrenden er blevet en ubetydelig grøft.

Ikke blot kirken forstod at værdsætte Nordsjælland, også kronen lod sig lokke af dets skønhed og vidste, hvad skovene og søerne kunne byde på af jagt og fiskeri. Næppe i nogen anden egn af landet har søerne spillet så stor en rolle som her, og alle fik de, hvad enten de var store eller små, med tiden et slot eller et kloster knyttet til sig: Gurre Slot til Gurresø, Søborg til Søborgsø, Æbelholt Kloster, Asserbo og Dronningholm til Arresø, Frederiksborg til Frederiksborg Slotssø, Hirschholm til Hørsholm Sø, Hjortholm til Furesø, Bastrup-tårnet til Bastrup Sø, og endelig kom Esrum Kloster og Fredensborg Slot til at ligge i Esrum Søes umiddelbare nærhed.

Fredensborg hører til de yngste af de nordsjællandske slotte. I slutningen af 1600-årene havde Christian V købt gården Østrup med dens marker og skov ned til Esrum Sø. I skoven lod den jagtglade konge, ligesom det var sket i Gribskov og Store Dyrehave, udhugge en stjerne af jagtveje for at han her kunne få lejlighed til at afholde sine elskede parforcejagter. Også Frederik IV satte ligesom sin far pris på det smukke sted og drømte om at bygge en virkelig sommerresidens her til afløsning af det gamle Østrup. Da der efter den store nordiske krigs afslutning 1720 igen kom penge i

statskassen, lykkedes det ham at realisere denne drøm, slottet blev bygget, hvor stjernens jagtveje mødtes, jagtbanen blev omdannet til en park og jagtvejene til alléer. Slottet er blevet til i flere bygningsperioder, men dets oprindelige enkle og rene arkitektur, der krævede kølige farver, hvidt og gråt, er bevaret i nutidens Fredensborg, ligesom pavillonerne, Skipperhuset nede ved søen og de mange skulpturer, der er opstillet rundt omkring i den store park, stadig eksisterer.

Midt i det tætbefolkede Nordsjælland, nærmere og nærmere den bestandigt voksende millionby København, ligger Esrum Sø omgivet af dybe skove og åbent bondeland. Dette naturområde vil i sin helhed i fremtiden blive bevaret til glæde og gavn for hovedstadens befolkning.

Hellebæk Gods

Hellebæk, den hellige bæk, havde allerede længe tjent egnens bønder, da genopførelsen af Kronborg under Frederik II gav stødet til, at en hammermølle blev lagt her; i et sådant mølleværk blev jern, kobber og andre metaller behandlet og forarbejdet af nogle store hamre, som blev drevet af et vandhjul. Fra gammel tid havde bækken drevet et par melmøller, og på det tidspunkt, da den nyopførte hammermølle blev taget i brug, var også et par andre møller kommet til, bl. a. en kobbermølle. Stedet var også velegnet til virksomheder af denne art. De mange søer og damme udgjorde et godt vandreservoir, og det store Teglstrup Hegn kunne i rigeligt mål levere den mængde ved, der krævedes til de i tilknytning til møllerne arbejdende esser og smelteovne. Disse møller forfærdigede jern- og kobberarbejder, først og fremmest til kronen og hæren, bl. a. til garnisonen på Kronborg; senere, i 1700-årene, blev de omdannet til geværfabrik, og der blev opført boliger til de mange arbejdere og deres familier. Bøsse-magergades gule længer, »Tallerkenrækken«, er synlige minder fra denne tid. Til sig selv byggede geværfabrikkens daværende ejer *Hellebækgård*, der ligger ved Strandvejen. Den såkaldte »*gænnle Hammermølle*« oppe i skoven

ved Bondedammen med Frederik V's navnetræk er ligeledes opført i denne for geværfabrikken gunstige periode. Så sent som til 1870 blev der smedet bøsser, pistoler og bajonetter til hæren på Hammermølle geværfabrik, men da var det også slut med produktionen, fabrikken blev nedlagt, og i dens sted kom der en klæde- og tæppefabrik, Hellebæk Fabrikker, som stadig er i drift.

Side om side med denne industrivirksomhed besidder Hellebæk og dens omgivelser som kun få steder i Nordsjælland den naturskønhed, der svarede til forrige århundredes ideal: de dunkle skove med stolte, bredkronede ege og bøge og skovomkransede søer og damme. Det var en kærlighed til idyllen og skovromantikken, der står som modsætning til nutidens soltilbedelse og sans for stranden og det åbne hav, hvad Hellebæk forresten også kan byde på ved sin beliggenhed her, hvor Kattegat og Sundet mødes.

I årene efter at den fra Tyskland indkaldte storkøbmand H. C. Schimmelmann i 1768 havde købt geværfabrikken, blev Hellebæks skønne natur kendt i videre kredse. Denne tyske storkøbmand og senere lensgreve havde kun rent forretningsmæssig interesse for Hellebæk, men hans søn var et sværmerisk og elegisk gemyt. Det var ham, der under et sommerophold på Hellebækgård ved meddelelsen om Schillers død arrangerede den velkendte sørgefest, hvori bl. a. Baggesen deltog med fremsigelsen af et improviseret kvad til den afdøde digter, som forøvrigt senere viste sig slet ikke at være afgået ved døden.

Adskillige af Helsingørs velhavende købmandsfamilier følte sig også tiltrukket af denne egn i sundbyens nærhed, de fik deres landsteder herude, og efterhånden som Hellebæks ry voksede, kom i sommersæsonen også tidens kendte skønnånder hertil. Uden tvivl har Baggesen, Johanne Luise Heiberg, der havde slået sig ned i den gamle Hellebæk Kro, Carsten Hauch og medlemmer af den Collinske familie promeneret ad de skyggefulde skovstier i Hellebækgårds- og Hammermølle Skov og i Teglstrup Hegn. Guldaldermaleren P. C. Skovgaard, hvis motiver ofte er svulmende, dybtgrønne løvmasser under klodeskyer, følte sig ligeledes stærkt tiltrukket af Hellebæks skovnatur. Kendt er bl. a. hans maleri fra Bondedammen.

Bonedammen.

I Hellebæk boede i sin tid også, i en stor bjælkevilla højt oppe på skrænten ved Ellekilde, forfatteren Alexander Svedstrup, der var en god ven af Holger Drachmann. En vinterdag, da Drachmann var gæst ved en frokost i det gamle apotek i Helsingør, fik han pludselig den idé, at hele selskabet skulle køre i slæder til Hellebæk. I sin bog om det gamle apotek fortæller redaktør Axel Kjerulf, hvordan slæderne i et forrygende snevejr kørte ud ad Nordre Strandvej, hvor blæsten stod lige ind fra Sundet og skar som knive i ansigtet. Ved ankomsten til Svedstrups var alle de kørende gennemsnit af kulde, men snart blev de tøet op foran den store pejs, og da de senere blev bænket om mad og vin, blev humøret atter højt, og Drachmann førte an med at gøre stormkur til den pragtfulde kammerherreinde Howden-Rønnekamp.

Den ensomme fabriksby ved Hellebækken og dens nabo fiskerlejet ved kysten har lidt under en nærgående villabebyggelse, for megen trafik og badehurlumhej, men et par minutters gang fra Strandvejen er man inde i den natur, som tidligere generationer i højere grad end vor værdsatte og søgte. Skovene er de samme som

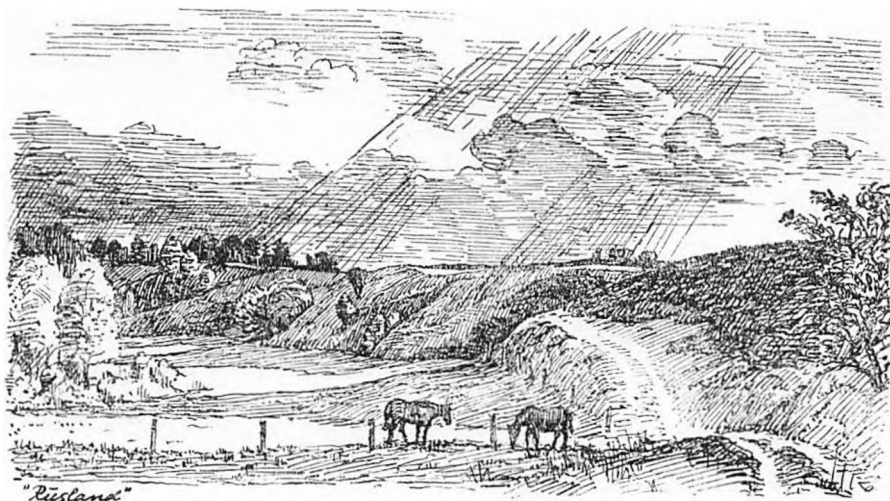
dengang, og dammene med næs og holme ligger der endnu og lader løvmasserne spejle sig i deres stillestående vande; enge, folde og agerbælter veksler med højskove og søer. Som det grevelige Schimmelmansske fideikommis tidligere havde alle disse herligheder i sit hartkorn, har staten og dermed offentligheden det i dag i sit eje.

»Rusland«

I Villingerøds udmarker vest for den lille *Pandehave A* ligger et øde bakkeland, kaldet »Rusland«. Er det folks forestilling om dette lands natur, der har fået dem til at opkalde det ubeboede, lidt af-sides liggende terræn her i Nordsjælland efter det store land i øst? Nok er det, det nordsjællandske »Rusland« danner en ejendommeligt kontrast til Gurre-, Hellebæk- og Esrumegnens idyller.

Her er det, ligesom f. eks. i Tisvildeegnen, havet og sandflugten, der præger landskabet. Hele området er sandbanker, dannet af sandflugten, der gennem århundreder jog ind over egnen, en rest af det store sandflugtslandskab, som med afbrydelser strakte sig milevidt langs Sjællands nordkyst. I stenalderen, da Arresø og lavningen langs Esrum Kanal var fjorde fra Kattegat, strakte en fjord sig også ind langs nutidens Pandehave A; først langt senere kom blæsten og sandflugten og gav egnen dens karakter, men de bratte skrænter, der danner den ret brede dal, hvori den lille å løber, må være istidens værk. Det nuværende beskedne vandløb kan ikke have udgravet den en snes meter dybe dal; uden tvivl er den udformet af en mægtig smeltevandsstrøm, der kom fra ismasserne øst for dalen og søgte mod nord ud i Kattegat.

I bunden af dalføret, i engen langs åens bredder har gråpile og engblomster fundet et voksested, men hvor sandet ved bakkernes fod begynder, afløses de af en flora, der har hjemme på tør og ufrugtbar grund. Tjærenellikke, stedmoderblomst, rødbynke, kolonier af gåseurt, ranunkel og blåmunke kravler op ad skrænterne. På de magre bakker har lyngen slået sig ned, og i dens følge er enebærbuske kommet, navnlig mod syd har de dannet hele krat,

mens en gammel bevoksning af forkrøblet eg, bøg og røn klæder andre skrænter.

Den højest beliggende del af bakkedraget har tidligere været dyrket, dengang da man holdt på, at den lette jord var god til rug, men siden er ager sprunget i lyng, og lyngtæppet er nu isprængt gyvel, ørnebregner og selvsået fyr og gran. Er det ikke Jylland, Dollerup og Rebildeggen i lille format, man først kommer til at tænke på, når man pludselig overraskes ved synet af disse ubeboede lyngbakker, hvor kun billedhuggeren Rudolph Tegner's skulpturer spredt i den nordlige del af bakkerne og en betonbygning, der huser resten af kunstnerens arbejder, bringer forstyrrelse?

Blot få kilometer fra det søgte badested Hornbæk ligger »Rusland« afsides og afsondret. Bortset fra en vej hen til *Tegnermuseet* fører kun markveje og stier over dette terræn, der er stort nok, til at man kan strejfe om mellem lyng og krat og lytte til den lille ås rislen.

At »Rusland« er blevet bevaret i den skikkelse, hvortil dets navn måske hentyder, skyldes først og fremmest dommer A. P. Larsen, Hillerød, der påbegyndte og gennemførte denne fredning. Til hans minde er rejst en varde mellem lyngrisene.

Storanterne ved Nakkeshoved Fyr.

Nordsjællands Kattegatskyst

Endnu ved midten af 1800-årene var det kun få velhavende københavnske familier, der tilbragte sommeren ved den nordsjællandske kyst. Først da malerne fik øje for havet og stranden og fiskernes liv som motiver for deres kunst, og digterne fulgte efter med fortællinger og lyriske skildringer af hav- og strandnaturen og fiskerlejerne, begyndte den hidtil så lidet påagtede Nordsjællandskyst i højere grad at blive målet for københavnernes udflugter og ferieliv. I løbet af de første årtier af vort århundrede satte den invasion af byboere ind, der hurtigt kom til at vende op og ned på alt i disse hidtil så uberørte og folkefattige egne. Grundspekulanter købte de sandede marker og værdiløse lyngbakker og udstykkede dem i diminutive sommerhusparceller til tårnhøje priser. Badehoteller og pensionater blev bygget, de usle veje asfalteret for at kunne klare den voksende trafik, og der kom rutebiler og jernbaner. Tusinder og atter tusinder erobrede Nordsjællandskysten og omskabte den til det, vi kender i dag: sommerhuskvarterer, der strækker sig fra kysten og langt ind i baglandet, overfyldte veje og parkeringspladser og tætpakkede, offentlige badestrande. I de seneste år er det

endog kommet dertil, at det ikke alene er i ferieszonen, at byboerne tyer herop, hver week-end med blot nogenlunde ordentligt vejr danner de motorkørende lange kolonner gennem Nordsjælland, alle på vej til det kære sommerland. Men, hvad er det egentlig, man finder? Den natur og det folkeliv, som kunstnerne og forfatterne skildrede, og som var det oprindelige motiv til at opsøge disse egne, er i hvert fald for størstedelens vedkommende borte og erstattet af en bymæssig atmosfære med alt hvad dertil hører af støj, trængsel og hurlumhej. Kun mindre områder er bevaret i naturtilstand, og man må særlig beklage, at der ikke i tide blev grebet ind overfor sommerhus- og villabebyggelsen nærmest kysten, så at kun enkelte partier nu er tilgængelige for almenheden og opholds- og bademulighederne begrænsede; for den milelange strand ved det friske Kattegat er vel i dag det, der først og fremmest lokker københavnere. Staten, kommunerne og enkelte private selskaber har dog søgt at gøre noget af det forsømte godt igen ved at erhverve og frede enkelte ejendomme langs kysten og åbne dem for enhver med fri adgang til badestrand.

Kattegatskysten regnes i reglen fra *Nakkehoved*, den høje skrænt ved Nordsjællands nordligste runding. Her møder man det første af de fredede områder, som pletvis ligger langs kysten vestpå til Isefjordens munding. Omkring Nakkehoved Fyr er stadig ensomt, en skrænt med et brat fald ned mod en stenet og ugæstfri strandbred og så den endeløse havflade med Kullens klipper i kimmingen. I gamle dage brændte man blus heroppe på skræntens top for at vejlede skibene, men i 1772 byggedes et kulfyr, der senere blev afløst af det nuværende elektriske fyr, som hvert 20. sekund sender sine tre lysglimt ud i natten. Fra fyret fører en sti, »*Fyrstien*«, øverst på bakkerne og derfor med mange imponerende udsigter hen til Gilleleje, der ligger nede mellem de to højdedrag: Nakkehoved øst for byen og *Gilleleje Strandbakker* og Gilbjerg Hoved vest for det gamle fiskerleje. For de midler, der i årenes løb er kommet ind ved den af det såkaldte Strandbakkeseelskab årligt afholdte bakkefest, er købt flere arealer, bl. a. et ved Gilleleje, der er frit tilgængeligt og med udmærkede badeforhold.

Mellem Gilleleje og Nakkehoved går som nævnt »Fyrstien«, i modsat retning følger »*Gilbjergstien*« vestpå kystklinerne til Gilbjerg Hoved med mange kig til havet, snart over villahaver, snart mellem krat og fyrretræers stammer. *Gilbjerg Hoved* har omtrent samme højde som Nakkehoved, og her som der er der en vid udsigt: til den ene side over det nordsjællandske bondeland, der strækker sig uforstyrret og værdigt fra et stykke inde bag kystens sommerhusbebyggelse og over imod Gribskov, til den anden side udover Kattegat. Det var denne udsigt, Søren Kierkegaard satte så stor pris på; herom minder den sten, der blev rejst for ham 1935 ved Gilbjerg. Nylig har staten købt *Gilbjerggård*, en smuk stråttækt gård bag forblæste træer midt i kornmarker, som går helt ud til havet og »*Gilbjergstien*«. Halvdelen af gårdens jorder tænkes fortsat drevet som landbrug, mens den anden halvdel, der er af ringe bonitet og danner et bakket terræn med flere små damme, vil kunne blive et værdifuldt rekreativt område i tilslutning til stien og kystskrænterne.

På den samlede vejstrækning fra Helsingør over Hornbæk og Gilleleje til Tisvildeleje gælder det som for Strandvejen mellem København og Helsingør og den nye Køgevej, at man kun pletvis får det ellers så nære hav at se. Dels slår vejen langs Kattegatskysten mange slag ind i landet, dels er arealerne mellem denne og kysten også her bebygget og tilplantet, så at ethvert udsyn til havet hindres. Ved *Raageleje* følger vejen dog stranden et stykke; dejligt er det her at komme helt ud til Kattegats klare, blågrønne vand efter de altfor lange stræk lukket inde mellem haver og plantager. *Raageleje* har tillige en fin sandstrand, hvad det ganske vist ikke er ene om, men som dog ingenlunde findes langs hele den 57 km lange nordsjællandske Kattegatskyst, der ikke så få steder er dækket af et metertykt lag af rullesten. I sin tid måtte man ved *Raageleje* bygge en række høfder langs stranden for at beskytte denne og vejen, som bølger og strøm var ved at nedbryde; nu har høfderne bevirket, at sandstranden med de udmærkede bademuligheder er genskabt.

Lidt vest for *Raageleje* slipper vejen for alvor kontakten med kysten og svinger mod syd ind til landsbyerne Vejby og Tisvilde.

Omtrent på dette sted ligger det store areal, der efter den ejendom, som var opført dér, kaldes »Heatherhill«. Ikke blot af rekreative grunde er Vejby-Tibirke kommunes køb og statens fredning af »Heatherhill« betydningsfuld, disse arealer er tillige et af de få steder, hvor man endnu kan danne sig et indtryk af, hvorledes den nordsjællandske kystnatur har set ud i gamle dage før udstykningen, jordens kultivering og beplantningen, og før københavnerne tog egnen i besiddelse. Fra kystens lerskrænter i nord strækker »Heatherhill«-terrænet sig ind i landet i langstrakte og smalle bakkedrag, hvorimellem der er snævre lavninger og mosehuller. Lyng og græs klæder bakkerne, der i syd ender i det godt en snes meter høje *Studebjerg*, hvis karakteristiske profil afslører, at dette som hele bakkestrøget er en ås. »Heatherhill«s værdi er yderligere blevet øget ved statens senere erhvervelse af naboejendommen *Strandbjærggård*, der købtes med 35 tønder land jord for 1,7 millioner kroner. Men netop fordi det offentlige her har gjort sig store anstrengelser for at skabe et samlet og meget smukt naturområde, burde samme kommune, som deltog i købet og fredningerne, have undladt at udstykke grunde helt ind til *Studebjerg*, ved hvis fod en løssluppen sommerhusbebyggelse nu er ved at brede sig.

Vest for Liseleje ved *Hyllingebjærg* har staten for nylig købt og fredet endnu et areal, så at heller ikke denne del af Kattegatskysten

er helt ladet i stikken; og endelig skal det fredede højdedrag, *Dyssebakken*, ved Spodsbjærg Fyr, hvor den nordsjællandske kyst siger Kattegat farvel og drejer ind langs Isefjordens munding, nævnes. I en af bakkerne ved fyret slog i sin tid grønlandsforskeren Knud Rasmussen sig ned. Efter hans død er i hans bolig blevet indrettet museum, og på Spodsbjærg er der rejst ham en mindevarde.

Hvor store og betydningsfulde de her omtalte fredninger end er, på baggrund af *Tisvilde Hegn* synes de dog kun små. Dette samlede skovland bag den mange kilometer lange og ubebyggede strand er og vil vedblive at være den eneste virkelige oase langs den hårdt trængte Nordsjællandskyst. Ingen bilveje fører gennem Hegnet, lige så lidt som sommerhuse tolereres indenfor dets grænser, lykkeligvis ligger her et stykke natur af stort format. Men derfor må man alligevel håbe, at der til de allerede eksisterende fredninger langs Nordsjællands Kattegatskyst i fremtiden vil slutte sig nye, og at den i 1960 vedtagne fredningsplan for Frederiksborg Amt vil kunne holde styr på det sommerhusbyggeri, der utvivlsomt i de kommende år vil blive endnu mere omfattende end det, der allerede har fundet sted.

Tibirke Bakker og Tisvilde-egnen

Et skær af fortid, en sagnagtig stemning har altid hvilet over denne egn. Solguden Tir spøger i navnene *Tibirke* og *Tisvilde*. Tibirke skal betyde Tirs område, idet birk er et gammelt dansk ord for »retsområde«; her har i hedensk tid været et helligsted, som sikkert må søges i nærheden af den plads, hvor Tibirke Kirke nu ligger. Kilden – Tirs væld – har efter al sandsynlighed haft sit udspring ved det gamle helligsted. Men denne kilde, der altså var viet til Tir, og hvorom mindet er bevaret i navnet Tisvilde, udspillede allerede tidligt sin rolle, hvorimod en anden helligkilde på egnen har været genstand for dyrkelse helt op imod vore dage. På en skrænt nær Tisvildeleje, ene med himlen og havet, sprang den nu udtørrede *Helene Kilde*, en af de berømteste af alle landets oferkilder. Hvem Helene er, står hen i det uvisse, men efter sagnet

Tibirke Bakker set fra Ellemosen.

skal hun have været en svensk helgeninde, der blev dræbt, og hvis lig på forunderlig vis kom sejlene over havet på en stor sten; det drev i land på Tisvilde Strand, og her sprang da en kilde frem. Nok er det, røre har der i århundreder været ved Helene Kilde; langvejsfra kom syge og værkbrudne for at drikke sig helse til i det undergørende vand, ja, selv Christian IV troede på det friske vands lægekraft og byggede sig i Tisvilde et herberg med badstue. Skt. Hans nat valfartede de syge med deres krykker og kæppe til kilden og Helenes grav, hvor der i sin tid var opført et lille kapel. Maleren Jørgen Sonne har skildret de syge liggende på graven i den lyse sommernat. Men også mange, der ikke havde brug for det undergørende vand, gjorde rejsen hertil for at deltage i kildemarkedet, hvor der handlede og gøgledes på livet løs, et profant leben, der stod i grell modsætning til stedets alvor, og som i hvert fald ikke faldt i Søren Kierkegaards smag, da han besøgte stedet.

I de sidste århundreder har også sandflugtskatastrofer og plantningen af Tisvilde Hegn bidraget til at give denne egn dens specielle atmosfære. Som så mange andre steder i landet ryddede befolkningen også her oldtidens skove; en hensynsløs hugst gjorde efterhånden skovene åbne, så blæsten kunne komme til, hvad der var skæbnesvangert her på de sandede jorder på samme måde som

i Vestjylland. Sandflugten tog til! Ude langs kysten dannedes klitter, og i stormvejr føg sandet ind over baglandet, hvor det begravede marker og gårde. Omkring år 1600 satte sandflugten dog først for alvor ind, og i løbet af det følgende århundrede blev næsten hele egnen mellem Tisvildeleje og Liseleje ikke mindre end fire kilometer ind i landet forvandlet til ørken. Tilsidst nåede sandmasserne helt op til taget af Tibirke Kirke, og beboerne blev tvunget til at rømme landsbyen; sandet lå i meterhøje driver op over døre og vinduer, så de måtte flytte deres ejendele ud gennem lemme og luger i gavlene.

Også den middelalderlige borg *Asserbo* gik det ud over; først gjorde sandmasserne den ubeboelig, og senere kom ildsvåde til. Oprindeligt hørte Asserbo under Esum Kloster, siden ejedes den af Absalon, der efter et mislykket forsøg på at gøre den til kloster skænkede den til Sorø Kloster. Med Peder Oxe som ejer var Asserbo kommet på verdslige hænder, og til slut havnede den hos kronen. Idag er kun nogle murrester tilgroet med vedbend og buske tilbage af den gamle borg. Men man ser dog tydeligt grundplanen af den ret store firkantede murstensbygning, der har været omgivet af volde og grave.

Endelig fik sandflugten også stoppet *Arresø*s udløb i Kattegat, så søen gik over sine bredder og oversvømmede store moscarealer i dens nærhed. Denne kalamitet fik man dog forholdsvis hurtigt gjort en ende på ved at grave et nyt afløb, kanalen, der blev baggrunden for Frederiksværks opkomst, og som den dag i dag fører søens vandmasser til Roskilde Fjord.

Vanskeligere blev det at tæmme sandet. Efter mange forgæves forsøg, bl. a. med at tildække klitterne med tang og ler og såning af fyrretræsfrø, der aldrig spirede, tog man endelig i midten af 1700-årene under ledelse af skovrider Joh. Ulrich Røhl fat på at beplante havklitterne med hjælme og marehalm. Derved ramte man selve arnestedet for sandflugten, og i slutningen af århundredet gik man så igang med at plante træer til erstatning for dem, som tidligere generationer med så skæbnesvangre følger havde fældet – plantagen, Tisvilde Hegn, blev påbegyndt.

Hvilke kræfter man dengang havde at kæmpe mod, får man et indtryk af ude ved kysten, hvor blæsten står ind over landet og skoven ude fra Kattegats ubrudte horisont. Hærget af vind og vejr vrider her hegnets forpost af fyrretræer sig krybende hen langs jorden og ind i hinanden på den mest fantastiske måde. De krogede og forvredne stammer kan nok ligne trolde, der rækker armene ud efter vandreren for at gribe ham, og det undrer en ikke, at disse vinddrevne og vantrevne træer har fået navnet *Troldeskoven*. Men bagved, i læ, er den kun et par hundrede år gamle, stærkt bakkede plantage *Tisvilde Hegn* efterhånden vokset op til en stor skov. Kaprifolier snor sig om træernes stammer, og bløde mospuder eller rensdyrlav dækker nu den sandede bund. Naturligvis er det granen og især fyrren, hvis lange rødder kan nå gennem sandlaget ned til mulden, der har særlige betingelser for at trives her, men hvor der er mose og sump, har birken trængt sig ind, lys og let mellem de mørkegrønne nåletræer, og vegetationen i mange af moserne minder med sin klokkelyng, sine duftende porsebuske, enebær, ulvefod, tyttebær- og blåbærris om de jyske hedeegne. I hegnet findes også forskellige planter, som ellers er særlig udbredt i den skandinaviske halvø's nåleskove, f. eks. linnæa, en art vintergrøn og nogle gøgeurter. Også dyrelivet fortjener at nævnes; der er mange rådyr og andet vildt, og i det rige insektliv træffes foruden forskellige hvepse den sjældne myreløve. På solbeskinnede skrænter er hugorme ikke ualmindelige.

Efterhånden er skoven begyndt at snige sig ind over de for deres skønhed så kendte *Tibirke Bakker* i hegnets sydlige bryn. Selvsået fyr har brudt bakkernes oprindelige rene konturer og skadet det lyngtæppe, som før klædte dem så smukt. Smukkest, når lyn-gen blomstrede; da stod bakkerne rødviolette mod septemberhim-lens klare blå.

Trods alt er det stadig en oplevelse at stå på toppen af højdedra-get og se ud over det vide landskab: Ved foden af bakkerne dal-sænkningen med Ellemosen og længere borte den lergule Arresø med sit skovklædte næs, Avderød. Først ved Gribskovs mørke bræmme og en stribe vand i det fjerne, Roskilde Fjord, standses

blikket. Mod nord lukker derimod hegnet, men i nordøst skimtes i klart sigt Kullens bjærg.

Hvor Arresø nu breder sin flade, var i stenalderen en fjord, der gennem et bredt sund stod i forbindelse med Kattegat dér, hvor nu de tre overdrev Sandet, Karsemose og Melby strækker sig. Ja, i hele dette nordvestlige hjørne af Nordsjælland – som forøvrigt mange andre steder i landet – var fordelingen af land og vand en helt anden end i nutiden, Halsnæs var en ø og højdedraget i Tisvilde Hegn en halvø, idet *Ellemosen* dannede en vig fra datidens salte Arresø-Fjord helt op i nærheden af nutidens Tisvilde By; hjertemuslingen og østersen har i sin tid levet på Ellemosens bund. Men landet begyndte langsomt at hæve sig, samtidig med at havet opskyllede sandranger langs fjordmundingens yderside; tilsidst lukkedes sundet, og stenalderfjorden blev til vore dages Arresø. Skoven tog efterhånden de lave sandede flader, der før var sundets bund, i besiddelse, og mennesket slog sig ned på egnen. Det bærer de mange kæmpehøje, Store Harehøj, Kong Hans' Høj, Søhøj og flere i Tisvilde Hegn vidne om.

Et andet vidnesbyrd om menneskets færden i disse egne i den forhistoriske tid er *oldtidsvejen* i Ellemosen. I den regnfattige og varme bronzealder var den gamle fjordarm helt udtørret og derfor farbar; først da vejret ved jernalderens begyndelse blev fugtigere, dannedes Ellemosen. Da var det, at man blev tvunget til at bygge en vej over mosen her, hvor den var smallest, for at sikre overgangen; måske har den ført til det gamle helligsted. Det blev en stenlagt vej, 3 m bred og godt 100 m lang, dannet af mindre sten og kantet af større, med en sti af trædesten ved vejens sydside.

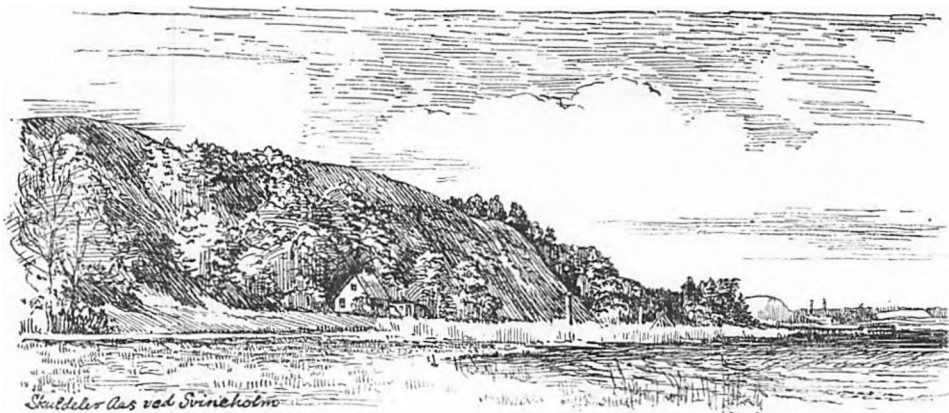
Ellemosen er nu næsten en birkeskov og efter en afvanding ret tør; man skal helt ud mellem sigene, før bunden bliver gyngende og eftergivende. Herude fra, bag flæg og krat, ser man Tibirke Bakker fra en smuk synsvinkel. Urørt er de ikke, men bebyggelsen har været nænsom. Sommerhusene ligger ikke på bakkekamene eller på iøjnefaldende steder, og ved overvejende at benytte tømmer og tække med strå er det lykkedes at få dem til at falde sammen med omgivelserne.

Johannes V. Jensens, Ludvig Holsteins og Hans Hartvig Seedorffs navne er knyttet til egnen, hvis ejendommelige natur disse digtere har haft særlige betingelser for at opleve og skildre. Gang på gang fortæller de om iagttagelser gjort i Hegnet, i Tibirke Bakker eller nede i Ellemosens tørveskær. Vejrliget, floraen og faunaen heroppe har altid inspireret dem. Blandt de mange malere, der har søgt deres motiver i Tisvildeegnen, var allerede P. C. Skovgaard og Lundbye, og Hegnet, mærket af kampen mod blæsten og den karrige jord, tiltrak hele livet igennem William Scharffs sans for det eventyrlige.

Vor tid har nu til fulde opdaget de før så øde steder. Idag er egnen blevet genstand for en moderne form for valfart. En spredt og oftest planløs sommerhusbebyggelse har oversået Tisvilde, Tibirke, Holløse, Vejby, Sandet, Asserbo, hele området ad Liseleje og Melby til, men lykkeligtvis for manges vedkommende skjult i krat og småskove. Kun Hegnet med Troldeeskoven, Ellemosen, de på hensynsfuld og forbilledlig måde bebyggede Tibirke Bakker og naturligvis selve kystbræmmen har kunnet modstå invasionen.

Skuldelev Ås og Selsø Sø

Brat som klippeøer af havet rejser åsene sig i ellers lidet bakkede, som oftest helt flade egne. Disse kilometerlange, bugtede volde, 20-30 m høje med stejlt skrånende sider og regelmæssige smalle kamme var tidligere et markant træk i landskabet, især på Sjælland, hvor de mest kendte er Mogenstrup Ås og Køge Ås, Strø Bjærge og i Hornsherred Skuldelev Ås. Men åsene er ikke blot karakteristiske i landskabelig henseende, også deres geologiske opbygning er interessant, og vil man finde steder, hvor vore oprindelige vilde planter endnu vokser, kan man søge til disse bakker, hvis ufrugtbare jord og de til agerbrug uegnede former har skånet dem for ploven. I århundreder har åsene ligget uantastet, indtil man fik brug for den store mængde sten og grus, som de gemmer, og nu er man hastigt i færd med at ødelægge dem.

Som landets øvrige overflade er også åsene istidens værk. Da varmen begyndte at smelte den kilometertykke indlandsis, der under den sidste istid dækkede størstedelen af Danmark, slog isen revner og sprækker. Heri strømmede smeltevandet med stor hast og rev sand, grus og sten med sig, som havde siddet indefrosset i ismasserne. En del af dette smeltevand løb i tunneler under isen, hvor det pløjede sig ned i undergrunden. De dale, der på denne måde blev udhulet, kaldes tunneldale. Fik vandmasserne derimod rigeligere plads, hvadenten det var i sprækkerne eller i den lukkede tunnel, sagtnede strømmen farten, fordi trykket blev mindre, grus og sten sank ned og blev liggende på bunden af floden. Åsene er sådanne sand- og grusbanker, der efter isens afsmeltning er blevet liggende tilbage som svære volde i landskabet.

Gennem de senere års stigende forbrug af grus og sten til bygning af veje o. s. v. er det gået hårdt ud over åsene. Ved planløs gravning snart her, snart dér, er de fleste af dem blevet vansiret af huller og skår, så det efterhånden er vanskeligt at finde blot et kortere stykke af en ås, der ikke er blevet skamferet af en grusgrav eller et stenbrud.

Men *Skuldelev Ås* er stort set gået ram forbi, kun ved *Buskebjerg* i åsens sydligste del har der fundet grusgravning sted. Det er derfor ikke uberettiget nu at betegne den som måske landets smukkeste ås. Med sine seks adskilte bakker liggende i forlængelse af

hinanden bugter Skuldelevåsen sig fra lavningerne nord for Selsø Sø i syd, nærmere bestemt fra andelsmejeriet »Sankt Olavs Kilde«, øst om landsbyen, som den har navn fælles med, til halvøen *Svineholm* i nord. Blandt åsens smukkeste partier er skrænterne ud mod Roskilde Fjord sydøst for Svineholm, hvor krat og vilde stauder vokser op ad skråningerne.

Dejlig er også åsens sydlige del med *Sankt Olavs Kilde* og »*Olavsskaaret*«, hvorom sagnet beretter følgende: I gamle dage, da der boede troldfolk i Skuldelev Bakker, hændte det engang, at kong Olav den Hellige kom sejlene på fjorden; en troldkvinde sprang da frem og råbte:

»Kong Olav med det brede skæg,
du sejler for nær min kældervæg.«

Kongen blev vred og drejede nu sit skib således, at det sejlede lige mod bakken, hvor troldkvinden boede, så den revnede og hun, der havde spottet kongen, blev forvandlet til en sten på skrænten. For enden af bakken sprang en kilde frem, og den blev kaldt Sankt Olavs Kilde. Kilden findes endnu, og gennem tiderne er syge kommet langvejsfra for at drikke af det helsebringende væld. En gruppe træer omgiver den gamle kilde, der nu er enstensat brønd skjult under et dæksel. Olavsskaaret ses også endnu dér, hvor kløften gennemskærer åsen på dens bredeste sted. En mere sandsynlig forklaring på dets tilblivelse end folkefantasiens er denne, at opstemte vandmasser på et eller andet tidspunkt efter isens tilbagetrækning er brudt gennem bakken og derved har skabt skåret.

En sti følger et stykke af åsens ryg; herfra åbner sig stedvis en prægtig udsigt til fjorden og det omkringliggende lave land. Moserne og *Koholm Enge* var i stenalderen en del af Roskilde Fjord, ja, helt ind til åsens fod nåede fjordens vand. Det sund, som strakte sig her langs åsens østside, fortsatte mod syd, og den nuværende *Selsø Sø* er en rest deraf. Navnet Sels-ø minder om disse fordums tilstande, og ude i terrænet er det muligt stadig at følge det gamle sunds vej. Hvor ploven i dag vender den tidligere havbund, kommer strandkaller til syne fra stenalderhavet. Andre steder ved Ros-

kilde Fjord er disse skalforekomster endda så store, at de kan udnytted industrielt. Fra åsens nordligste parti ved landingsstedet på Svinholm ser man således på fjordens modsatte side nogle hvide, kegleformede bunker; det er strandskallerne, der er samlet ved skallefabrikkerne. Og i Peberrenden mellem Svinholm og den lille ø Kølholm ligger på fjordens bund de vikingeskibe, som man nu søger at få hævet.

Fra Skuldelevåsen bevæger vejen sig i bratte fald ned mod Selsø Sø, der med utallige små rørholme spredt ud over søfladen er tilholdssted for en mængde svømmefugle. Den idylliske sø i læ mellem bakkerne er fredet; ingen får lov at bringe forstyrrelse i dette lille fugle-eldorado.

På en af skrænterne ned mod søen ligger den ensomme *Selsø Kirke* usædvanligt smukt med udsigt over Møllekrogen og Bredvig til den fligede, skovklædte halvø Bognæs. Kirken og herregården af samme navn er nu skilt fra hinanden, men i middelalderen, da gården tilhørte Roskildebispen, har de sikkert ligget side om side. Den lille kompakte kirke med det lidt undersætsige tårn er ved første blik som landsbykirker her til lands er flest, men kommer man kirken på nært hold, viser den sig at være grundlagt som en rundkirke. Den store trekvart-cirkulære frådstens-apsis er et rundkapel for sig, der formodentlig har hørt til den rundkirke, på hvis tomt den nuværende romanske granitkirke er rejst.

Den nuværende herregård, der ligger nogle hundrede meter fra kirken, er opført 1576; den var med sit røde murværk, sine svajede gavle og sit etagespir en af landets første renæssancebygninger, men af dennes ydre er intet tilbage; ved en gennemgribende ombygning mistede den eenlængede bygning sit renæssancepræg og står i dag som et hus af et enkelt, strengt ydre med en barokportal som eneste prydelse. Dens historie er broget; fra den katolske kirke kom den i skiftende adelsslægters eje for tilsidst at havne hos familien Plessen.

Forfalden og forladt ligger Selsø; parkens anlæg og alléer vokser vildt, og voldgraven er udtørret og tilgroet. Det gamle adelsæde er blevet et glemscens og forgængelighedens symbol i det

Hornsherred, der trods hovedstadens forholdsvis nære beliggenhed har ført en mærkelig upågtet tilværelse mellem Sjællands to store fjorde. Først nu er denne egn ved at blive »opdaget«: Nordskoven i nord, Skuldelev Ås og Selsø Sø på halvøens midte og Bramsnæs Vig, Langtved og Ryegård Dyrehave ved dens rod.

Bramsnæs Vig, Langtved og Ryegård Dyrehave

Mange af de kystlandskaber, som især talte til tidligere tiders natursans, ligger omkring Roskilde- og Isefjord med deres bredninger, vige og kroge. Fra Skuldelevåsen er der udsigt til en af disse fjordidyller, fra Selsø Klint har man en anden. Men den mest typiske, perlen blandt disse fjordlandskaber, er vel nok det, der ved bunden af Isefjorden samler sig omkring Bramsnæs Bugt og Tempelkrogen. Siden Chr. Winther under et sommerophold skrev det digt, hvoraf et par strofer lyder:

»Her paa Dejlighedens bløde
Græs skal dine Fødder gaac,
Og i Krattets Læ, Du Søde!
Dine Tanker Hvile faac,«

har i hvert fald mange tabt deres hjerte til disse omgivelser: Bramsnæs og Dejligheden, Langtved og Ryegård Dyrehave.

Fra *Dejlighedsbakken*, som stedet lidt sødladent er blevet kaldt, falder landet i bratte kurver ned mod *Bramsnæs*, der, kuppet af gamle træer, flyder på vandet mellem sin vig og sin bugt og kun ved en smal tange er forankret til land. I en lavning ved bunden af vigen ligger det hvidkalkede og stråtækte boelssted, hvor den nygifte digter og hans hustru tilbragte sommeren 1849. Men ses dette landskab, når lys og skygge jager hen over markerne, og byger ved Kyndelmisse eller på vårfriske dage kaster ilinger på fjorden, da er den Chr. Wintherske romantik som blæst bort.

Selv her dybt inde i Sjælland skyller Isefjordens vande mod land under strandfuglens skrig, i den sødlige lugt af tang og brakvand

og mod en åben og stenet strand. Også rejfiskeriet og fortidens marsvinejagter i *Bramsnæs Vig* fortæller om disse inderfarvandes forbindelse med Kattegat. Når marsvinene om foråret viste sig på fjorden, spændte fiskerne ved Bramsnæs deres garn tværs over den lille vig, der fra naturens hånd er formet som en kæmpemæssig ruse. Gennem et indløb i garnet forvildede dyrene sig ind i vigen, og her begyndte det vanskelige arbejde for fiskerne med at få dem aflivet og bragt på land, for vigen var lovlig stor. Fangsten var sommetider betydelig, i 1880erne skal et enkelt bådelaag have fanget op mod et par hundrede stykker. Når bøgen grønnedes, var marsvinenes besøg i fjorden slut for det år, og nuomstunder vover de sky dyr sig ikke mere ind i dette snørklede farvand. Men *Marsvinsholmene* i Tempelkrogen minder endnu om, at de små hvaler engang har tumlet sig i Isefjordens bølger.

Hvor fjorden kniber sig ind mellem den smalle tange *Munkholm* og *Langtved* syd for Bramsnæs, har der været færgested, men trafikken var aldrig stor. Først da færgen for en halv snes år siden blev afløst af en bro, har mange mennesker lagt vejen fra Roskilde til Holbæk gennem denne afsides liggende egn og gjort holdt ved den gamle færgekro. Henrik Pontoppidan har sikkert siddet under kroens skyggefulde kastanier, da han i nogle dage boede her, og i hans lille fortælling »Vildt« er sceneriet for handlingen henlagt til det fredfyldte Langtved. Også i dag kan man sidde ved bordene udenfor kroen og lade sig bedåre af den dejlige natur, som den klodsede bro ganske vist har slået et slemt skår i.

Syd for Langtved Færgekro glider kysten videre i samme rytme som den, hvori den fra nord kom til overfartsstedet. Skov og mark kappes om at nå ned til Isefjordens allerinderste vig, *Tempelkrogen*, indtil *Egernæs'* græsklædte ryg med buskadser og spredte lunde skyder sig ud mellem Elverdamsåens og Vintremøllerbækkens engdrag og lukker af for fjordlandet.

Når zoologerne var særlig ivrige for Langtved-fredningen, var det, fordi man mente, at stedet var det eneste, hvor der levede en lille sommerfugl ved navn *Semasia Krygeri*; senere er den dog også fundet på Amager.

Broen og det nye vejanlæg har som nævnt sat sine spor på stedet, men virkningen har ikke bredt sig til siderne. *Garverirenden*, hvis navn skyldes det barkstampeværk, som dens vand i sin tid drev her, risler stadig nær den trafikerede vej, uberørt mellem elletræer og ved forårstid i et flor af engblommer, kabbelejer og kodriver; først roligt spejlende himlen, senere dybt nedgravet rislende over grus og sten i en lille løvskovs tussmørke.

Lidt nord for *Garverirenden* finder et andet vandløb vej fra Hornsherreds midte til Isefjorden. Nær Elverdam-Biltris landevej løber *Ejby Å* over et stenstrøet terræn, der giver en forestilling om, hvordan store dele af landet må have set ud, da indlandsisen for 12-15000 år siden havde trukket sig tilbage fra Danmark. Længere mod vest søger den lille å gennem dybe slugter og skjult i et vildnis af rør, elle- og pilebuske ud i fjorden ved Bramsnæs Vig. De grønne skrænter, der danner slugten, er furet som af en mægtig harve. »Fårestier« kaldes disse vandrette striber. De skyldes dog ikke får, der ellers ville klæde disse magre skråninger, men er dannet ved skred i de øverste jordlag på grund af lerets ujævne forde-

ling i bakkerne. I dette oldtidsagtige landskab står ved slugtens rand en bautasten, *Troldbykællingen*; den store og brede sten ses viden om og benyttes som sømærke af fiskerne. Den er langt fra egnens eneste fortidsminde; nærved ligger på Kyndeløse Mark en smuk dobbel-jættestue, *Møllehøj*, og i dens naboskab er adskillige andre anselige dysser og jættestuer fra stenalderen. Også bronzealderen har sat sit præg på landskabet; gravhøje kroner flere bakkekamme. Størst og smukkest er de tre bølgekuplede *Sakshøje* nær Ryegård, kendelige på lang afstand ved deres frie beliggenhed og karakteristiske profiler.

Tungt breder banker og lavninger sig her ved roden af Hornsherred. De gode jorder tilhører Ryegård. Fra den godt 60 m høje bakke i *Ryegård Dyrehaves* vestlige udkant er der en vid udsigt over denne egn, hvor marker ustandseligt veksler med skove, til Bramnæsbugten i nord og Tempelkrogen i syd og videre til fjordens vestlige bredder med det skovomkransede gods Eriksholm. Bag bakken strækker sig mod øst den store dyrehave med sine ældgamle ege og bøge, ædt bladløse forneden af vildtet, så at dybe perspektiver åbner sig mellem stammerne til småsøer og moser. Om trent midt i dyrehaven ligger en ejendommelig mose, *Kirkemosen*. Mens der i de fleste moser i tidens løb har været tørveskær og er blevet tilført grøftevand fra de omkringliggende marker, har Kirkemosen som en af de få i landet aldrig været udsat for indgreb og kun modtaget den nedbør, som faldt direkte fra himlen. Mosen er som følge af disse særlige forhold videnskabelig interessant, og dens vegetation er en anden end den maleriske bevoksning af pile, rør og dunhammer, som klæder de fleste moser; kun forskellige slags mos dækker her den våde bund. Men dejlig tager Kirkemosen sig ud, når kastanierne langs dens bredder blomstrer, og kæruldens tusinder af vattotter breder sig som et hvidt slør ud over mosefladen.

Langt tilbage i middelalderen kan man følge *Ryegårds* historie. Mange af landets bedste adelsslægter har afløst hinanden som gårdens besiddere: Lunge, Thott, Banner, Oxe, Barnekow, Gyldenstjerne, Urne, Trolle og senest to af de få, der er tilbage af Dan-

marks uradel: Rosenkrantz og Scheel. Indtil 1877 lå her side om side to bindingsværkslænger i to stokværk, af ydre fine som Holmegården i Sydsjælland, men i det indre næppe tidssvarende. I stedet for rejstes en imponant trefløjet murstensbygning med tårn og takkede gavle. Dette nygotiske bygningsværk ligger smukt, omgivet af gamle voldgrave og af parken, men kan som arkitektur langt fra måle sig med de store herregårde fra 1700-årene.

Forsømte en Scheel i sin tid at bevare den oprindelige gård, har den nuværende besidder, greve Fr. Chr. Scheel, gjort denne gerning god igen ved at lade hele godset frede, så at denne skønne egn holdes fri for den jordspekulation med efterfølgende sommerhusbebyggelse, der nu også er nået til Hornsherred.

Ledreborg Allé

En godsejer i den store stil som statsmanden grev Johan Ludvig Holstein kunne ikke tåle, at tilkørslen til hans nyopførte slot *Ledreborg* var i en forfatning, der hverken svarede til slottets fornemme rokoko-arkitektur eller til tidens herskabelige idealer. Hidindtil havde man for at nå den gamle, mere beskedne Lejregård, der dannede kærnen i det nye Ledreborg, måttet benytte sig af usle veje, hvis løse sten, store og små mellem hinanden, huller og vandpytter gjorde dem lidet tillokkende, og derfor nok kunne holde en ellers velkommen gæst borte.

For greven på det store gods var disse tilstande utilbørlige, selv om hans veje såmænd ikke var ringere end de sjællandske i al almindelighed på den tid. Da ombygningen af slottet var ved at være afsluttet, lod han derfor i 1750erne anlægge den snorlige allé, som den dag i dag fører fra Ledreborg ind mod Roskilde, og som allerede omtales i 1700-årenes Trap, Erik Pontoppidans »Danske Atlas«. Heri hedder det, at »Veyen, som begynder paa Lethreborgs Vester Side, og strekker sig mod Østen en Dansk Miil, er paa begge Sider beplantet med Castanie, Linde, Eske [ask] og andre Træer, saa det er uden Tvivl een af de allersmukkeste Veye hertil Lands

særdeles efter at ved dennes Sønder-Side nyeligen ere opbygte elleve Bøndergaarde alle efter den samme Model, og med lige store Mellemrum«.

Vejen tilplantedes som allé med de nævnte forskellige slags træer, omtrent til det nuværende Mikkelslyst; her delte den sig i to, hvoraf den ene udmundede i landevejen Roskilde-Holbæk og ikke eksisterer mere, mens den anden stødte til Roskilde-Ringsted landevej; det er den samme vej, som i vore dage fra alléen fører til hovedvej 1, hvor den udmunder i nærheden af »Karussellen«; senere plantede træer kanter idag dette stykke. Anlægget af den nye vej kom ikke blot til at betyde en forbedring af tilkørselsforholdene til slottet, den pragtfulde allé samlede også landskabet omkring hovedsædet. Sandsynligvis har Ledreborg Allés planlægger, arkitekten Laurids de Thurah, tænkt sig alléen videreført i lige linie til Roskilde, hvilket fra slottet netop giver en dansk mil, som omtalt i »Danske Atlas«. Men denne plan er altså ikke blevet gennemført, lige så lidt som planer om andre alléer på godsets jorder. Alligevel er Ledreborg Allé med sin næsten 6 kilometers længde storslået; den ender efter at have passeret indgangsporten ved familien Holsteins gravsted, der er indrettet i en oldtidshøj i slotsparken.

Mange af alléens oprindelige træer, linde, popler og aske, er naturligvis gået til i tidens løb; råddenskab er trængt op og har skørnet deres marv, så de en dag er blevet ofre for en storm, hvis ikke godsets årlige syn af træerne af sikkerhedshensyn har krævet dem fældet forinden. Men falder et træ i rækken, bliver det erstattet med et nyt, der efterhånden vil vokse sig stort som sin forgænger. Selvom denne allé således med tiden er blevet lidt forpjusket, uregelmæssig og hullet, ses den stadig, selv i stor afstand, og den vejfarende kan nu som før tage kending af dens karakteristiske silhouet. De omtalte bøndergårde »med lige store mellemrum« ligger endnu langs alléens sydside, og kampstensbroen, *Maglebro*, der fører alléen over Kornerup Å ved Blæsenborg, og som anses for at være Danmarks første moderne landevejsbro, klarer stadig færdslen. På den smukke dobbeltbuede bro er indhugget dens bygherres og dennes hustrus navnetræk og årstallet 1755.

Ledreborg Allé.

Ledreborg Allé går igennem den sagnomspundne *Lejreegn*. Det var her, Skjoldungeslægten havde sæde, i disse egne nær den inderste vig af Roskilde Fjord skal Rolf Krakes gård og gildeshal have ligget, og ved Lejre var et helligsted, hvor man ofrede til Odin og Thor. Hvor meget der er romantik, og hvor meget der er virkelighed, er historikerne uenige om, og det lader sig ikke afgøre, men egnen har i hvert fald været beboet allerede i stenalderen, derom vidner de mange gravhøje horisonten rundt. På en banke bag *Gammel Lejre* ligger en af disse høje, og ved den er der rejst mandshøje sten i to rækker på en sådan måde, at de danner omridset af et skib. En sådan skibssætning er en gravplads fra vikingetiden; på det store stenskib skulle den søfarende vikingehøvding sejle over til den anden verden.

Et minde om Gammel Lejres storhedstid er det, at en firlænget gård i landsbyen bærer navnet »Kongsgården«. Kun stuehuset er

tilbage, og det er nu et museum, der viser gårdens tidligere indretning og inventar.

Det stykke Danmarkshistorie, som har givet navnet Lejre en særlig glans, fortaber sig i tåger, men egnen ligger i dag som i hine fjerne tider lyslevende, og den er værd at fordybe sig i: Slottet, der er et af de betydeligste bygningsværker herhjemme fra 1700-årene, parken med terrasser, kaskader og skulpturer på de stejle skråninger ned mod Kornerup Ådal, *Hertbadalen* med dens lille, bølgekransede Knapsø, ved hvis bred der i tidens løb har været holdt mange politiske møder, og endelig skovene, ja hele landskabet. Og den smukkeste vej til disse minderige steder i hjertet af Sjælland går under den fredede, mere end tohundredår gamle Ledreborg Allés løvhvælvinger.

Særløse Overdrev

Old, ore eller oredrev – overdrev – er navnet på de områder, der indtil for halvandet hundrede år siden lå ved hver eneste landsby mellem dens agre og skoven. Ore, oræ betyder mager og stenet jord, og disse overdrev, som bønderne gennem generationer havde benyttet til løsdrift for deres heste, kvæg, får og svin, var da også udpint og øde terræn.

Overdrevene kunne være af en anselig størrelse, både to og tre mil i omkreds, men foruden disse meget store fandtes der en mængde mindre. Indenfor hvert sogn lå gerne et eller flere overdrev, som bønderne ejede i fællesskab, og som de hver især havde ret til at drive et vist antal af deres høveder ud på, alt efter, hvor stor en andel den enkelte bonde besad af byjorderne.

Overdrevene havde nøje sammenhæng med tidens besværlige og for udviklingen hæmmende trevangsbrug og fællesskab, der opslugte al den forhåndenværende arbejdskraft. Fra middelalderen havde ligeledes den opfattelse rodfæstet sig mere og mere, at det var umuligt at opdyrke væsentlig større dele af Danmarks jord end dem, der allerede var under kultur; man frygtede ganske sim-

pelt, at en yderligere opdyrkning ville forringe fodermulighederne, der til trods for de vidtstrakte græsninger allerede var ret usle. Af disse årsager vedblev tusinder af tønder land at være unddraget opdyrkning.

Naturligvis måtte overdrevene i høj grad komme til at sætte deres præg på datidens landskab. Især gjaldt det Sjælland, der var overdrevenes egentlige hjemsted; på dette som på andre punkter holdt denne landsdel stædigt fast ved de fra middelalderen overleverede traditioner. I 1680erne var f. eks. ikke nær halvdelen af øens jord under plov.

På overdrevet så man den mere eller mindre ødelagte skov. Visse steder lå det hen som en åben fælle, ribbet for enhver større vækst; andre steder stod træerne endnu, men tynde og afbidte med mange lysninger imellem, og selv hvor der stadig var tæt skov, var det kun et spørgsmål om tid, førend kvæget og vildtet også forårsagede dette skovlands undergang.

Ved sit præg af ælde og forfald var overdrevene af stor malerisk skønhed. Dyrenes bid gav krat og fritstående stortræer et særegent udseende, og det tætte, men korte græstæppe, pletvis oversået

med sten, overgroet med lav, og et utal af tuer, var også af en ejendommelig virkning, der var karakteristisk for overdrevene. Her, hvor pløjning var utænkelig, lå gamle muldvarpeskud og forladte myretuer i mængde mellem jorddynger, som svinene havde rodet sammen, og de stier, som kvæget havde trampet; spredte stød og udgåede træer og grene var mindelser om den tidligere skov. Overdrevene var tillige hjemstedet for en ardrig flora; blomster i alle farver prydede overalt det grønne tæppe: den allestedsnærværende gule snerre, perikum, kællingetand og kongepen, rød bakke- og tjærenellike, den hvide røllike, vild kørvel, snerle og pimpinelle, blåklukke, blåmunke, skabiose og mange flere.

I løbet af 1700erne havde ploven erobret en del af de gamle overdrev, dog særlig i Østjylland og på Fyn – øst for Storebælt var man mere tilbageholdende. Men da regeringen i årene efter 1758 gav signal til udskiftningen, blev overdrevene fordelt mellem bønderne og efterhånden omdannet til ager. Også kvægpesten havde vist, hvor uhensigtsmæssige disse store uddrifter var, hvor måske mere end tusind kreaturer gik i flok. Sygdommen kunne under disse forhold sprede sig med rivende hast mellem dyrene, og tabene var store.

Efterhånden som overdrevene kom under plov, forsvandt et ejendommeligt træk i det sjællandske landskab, men det tog år, førend bonden fik gjort det af med dette stykke middelalderlige Danmark. Endnu ved midten af forrige århundrede kunne vore landskabsmalere uden vanskelighed finde motiver, hvor overdrevets hele natur var bevaret. Hvor ofte har ikke J. C. Dahl, J. Th. Lundbye og frem for alt P. C. Skovgaard malet overdrevet, når slåen, roser og hvidtjorn i forsommeren stod i blomst og fyldte luften med vellugt, eller om efteråret, når det brogede kvæg under en klar himmel drev om mellem krattene og de ældgamle ege og bøge. Men selv nuomstunder er i en og anden afkrog bevaret en stump af fortidens overdrev.

Store dele af det skovklædte højland, som ligger øst for Gyldenløveshøj, hedder fra gammel tid *Særløse-*, *Hejede-* og *Avnstrup Overdrev*. Her voksede en udtyndet og forfalden skov på et stærkt

kuperet sø- og mosefyldt terræn, et stykke storslået natur, hvor i sin tid skarer af kvæg, heste og svin fra de omliggende bondebyer søgte føden. Ved bækken, der kommer fra den lille skovsø Avnsø et par kilometer fra kirkelandsbyen Særløse, ligger en beskedn rest af dette milevide strøg. Trods sit ringe omfang er dette levn af Særløse Overdrev i enhver henseende karakteristisk for denne nu så sjældne og maleriske landskabstype.

Maglesøs Omgivelser

Det er vist de færreste, der er klar over, hvor Maglesø ligger. Hvad størrelsen angår, er den ikke imponerende; alene på Sjælland overgås Maglesø i areal af en snes andre søer. Heller ikke som fiskevand er søen bemærkelsesværdig, lige så lidt som dens øvrige fauna og flora påkalder særlig interesse. Når opmærksomheden alligevel skal henledes på denne søs eksistens, er det udelukkende for dens egen skyld; Maglesø hører nemlig i landskabelig henseende utvivlsomt til de ejendommeligste og smukkeste søer på Sjælland, kun i Jylland på Himmelbjærg- og på Viborgeggen finder man måske dens lige.

Som en bjærge sø skjuler den sig i det morænemassiv, der en lille halv snes kilometer syd for Holbæk kulminerer i det 105 m høje

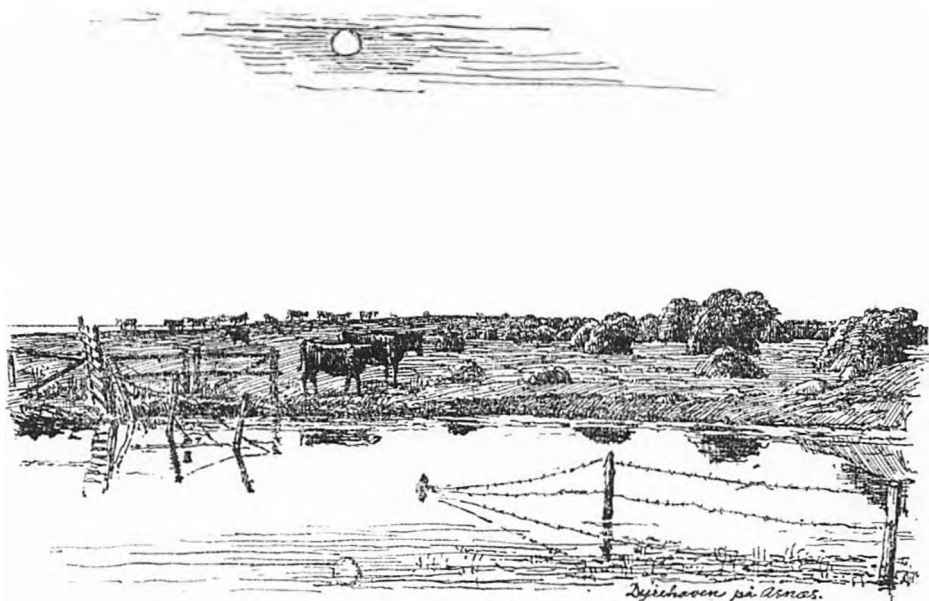
Søen ved Maglesø

Mørkemose Bjærg. Fra bjærgtet har man udsigt til søen og til store dele af det bølgede og buklede Nordvestsjælland til Vejrhøjbuén, Bjærgsted Bakker og andre højedrag. Men det er ikke nødvendigt at kravle til tops; fra den højtliggende vej mellem landsbyerne Igelsø og Algestrup ser man også den blågrønne langsø ligge dybt nedsænket mellem bakkerne og i omgivelser, der ikke skæmmes af eet eneste hus. Man bør dog ikke lade sig nøje med udsigten, men tage apostlenes heste i brug og følge stien forbi traktørstedet ned over bakkchældet til søens sivkransede bred, og den, der vil, kan fortsætte denne yndige promenade. Stien ledsager søen et stykke; først langt inde i skoven Grøntved Overdrev fortaber den sig i vildnisset.

Johan Thomas Lundbye færdedes ofte i bakkelandet omkring Maglesø; i en af sine dagbøger taler han om »de fine Linier i vore Bakker, der ere saa yndigt bølgedannede, at de synes at være dukkede op af Havet«. Det er derfor forståeligt, at nogle af hans kønne malerier og tegninger stammer fra det nær Maglesø liggende Brorfelde.

Asnæs og Røsnæsklinterne

Slottet *Lerchenborg* vogter indgangen til sin indtil for få år siden store ejendom, halvøen Asnæs. Ved roden af næsset begynder allén, der som en akse fører gennem slottets anlæg af bygninger og haver og videre ud over godsets udstrakte jorder. Dette slotsanlæg blev i 1700-årene bygget efter tegninger af arkitekten Nikolaj Eigtved. Med sin fuldkommen symmetriske opbygning og sin sluttede helhed er det i sin art enestående, et vidnesbyrd om dansk herregårdsarkitekturs høje stadi på denne tid. Kernen i det fornemme slot, der var hovedsædet blandt general af kavalleriet, greve Chr. Lerches mange godser, er den statelige hovedbygning med den lange, hvidpudsede barokfaçade og den franske parterrehave, omgivelser, der var som skabt til at forherlige en godsbesidder i det helt store format, og som er bevaret også efter at en del af Lerchenborgs jorder for få år siden blev udstykket.

Skønt *Asnæs* ikke byder på større landskabelige skønheder – dertil er terrænet for fladt og ensformigt, og de to skove, som skærer halvøen over i tre dele, for forstmæssigt drevet – har næsset fra gammel tid været et yndet udflugtssted for egnens og især det nærliggende Kalundborgs indbyggere. Og greverne på *Lerchenborg* var i den henseende grands-seigneurer, der kun sjældent lagde de besøgende hindringer i vejen. Denne hævdvundne ret for of-fenligheden til at besøge næssets skove og strande er i nogen grad bevaret også efter udstykningen.

Kysterne er utvivlsomt det landskabelig set værdifuldeste af *Asnæs*. Som et billede på, hvordan Danmarks kyster må have set ud i den ældre stenalder, da kun nogle jægerstammer fristede tilværelsen her, vokser vindhærgede fyrretræer på *Sønderstrandens* græsklædte skrænter. Et nogle årtusinder yngre kystbillede viser *Nordstranden*, hvor ældgamle, knudrede ege på et enkelt sted står helt ud til det blågrønne fladvand. Da var klimaet blevet varmere og mere fugtigt, egeskoven isprængt elm og lind fik overalt magten,

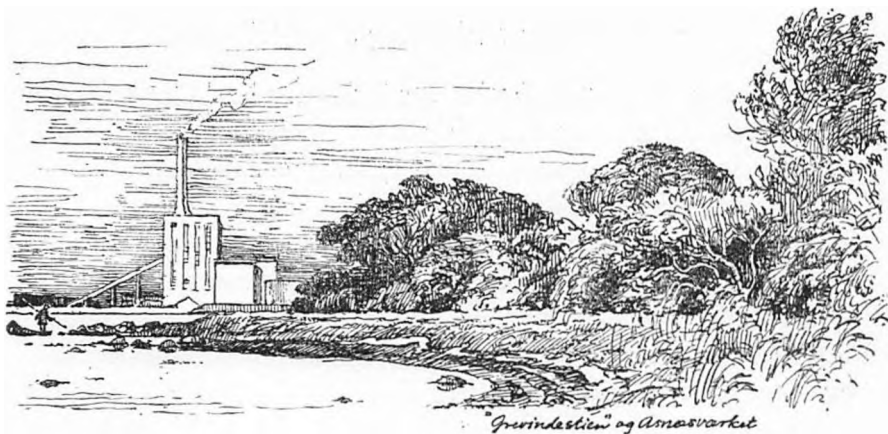
og en del af landets beboere havde nu deres bopladser ved disse kyster, hvor de for en stor del levede af østers og muslinger.

Oldtidsstemning møder en også i »*Dyrehaven*«, hvor der dog hverken er dyr eller skov, men spredte hvidtjørne og nogle småmoser i et åbent, stenstrøet terræn på spidsen af næsset. En del af den oprindelige »*Dyrehave*« er under plov, men den yderste og mest umedgørlige rest af dette overdrev er skånet og stadig overladt løsgående kreaturer.

Bronzealderens herskerklasse har sandsynligvis holdt til ved Sjællands kyster, hvor handels- og havnepladserne lå, mens efterkommerne af stenalderens bønder i øens indre fortsatte deres gamle tilværelse med jordens dyrkning og kvægavl. Om denne bosættelse ved kysten vidner de mange gravhøje i skovene på Asnæs. Ligbrænding var i løbet af bronzealderen blevet den almindelige gravskik, hvilket fik indflydelse på højene, der som naturligt var blev ganske små. De er derfor næsten kun bevaret på uopdyrkede arealer og i skove, som f.eks. her i For- og Vesterskoven.

Færdes man på vejen, der følger halvøens midte gennem skovene ud mod spidsen, har man ikke megen fornemmelse af havets nærhed. Det er ved kysterne, at udsigterne åbner sig: mod syd til Jammerland Bugt med Reersø i det fjerne, mod nord til Røsnæs og til Kalundborg Fjord, der omslutes af de to halvøer. Fra »*Sodavandshuset*« nær det nyopførte Asnæsværk følger »*Grevindestien*« kysten ud mod Forskoven, snart over et broget blomstertæppe, snart i popler, pil og syreners skygge, men senere fortaber den sig i vildniset. Vil man fortsætte vandringen, bliver det derfor over strandens rullesten og tangbælter. Fra denne lave og lettilgængelige kyst ser man Røsnæslandet ligge udbredt, dets stejle klinter lyser over fjorden til tvillingenæsset.

Røsnæsklinterne er havets værk. Gennem årtusinder har strøm og sø udgravet og udvasket halvøens bakker, så deres indre er blevet blottet og ført langs kysten til bunden af fjorden, hvor det faldt til ro og blev til odden *Gisseløre*. Ikke blot lag fra istiden, men også ældre dannelser, som molér med striber af vulkansk aske og det rødbrune eller blålige plastiske ler, har havet bragt frem i da-

gens lys. I våd tilstand er dette fintkornede ler tilbøjeligt til at skride. Nedenfor landsbyen *Kongstrup* finder de største udskridninger på Røsnæs sted. Ligesom i kæmpemæssige trappetrin falder den indtil 40 m høje klint mod havet.

»De herligste Timer har jeg haft, naar jeg ved Sønderstranden sad ved mit Arbejd i en Stilhed, som var jeg 100 Miil borte fra beboede Steder,« skriver maleren Johan Thomas Lundbye efter en af sine udflugter til Røsnæs. Skønt denne egn var lige så befolket som det øvrige Sjælland, er Lundbyes ensomhedsfølelse et udtryk for den isolation, som helt op mod vore dage har præget halvøer som Røsnæs og Asnæs. Det samme gjaldt tidligere Kalundborg, der ligger malerisk på sit bakkehæld med Esbern Snares femtårnede kirke dominerende både by og egn, således som den var afbildet på de nylig inddragne femkronesedler. Nu har udviklingen også nået denne købstad med radiostation, elværk og olieraffinaderi, og de to halvøer ligger heller ikke længere udenfor alfarvej. Men da kyster og klinter såvel som »Dyrehaven« på spidsen af Asnæs er fredet, vil en del af disse landskaber og udsigter utvivlsomt blive bevaret.

Eskebjerg Vesterlyng og Sanddobberne

Mens agerbruget i årtusinder har bredt sig over bakkedrag og dalstrøg – landskabet, som istiden skabte – har den overvejende del af stenalderhavets hævede havbund været ubeboet og uopdyrket.

Efter sidste istid har Danmarks kystlinie stadig undergået forandringer. I een periode hævede landet sig, hvorved lavvandede strækninger blev tørlagt, i en anden steg vandstanden i havet så meget, at lavtliggende kystområder blev oversvømmet og strandlinien forskudt indefter. Skønt der fra landsdel til landsdel har været store variationer i omfanget af disse sænkninger og hævnings, kan man dog tale om en ishavstid, hvor betydelige dele af Nordjylland var oversvømmet, en fastlandstid, hvor landet var væsentligt større end nu, og en periode i stenalderen, hvor havet dækkede områder, der nu er tørt land. Dette stenalderhav – Litorinahavet, som det kaldes efter den lille, også i nutiden meget udbredte strandsnegl, Litorina – opløste ikke blot påny Nordjylland i en mængde mindre øer; hele det nordlige Danmark bestod i dette tidsrum af endnu flere fjorde og sunde, vige og næs, øer og halvøer end i nutiden. Det var i denne periode, at bl. a. Arresø var en fjord og Halsnæs en ø.

Siden da har det nordlige Danmark atter hævet sig – en landhævning, der stadig fortsætter – og de gamle kystlinier ligger derfor nu et stykke inde i landet med stenalderhavets tørlagte havbund foran, det såkaldte marine forland (marin = hvad der hører havet til). Denne gamle havbund består overvejende af sand, grus og strandskaller, som blæsten siden har rodet op i og flyttet rundt med, så der på de oprindelige flader er fremkommet klitter og gryder, fugtige lavninger og småsøer. I naturtilstand er disse ufrugtbare områder lyngens, græssets og fårenes land, men nu har sommerhuse i alle regnbuens farver og mørke plantager mange steder taget dem i besiddelse.

Den største af de endnu bevarede kystheder på Sjælland er Eskebjerg Vesterlyng, langt mindre er et andet af egnens flyvesandsområder, *Sanddobberne*, men på grund af dets beliggenhed lige

Sandløbberne

under Vejrhøjs mægtige bakkedrag til gengæld nok værd at nævne. *Eskebjerg Vesterlyng* er en over 325 ha stor slette, der med klitpartier hæver sig over den nære Nekselø Bugt. Kun en del af Vesterlyngen er dækket af lynghede, men denne har dog givet navn til hele området, hvor hist og her fugtige lavninger eller endog enge og vandhuller danner oaser i ødet.

Disse meget varierende terrænforhold har medført, at plantelivet her ingenlunde er ensidigt og fattigt; tværtimod er Eskebjerg Vesterlyng et område, hvor mange i denne del af Danmark ellers ret sjældne planter af vidt forskellig geografisk herkomst har fundet livsbetingelser. De fra Vestjyllands klitter kendte planter: sandskæg og et andet lille græs, sand-rottehale, blåmunke og liden klokke møder man blandt andre herude nær stranden, mens grå potentil, nikkende kobjælde, limurt, knoldet mjødukt og den meget sjældne læge-stokrose, der alle har deres hjemsteder i Østeuropa, bl. a. på de russiske stepper, vokser i de gamle klitter inde på sletten.

I den sydlige og østlige del af Eskebjerg Lyng gror spredte tjørn-, slåen- og rosenkrat med enkelte lave aske og elme imellem, formodentlig rester af de storskove, der engang dækkede landet indenfor sletten, mens vindhærgede enebærbuske frister en kummerlig tilværelse på toppen af klitterne og på den øvrige del af den vide flade.

I sænkningerne med den fugtige bund afløses den tørre lynghede af klokkelýng, mosebølle, katteskæg og den insektrædende vibefedt, og på de egentlige enge vokser bl. a. den mærkelige bregne

slangetunge og den lille gøgeurt pukcellæbe samt strand-samel, hvis blomster sidder i klaser.

Eskebjerg Vesterlyngs kystlinie løber i en flot svunget bue mod nord i retning af Nekselø og ender i odderne *Stold og Ægholm*, hvor nogle jordvolde dækker over militære depoter. Den lille vig Trane Vejle skiller odderne fra egnen omkring *Havnsø* – overfartsstedet til Sejerø og Nekselø – der fornemt markerer sin beliggenhed med en vindmølle. I syd skyder halvøen *Alleshave* sig frem, et bakket agerland, der omgiver Vesterlyngen og er dens afgjorte modsætning. Men vest for Alleshave ligger et andet øde og ubeboet stræk, *Saltbæk Vig*, idag en delvis udtørret sø, adskilt fra havet af de to nu landfaste øer *Lille* og *Store Vrøj* med *Krageø*. De tidligere øer tilhører Kalundborg, skænket byen til kvægfælleder af Christian III, og stadig er disse udstrakte græsgange kvægets enemærker. Krageø byder på egnens mest særprægede natur. Her er åbent horisonten rundt, og bruset ude fra havstokken er en udtryksfuld modsætning til de stille vandflader i øens midte. En total mangel på træer og buske vanskeliggør enhver afstandsbedømmelse, indtil et græssende får eller en hejre på fiskeri i lagunerne kommer øjet til hjælp. Et mærkeligt og fremmedartet sted!

Krageøen, Lille og Store Vrøj og Eskebjerg Vesterlyng, disse vejrfriske landskaber under den åbne himmel, er for de få, thi – bortset fra en enkelt kørevej gennem Vesterlyngens nordlige del – er det kun til fods, at man kan færdes herude mellem lyngrisene og græstuerne.

Nekselø

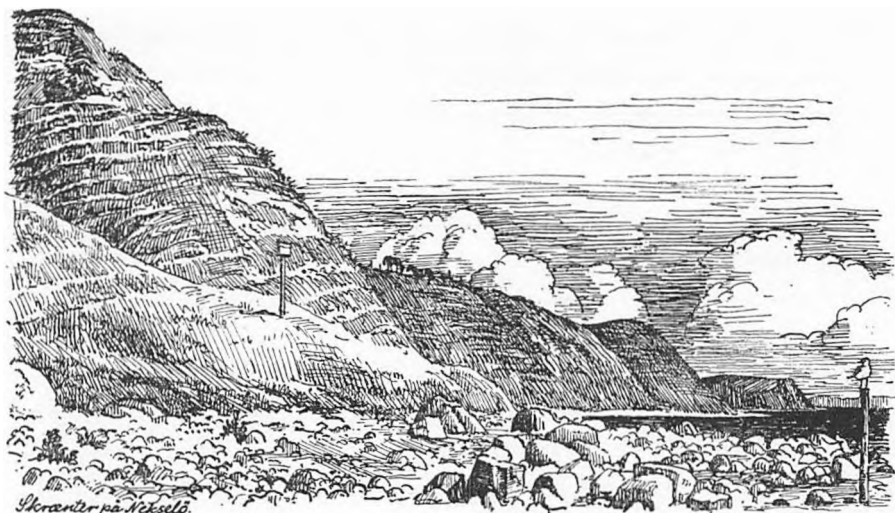
To arme, Sjællands Odde og Røsnæs, rækker ud i havet som en skærmende favn om øerne Sejerø og Nekselø; disse øer hører da også til Sjælland både i geologisk og administrativ henseende. Et undersøisk rev, der fra Sejerø strækker sig halvvejs til Nekselø og videre fra denne til Sjælland, danner en tredie arm, som Nekseløes beboere i sin tid vidste at benytte sig af, dengang da man ofte havde en vogn stående ovre på fastlandet til at befordre sig vi-

dere i, mens man hver gang tog hestene, som skulle trække den, med hjemmefra. Bundet til bagenden af båden kunne de største- delen af vejen vade på revet, der skjult under vandskorpen forbind- der øen med fastlandet.

Alle tre arme er israndsbanker, dannet langs en af indlandsisens stilstandslinier, blot er den midterste bakkekam senere blevet del- vis oversvømmet, så kun de højeste rygge, nutidens Sejerø og Nekselø, er oven vande. Fra Vejrhøj ser man ud over bugten med de to øer og den smukt svungne kystlinie: Nekselø som et muldskud i havet, een lang bakkekæde, der rejser sig med stigende højde mod vest, kraftig modelleret og stærk i farven. Sejerø læn- gere borte med en mere beskeden profil og heroppefra set i så stærk forkortning, at den synes meget mindre, end den i virkelig- heden er.

En vej følger ryggen af Nekselø i næsten hele øens længde. På begge sider af højdedraget falder græsklædte skrænter mer eller mindre brat ned mod stranden, der mod vest er åben og barsk, mere i læ og smilende mod øst, hvor småmoser, lunde og krat lig- ger lunt under bakkerne. Vilde roser, hyld, tjørn og pil spejler deres løv og grenværk i det mørke, blanke mosevand, tuer og sum- pede smånæs, gule af ranunkler og mælkebøtter, skyder sig ud i vandet, hvor iris sender sine sværdformede, saftiggrønne blade op fra bunden. Det er i disse moser og damme, at vandet om somme- ren når så høj en temperatur, at de bliver samlingssted for mange varmeelskende dyr, der egentlig er kommet for langt mod nord; det gælder bl. a. klokkefrøen. På Nekselø som på andre steder i landets sydlige del lever og yngler denne vor sjældneste frø.

Her på øens østside ligger også *Trolldalen*. Før menneskene kom til øen, skal troltene have huseret herovre til skræk og ræd- sel for omegnen. Og sagnet fortæller videre, at en af troltene en- gang blev så rasende på bjærgmanden i Vejrhøj, at han greb en nævefuld jord af klinten for at kaste den efter ham. Kløften, som derved fremkom, er Trolldalen, og den lille holm udenfor ky- sten, »*Rønnen*«, er en klat, som drattede for tidligt ud af hånden på trollden.

Skrænter på Nekselø.

I syd er bakkernes fald jævner, og øen ender her i den odde, der fortsætter i det undersøiske rev, som hestene engang brugte, når de skulle vade over til fastlandet; fra tid til anden har man haft planer om her at lægge en dæmning, der skulle forbinde øen med Sjælland. Mellem oddens store og små sten vokser den stærkt duf-tende strandmalurt med sine fine gråhårede blade og duske af gul-røde blomster, hjælme og strandasters, ja, hele den flora, der holder til i læ af den lille skov her på sydspidsen, hvor ask, eg, småbladet lind og andre træer, en rigtig blandingskov, vildt og frodigt ræk-ker deres løvmasser ud over den blide strand.

Det mest storslåede såvel som det naturvidenskabeligt ejendom-meligste træk i Nekseløs natur, er dog øens vestkyst. Fra *Ørnekul* er der en vid udsigt over dens skrænter og kløfter, der stort skårne og i kraftigt svungne linier løber mod nord. På disse skrænter, ud-tørret af solen og den idelige pålandsvind fra vest og furet af væld efter voldsomme regnskyl, vokser en række planter, der trives netop på denne grund. Her dækker den meget sjældne grå potentil store arealer af skrænterne. Den er dominerende, men her er også andre planter, hvis voksesteder dog ikke er begrænset til øens vestside, men som findes overalt på skrænterne: den beskedne knopnelleke,

strandløg, skærmpplanten hjorterod, som kun vokser på sydvendte skrænter ud til Store Bælt, den purpurrøde ager-kohvede og den høje, storblomstrede rosenkatost. Blomsterfloret er rigest i højsommeren, men inden da har andre planter haft deres tid, som f. eks. den sjældne liden sneglebælg, der gennemløber hele sin tilværelse, før varmen for alvor sætter ind, og kun klarer sig gennem den tørreste tid som frø.

I et gærde står en næsten 1 m høj kampesten med navnet Jens Rostgaard og årstallet 1700 indhugget og minder om Nekselø daværende ejer, amtsforvalter Jens Rostgaard. Før ham havde øen været delt mellem Århus- og Roskildebispen, så kom den til kronen og derfra på private hænder; ovennævnte Jens Rostgaard blev dens første ejer. Efter hans død solgte enken øen til Frederik Rostgaard, en af vore største bogsamlere fra 17-årene. I dag er den ca 215 ha store Nekselø delt mellem flere ejere, der med forståelse og hengivenhed for de værdier, deres dejlige ø besidder, i fællesskab har ladet den frede.

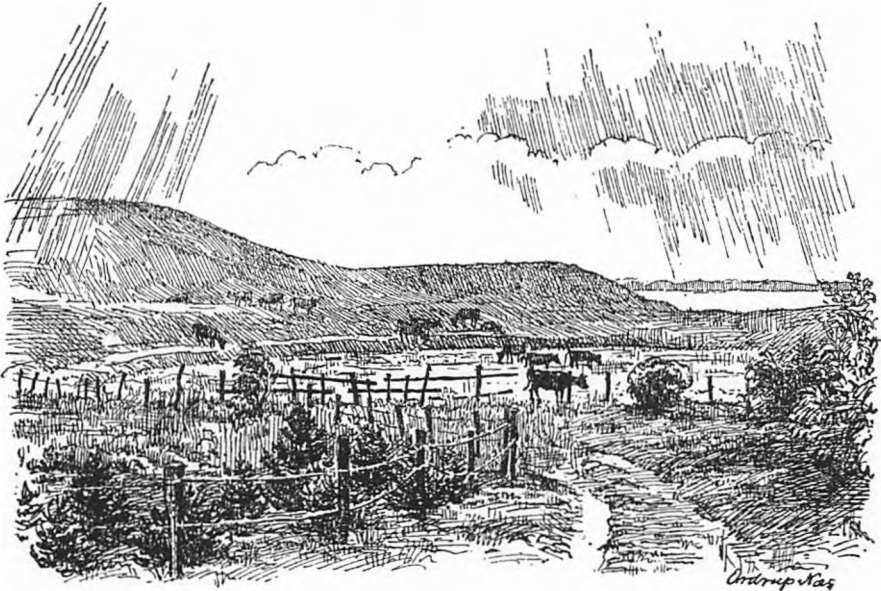
I et land, hvor naturfredning støder på mange vanskeligheder, er en fredning af denne art af særlig værdi. Ofte er et stykke hede blevet fredet, men kort efter plantes der bjergfyr på de tilstødende arealer. Få år efter vil frø fra denne plantage flyve ind over den fredede hede, og unge træer vil myldre op som ukrudt i lyngen. Eller man freder en eng med en særlig mangfoldig og frodig plantevækst for nogle år senere at se den oprindelige blomsterflora afløst af et ordinært græsdekke; her har en afvanding af naboarealerne tørlagt også den fredede eng. Størst skade lider dog en fredning, hvor den få år efter, at den er gennemført, omklamres af nyopførte sommerhuse, hvis ejere har følt sig tiltrukket af at være naboer til et stykke også i fremtiden uberørt natur. I et tilfælde kan man dog føle sig tryk, nemlig når fredningen gælder en hel ø. I denne henseende er fredningen af Nekselø uden tvivl en af de mest værdifulde her i landet.

Høve Stræde med Esterhøj og Ordrup Næs

Få steder i Danmark har istiden præget landskabet så stærkt som i Odsherred. Fra sydøst har ismasserne skudt sig frem og sendt tre store istunger ind, hvor Nykøbing Bugt, Sidinge Fjord og Lammefjorden nu ligger. Enorme mængder af sten, grus, sand og ler førte de med sig og aflejrede dem i tre pragtfulde bakkedrag, der i buer indeslutter disse fjordarme, som skabtes af istungernes afhøvlede virksomhed under deres fremtrængen. Udenfor bakkerne mod vest ligger sletten, dannet af det sand, som smeltevandet fra iskanten skyllede med sig ud over det isfrie land; det meste ligger dog nu skjult under Sejerøbugtens lave vand.

Særlig storslået er den sydlige bakkebue, der krones af *Vejrhøj*, Odsherreds kendteste udsigtspunkt, det kendteste og det højeste, men langt fra det eneste i denne storlinede egn. Fra mange toppe – bl. a. fra Veddinge Bakker – har man udsyn over hele herredet, hvis landskabs typiske former gør dets tilblivelse umiddelbart forståeligt for beskueren. Men blikket rækker endda længere end til Odsherreds bakker og høje, indskæringer og næs, i klart vejr helt til Roskilde Domkirke og over Kattegat til Mols, et »bjærgland« storladent som Odsherred selv.

Den sydlige bakkekæde passerer gennem *Høve Stræde*, Sjællands eneste »pas«. *Høve* betyder højene, et berettiget navn til den lille landsby, der ligger nedenfor en række bakker kronet med oldtidshøje. Fra en af dem, *Esterhøj*, med landets næststørste genforeringssten og nabo til Møllebakken på den anden side hulvejen, er atter et rundskue over herredet med Lamme- og Sidinge Fjords tørlagte, plane bund og spredte nybyggergårde; længere borte blinker Isefjorden. Nede i dybet ligger også *Trundholm Mose*, hvor Solvognen engang i bronzealderen blev nedlagt som offergave, mod havsiden fanges øjet af Sejerøbugtens mægtige bue. Bag strandens hvide bræmme breder sommerhuse og plantager sig nu ud over de lyngklædte strandvolde, som havet har skabt og stadig opbygger af de sandmasser, der af strøm og vind føres ind i bugten. Et stykke udenfor kysten strækker sig en kæde af smalle småøer, der år for

år vokser, indtil de er vokset helt sammen og afspærre strandsøer. Rækken af øer, som man ser dem fra Esterhøj, er dannet i dette århundrede, så her er landet i hurtig vækst.

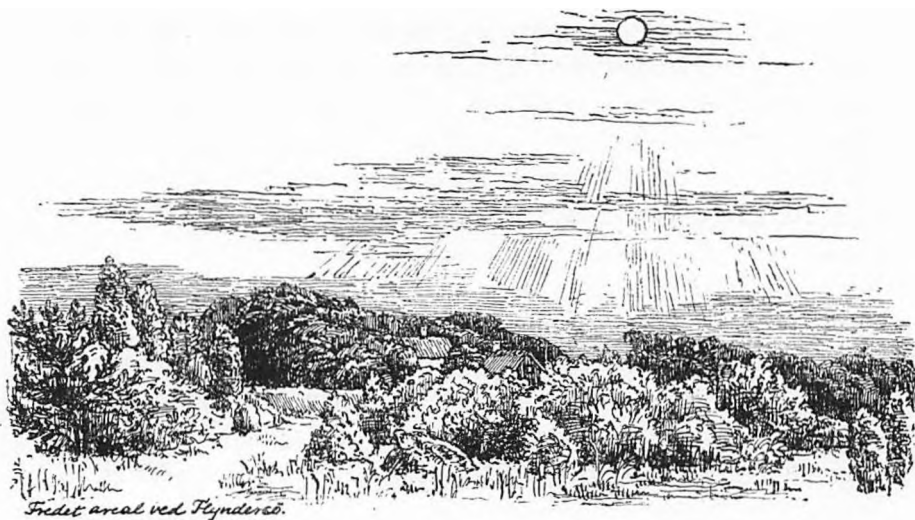
Esterhøj, gravhøjen på bakkekammen, ligger 89 m over havet og er sit sogns højeste punkt. Det er derfor naturligt, at man valgte at rejse sin genforeningssten heroppe, men noget let job var det ikke at slæbe den over to tons tunge sten fra Høve Strand gennem Strædet og op til højens top. En halv snes spand heste og et par hundrede mand måtte til for at klare transporten, som man ønskede at forlene med et vist skær af fortid. Stenen, der fik sin plads på højen, kaldes »Troldestenen«, og det har selvfølgelig sin forklaring: Vore forfædre befolkede høje og bakker med levende væsener, og Esterhøj har da også haft sine trolde, hvorom der fortælles, at da Asnæs Kirkes klokker lod deres malmrøst lyde, flygtede trolde i Esterhøj i huj og hast, men de nåede dog i forbifarten at gemme nøglen til højens skatte under stenen nede på stranden; siden den tid kaldtes den »Troldestenen«.

Set oppe fra Odsherreds vældige bakkedrag virker *Ordrup Næs* lille og ligesom lidt trykket af højdernes nære naboskab, men nede vinder det i landskabelig selvstændighed og styrke; som en hofde skyder næsset sig ud i Sejerøbugten.

Gennem årtusinder har vind og vejr formet og udjævnet det havomflydte næs. Ler- og sandbakkerne glider roligt over i hinanden; langs næssets kyster æder Kattegats bølger sig derimod ind, så bakkerne her står med stejle, ofte nøgne skrænter mod havet. *Brænde-* og *Knarbo Klint* mod vest og *Svaleklint* mod nord er sådanne bakker, mærket af den hårde brænding. Inde på næssets tørre græsgange, plettet af lyng, ligger små vandinger.

Engang må mennesket dog have forsøgt at fravryste denne karige natur afgrøder; man finder deres spor i form af nu næsten udjævnede plovfurer og en lille mergelgrav. Men allerede i oldtiden har næsset sikkert periodevis været beboet. En bautasten, »Højesten« ved roden af næsset er et minde fra jernalderen; længere ude ligger spredte gravhøje, sandsynligvis fra bronzalderen, og helt ude på spidsen, »*Næbbet*«, som det kaldes, er fundet en stenalderboplads, der har huset en jæger- og fiskerstamme. Blandt deres mange efterladenskaber er en mængde pilespidser og knogler af de dyr og fugle, de jagede, særlig kronhjort, rådyr og sæl, ænder og måger; østersen, der andre steder langs kysterne var en vigtig del af sådanne jægeres og fiskeres føde, fandtes ikke her, hvor dybt vand når næsten lige ind til stranden og således hindrer dannelsen af østersbanker.

Alt dette ligger årtusinder tilbage i tiden, og længe har *Ordrup Næs* været ubeboet, kun vildtet holdt til herude, og på strandens store sten dasede sælerne i solen; de eneste gæster var ungkreaturerne inde fra gårdene under bakkerne. Men nu er det andre sommergæster, der besøger det før så jomfruelige næs, vildtet er fordrevet og sælerne stukket til søs. Som det er gået store dele af Odsherred, således også med *Ordrup Næs*: sommerhuse er kommet i hobetal. Men det bedste, »*Næbbet*« og klinterne herude, er fredet, og dette friske stykke natur vil få lov til at bevare sin oprindelighed også i fremtiden.

Rørvig-halvøen

Det samme drama, der for nogle århundreder siden udspillede på Tisvildeegnen som andre steder langs den nordsjællandske kyst, har ligeledes sat sit præg på Rørvig-halvøen – sandflugten begravede også her store dele af egnen. Første gang, man hører tale om sandflugten på disse kanter, er i 1527, da den skal have ødelagt Rørvigs ene vang og delvis de to andre. I fortællingen »Brudevielsen« har den tyske filosof Henrik Steffens, der en kort tid i slutningen af 1700-årene var huslærer i Odsherred, givet en malende, omend vel nok lovlig fantasifuld beskrivelse af, hvorledes der så ud på Rørvigegnen efter sandflugtens hærgen. Fortællingen er iøvrigt skrevet over det kendte folkesagn »Bruden fra Rørvig«, der skildrer, hvorledes et fremmed krigsskib ved aftenstide kaster anker i nærheden af Rørvig og landsætter en del bevæbnede søfolk, som op søger præsten og tvinger ham til at vie en ung officer til en skælvende, ligbleg brud. Efter vielsen bliver præsten bundet for øjnene, og kort efter hører han et skud – det er den unge brud, der bliver dræbt. Denne dramatiske fortælling indleder Henrik Steffens med følgende ikke mindre dramatiske natursceneri:

»Mod nordvest er Sjælland ved en smal landstrækning forbunden med den yndige og frugtbare halvø Odsherred, der næsten overalt er dækket med landsbyer. Men nordøst for halvøens eneste købstad rager en landtange ud i Kattegat; den er frygtelig øde og vild og ligner slet ikke den øvrige del af herredet. Flyvesandet har her fortrængt al plantevækst; overalt rejser sig bevægelige sandhøje, hvis beliggenhed og form stormen, der kommer susende ind derude fra det vilde hav, stadig får til at skifte. På en rejse gennem denne egn modtog jeg i min sjæl et uforglemmeligt billede af det vildeste øde, og turen havde nær blevet mig farlig nok; thi mens jeg ene red af sted, trak fra havet en frygtelig tordenstorm op. Bølgerne voksede, skyerne jog hinanden, og himlen blev mere og mere dunkel; i større og større mængde begyndte sandet at bevæge sig under hestehovene for tilsidst at hæve sig i hvirvler og fylde luften. Vejen var ukendelig, og hesten sank for hvert skridt dybt ned i det bløde sand, himmel, jord og hav stod i eet, og det dunkle, matte rødlige lys trængte næppe gennem støvskyen. Da brast pludselig skyerne, og regnen skyllede ned, den bragte sandet til ro, fik støvet til at lægge sig og lod mig uden synderligt besvær, men dyngvåd, finde vej ind til den lille købstad. Midt i denne vilde egn lå i fordums tider landsbyen Rørvig, men lidt efter lidt dækkede flyvesandet byen, så indvånerne måtte flytte ned til kysten, kun kirken står nu tilbage omgivet af det tungsindige, bevægelige øde.«

Såvidt den typiske romantiker Steffens.

Siden hen er de tilsandede marker blevet beplantet med de fyrre- og nåletræsplantager, som nu dækker store dele af halvøen; men det mest karakteristiske minde om sandflugten er den lange klitvold »Højsandet«. Dens dannelse skyldes de sidste sandstorme på egnen for et lille hundrede år siden, hvor bønderne for at standse sandet opsatte risgærder, ligesom man idag sætter sneskærme langs vejene. Omkring disse gærder føg sandet sammen i store driver, der år for år voksede, indtil det dannede den op til en snes meter høje og kilometerlange vold »Højsandet«, som trods sit golde indre nu er voksested for vilde roser, brombær og kaprifolier under fyrretrær og krat.

Hvor kom disse mængder af sand fra? Ligesom langs Jyllands Vestkyst er det strandens og klitternes sandmasser, der med nordvestlig og nordlig vind fra Kattegatskysten er føjet ind over Rørvig-halvøen.

Men længe før sandflugten tog fat, for årtusinder siden, var store dele af halvøen sat under vand; da bredte Stenalderhavet sig, som mange andre steder i Danmark, over hele sletten mellem Rørvig og Nykøbing. Dengang bestod Rørviglandet kun af et par øer og holme – istidsbakklandet. Det er disse øer, der nu ligger som de lerede og kuperede jorder Nørrevang og Nakkeland med gårde og marker, mens det sandede og flade »marine forland« – det, som havet engang dækkede – breder sig langs Kattegat og Isefjorden med plantagerne og en tæt sommerhusbebyggelse. I randen af bakklandet ses endnu skrænterne, som Stenalderhavets bølger skabte. Brentebjærg nord for Nakke, klinterne bag Dybesø og Flyndersø ved Kattegat og Skredbjærg ved Isefjorden er navnene på nogle af disse gamle kystklinter, og her vokser en alsidig og farverig flora. På *Skredbjærg* f. eks. dækkes den nordlige del af skrænten af et frodigt græstæppe med mange mærkelige og skønne planter; en farvesymfoni, hvor blodrød storkenæb, knopurt, tjærenellike og timian giver det røde, nældebladet og smalbladet klokke og blåhat det lilla og blå, mens planter som agermåne, kongelys, engbrandbæger, perikon og gul snerre sørger for den gule farve og svalerod, nikkende limurt og stivhåret kalkkarse for den hvide. Men også andre steder på Rørvig-halvøen holder en interessant flora til, det gælder bl. a. på stranden og strandengene vest for *Dybesø* og omkring *Flyndersø* hen mod Korshage. De to søer er rester af havet, men nu afskåret fra dette ved smalle, sandede landstrimler, og søerne er begge ganske fladvandede, ikke dybere end at en mand kan bunde. Det er således ikke dybden, der har givet *Dybesø* dens navn, men derimod søens mørke spejl og kraterrunde form.

Flyndersø med omkringliggende engdrag er et meget interessant botanisk studieområde, hvad der skyldes de specielle kår, planterne lever under her, hvor havet af og til bryder ind over stranden, således at søens saltindhold varierer, og hvor kalkholdigt grundvand

siver ud fra bakkelandet. Engene øst for søen hen mod Korshage får dog ingen andel i det næringsrige grundvand, og de har derfor en mager jordbund i modsætning til engene syd for søen, hvor vandet siver frem. Disse frodige eng huser et særligt plantesamfund, en såkaldt »vældeng«, hvor bulblomstret siv og avneknippe er fremherskende. Det er let at skelne de to engtyper fra hinanden: den kalkrige er fuld af den insektædende vibefedt og adskillige arter indenfor gøgeurtfamilien, hvoriblandt sump-hullæbe er den almindeligste; den kalkfattige er ligeledes hjemsted for en insektæder, men det drejer sig her om rundbladet soldug; endvidere vokser f. eks. kløkkelyng, børstesiv og trådsiv på disse magre eng. På bunden af Flyndersø holder naturligvis en helt anden flora til. Især kransnålgær, der minder om miniatur-juletræer, pyntet med højroede og grønne kugler – algernes hanlige og hunlige kønsorganer – er hyppige, og det gælder også de store mængder mikroskopiske kiselalger. I søens svovlbrinteholdige, stinkende slam findes en meget mærkelig flora af blågrøn-alger og svovlbakterier. Blandt blågrøn-algerne er flere arter for første gang her i landet blevet påvist i Flyndersøs bundslam.

Korshage er Rørvig-halvøens nordspids. Langs Kattegat æder havet af pynten, men til gengæld lægges der til langs Isefjorden, hvor der stadig dannes nye strandvolde udenfor de ældre. På samme måde som Korshage er vokset i små sæt, hver gang en ny vold blev dannet, således er det for mange år siden sket i langt større format sønden for pynten ned langs Isefjorden. Her fandt en meget stor oddedannelse sted, og ved den lejlighed opstod mellem voldene de lange strandsøer, der nu er groet til med rørskov og birkekrat. Den store *Langesø Mose* har samme oprindelse, omend den ligger endnu længere tilbage i tiden. Nu er mosen omskabt til dyrket eng, men mindre partier af den er dog bevaret i deres oprindelige skikkelse med en blanding af sump og pilekrat, der ligesom engene omkring Flyndersø er hjemsted for sjældne og ejendommelige planter. I Korshage løber de to kystlandskaber sammen: det barske ud mod Kattegat og det blidere ud til det lukkede fjordvand. Disse smukke kyststrækninger er et af de få endnu eksisterende, sammenhængende

områder på Sjælland, hvor der findes en uberørt hede-, klit- og strandmarkvegetation.

Det sand og grus, som af strøm og bølgeslag år for år er blevet transporteret langs Odsherreds nordkyst, forbandt først Nykøbinglandet med Rørviglandet, og senere afgrænsede det Dybesø og Flyndersø ved tanger. Nu lægger en del af dette materiale sig i læ af Korshage, hvor processen som omtalt fortsætter; resten føres af strømmen sydpå og aflejres på *Skansehage*, der er i fortsat vækst. Den del af hagen, hvor det gamle kolerahus, der nu anvendes som feriekoloni, ligger, udgjorde således for mindre end to hundrede år siden oddens spids. Ved Skansehage ligger *Isøre*, stedet, der på grund af sin fortræffelige landingsplads ved fjordmundingen og i smult vande bag odden, i tidlig middelalder blev en central mødeplads for alle dele af det gamle danske rige. Fra Jylland, Fyn og Skåne stævnede flåderne hertil; her skal Absalon have ligget med sine skibe for at afvente gunstig vind til togt mod venderne, og på Isøre Ting blev Harald Hen valgt til konge i 1076 og Niels 1104; til minde om disse kongevalg er der ved Skansehage rejst en natursten. Saxo og andre historikere har villet gøre Isøre til det almindelige sted for kongevalg, men herom vides i virkeligheden intet med bestemthed.

Helt op til vore dage har der fundet en livlig trafik sted ud og ind ad Isefjorden til gavn for havnen i Rørvig; derom vidner lodsoldermandens hyggelige gård. Men nu er denne storhedstid forbi for Rørvig; i vore dage er det til nabobyen Hundested på fjordens modsatte side, søfarten søger hen. Til gengæld har Rørvig, ja hele halvøen, fået nyt liv gennem de hundreder af sommerhuse, som i de senere år er skudt op på den forhen så »frygtelig øde og vilde tange«. Ensomheden og den uberørte natur er nu næsten borte, men de vilde blomster har som sagt endnu deres fristeder. Mon ikke enhver sommergæst vil glæde sig over, hvad der her er bevaret gennem en fredning i rette tid?

Karlstrup Strandpark og Staunings Ø

I flere kilometers afstand fra Køge Bugt ligger de gamle landsbyer Avedøre, Brøndbyvester, Vallensbæk, Ishøj, Kildebrønde, Greve, Karlslunde, Karlstrup og Solrød som udtryk for, at kysten i sin tid ikke havde nogen interesse eller værdi for egnens bønder. Hovedforbindelsen mellem København og Køge blev da også ganske naturligt lagt over Taastrup, så at den samtidig kunne være til nytte for en del af disse mellemliggende landsbyer, mens kun en primitiv vej snoede sig ude langs Køge Bugt hen over den øde kystegns strandenge og lyngheder; her var den vejfarende, så snart han var sluppet udenfor hovedstadens forstadsområde med dets skure og rønner mellem lossepladser, alene med himlen og strandengenes flaksende viber og måger.

Men i midten af 1930'erne blev den gamle *Køgevej* erstattet af en moderne betonvej, og med den fulgte et voldsomt rykind i de før næsten folketomme kystegne, hvis skønhed kun få københavnere indtil da havde haft sans for og gjort til ferieland. Hvad København dengang burde have fået, en strandvej i nær tilknytning til havet og med vide udsigter, gik den glip af; i stedet for fik den, fordi alt fik lov at skøtte sig selv, en vej, der i løbet af få år, kilometer efter kilometer, blev omgivet af og lukket inde mellem sommerhuse, kun

nødtørftigt skjult af små fyrretræsplantager. Heldigvis lykkedes det dog at redde mindre områder, som nu i deres delvis uberørte naturtilstand giver en svag forestilling om, hvor dejligt der i sin tid må have været langs hele Køge Bugt.

Den nye Køgevejs første glimt af strandengene og havet findes ud over *Avedøre Holme* på grænsen mellem Kalveboderne og Køge Bugt. Hvor ringvejen fra Glostrup forenes med vejen, åbner udsigten sig mod vandet påny, her til sumpene og rørskovene omkring *Store Vejleås* udløb i bugten; tilsvarende udsigter gentages lidt længere fremme, hvor *Lille Vejleå* har sit udløb. I tilknytning hertil ligger lidt hede og en birkelund, *Hundige Park*, men det er kun småtterier, og det samme gælder terrænet omkring det gamle *Mosedede Batteri* på kystens eneste bakke.

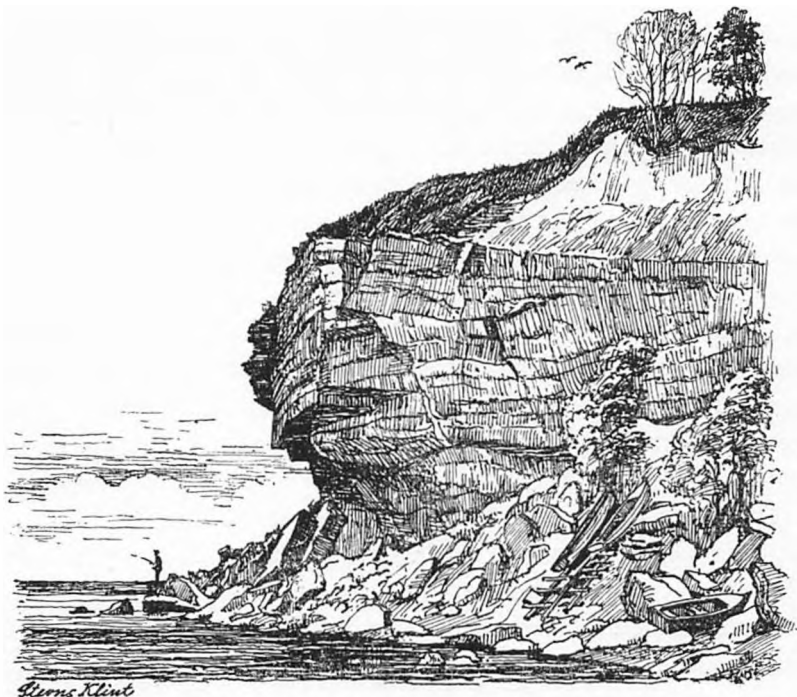
En sidste virkelig rest af den oprindelige kyststrækning langs Køge Bugt, *Jærnen*, som den kaldes, er med sin lynghede bevaret i den ca 30 ha store *Karlstrup Strandpark* og den gamle plantage »*Trylleskoven*«. Stranden her hører til kystens bedste badestrande med forholdsvis dybt vand nær ind under land, så Østersøens bølger kan nå ind og skabe brænding. Ovre på den anden side af den nye Køgevej ligger de smukke *Karlstrup* og *Karlslunde Moser*. Med popler, det for egnen karakteristiske træ, og med mosernes græsninger, tørveskær og pilekrat er de en virkningsfuld modsætning til kystens tørre og sandede terræn. Fra Taastrup-Køgelandevejen er der hen over disse vidtstrakte mosedrag og *Jærnen* fri udsigt til et stykke af bugten.

Hvorledes en stor del af kysten langs Køge Bugt med skiftevis lave strandvolde og fugtige lavninger er skabt og fortsat skabes, får man et indtryk af udenfor Jersie Strand på *Staunings Ø*. Opbygningen af dette klit- og sumpland er gennem tiderne foregået på denne måde: Under en fralandsstorm dannes et stykke fra kysten på lavt vand en sandrevle, der eengang dannet stadig vokser, i højden af det sand, som daglig tilføres den af bølgeslaget, i længden af det sand, som kyststrømmen aflejrer ved dens ender. Hvis revlen ikke udsættes for en kraftig pålandsstorm, bliver den snart forholdsvis stabil, og en skønne dag vokser den delvis sammen med det faste

land. Derved er revlen nu blevet til en odde, der efterhånden får små klitter, mens det stillestående fladvand på oddens inderside – lagunen – fyldes med opskyllet tang og gror til for tilsidst sammen med odden at blive en del af det faste land. Staunings Ø, der er opkaldt efter den i fredningssagen så stærkt interesserede statsminister Stauning, udgør netop et stadium i denne opbygningsproces, som er i gang langs kysten fra Solrød til Køge. Den er et godt eksempel på, hvor hurtigt udviklingen skrider frem, idet den nu ikke længere er forbundet med land blot ved en kunstig dæmning, men ved sin ene ende er vokset sammen med kysten og dermed er blevet til en odde. Ligesom ved Karlstrup Strand er badeforholdene ved Staunings Ø udmærkede. På sommerdage, når de faste beboere og bilende og cyklende københavnere i hobetal søger herud, udfolder sig begge steder et broget liv.

Staunings Ø ligger ud for det sted, hvor Taastrup-Køgevejen mødes med den ny Køgevej, og herfra og omtrent til Køge er udsynet fra vejen ud over bugten endelig frit. Mod syd følger øjet Stevnlandet fra Køge helt ud til Køge Sønakke, mod nord bræmmen af sommerhuse ind mod København, hvis karakteristiske profil i klart vejr skimtes i kimingen. Et stykke ude fra kysten strækker de lange sandrevler sig, ved daglig vande tørre og et naturligt tilholdssted for mange strandfugle. Lige udenfor revlerne er vandet frisk; der står næsten altid en brænding på revlernes havvendte side, mens det flade vand mellem revlerne og strandengene er dødt og lugter af mudder og rådden tang. De mange græsklædte småholme og sivtotter i lagunerne viser, at landdannelsen stadig skrider frem.

Mon ikke mange bilende turister fra udlandet, som på deres kort over Sjælland har set vejen fra Køge til København aftegnet langs kysten, har tænkt sig noget ganske andet end det, der møder dem her lidt nord for Køge: en triviell vej, der virker nærmest forstemmende, og hvor udsigten over strand og hav kun glimtvis åbner sig? Og dog, i forhold til det, der nu er planlagt i denne egn – en hel by med store beboelses- og industrikvarterer og en oceanhavn ved Karlstrup Strand – må det nuværende Køgevej-område nærmest kaldes idyllisk.

Stevns Klint

Stevns Klint er bunden i det store hav, der i kridttiden dækkede Danmark, store dele af Vesteuropa og strakte sig helt ind i Rusland. Milliarder af mikroskopiske dyrs og algers kalkskaller sank gennem årmillioner ned på dette havs bund, hvor de blev til det vældige lag af kridt, der siden har hævet sig og nu udgør Danmarks undergrund. Enkelte steder kommer denne undergrund frem i lyset, ved Limfjorden, på Møn og her på Stevns, hvor den består af to slags: det hvidlige skrivekridt nederst og den grålige kalksten eller limsten, som den hedder på ældre dansk, øverst, adskilt af et par tynde lag, fiskeleret og den hårde, efter en snegleslægt opkaldte cerithiumkalk.

Når Østersøens bølgeslag slår mod klinten, udvaskes det bløde skrivekridt og føres bort langs kysten som en mælket strøm, let synlig mod det klare vands grønne farve. På denne måde under-

mineres klinten, så den hårde limsten oven over skrivekridtet mange steder kommer til at hænge som et tag faretruende ud over vandet, indtil den en skønne dag brister, og et stykke af klinten styrter i havet. Et stort skred skete i slutningen af tyverne, da mange tusind tons limsten og koret af *Højerup Kirke*, der ligger nær ved klintens kant, styrtede ned på stranden. Men havets nedbrydning af klinten foregår dog langsomt, og hvis det gamle sagn, der siger, at Højerup Kirke hver nytårsnat rykker et hanefjed ind i landet, havde passet, ville den have været i sikkerhed. Det store hul i kirkens østside, som skredet forårsagede, blev muret til, og gennem en dør i væggen kommer man ud på en lille balkon. Kontrastvirkningen mellem det trange, halvmørke kirkerum og det vide udsyn over himmel og hav, der pludselig åbner sig, er overvældende.

Langs klintens fod vader man i flintesten, der er udvasket af klinten, hvor de sidder som smalle grå og sorte bånd i den lyse kridt- og kalkvæg. Denne flint er delvis opbygget af mikroskopisk små nåle, som er dele af kiselsvampe, der i store mængder har vokset på kridthavets bund, og som siden er smeltet sammen og forstenet. Også forsteneringer af søpindsvin og »vættelys« – spidsen af kalkskal- ler fra kappen hos store tiarmede blæksprutter, der ligesom søpindsvinet levede i kridthavet – sidder som flinten indeklemt i klintevæggen eller tiltrækker sig opmærksomheden nede på stranden. I havstokken rulles flintestenene frem og tilbage, så de sønderdeles og afslides, og strømmen langs kysten fører dem for en stor del bort. Ved Vallø Strand i Køge Bugt og ved Højstrup i Fakse Bugt er denne kugleflint, som den kaldes, kastet op i hele volde, og herfra eksporteres den til forskellige lande, hvor den på grund af sin hårdhed anvendes i knusemaskiner.

Kalkstenen eller limstenen, der kan hugges eller saves ud i blokke, har gennem århundreder været brugt som bygningsmateriale på Stevnsegnen i kirker og bøndergårde, og da bispen Peder Jensen Lodehat i 1400-årene lod gården *Gjorslev* opføre, anvendte også han denne sten fra den nære klint til sit ejendommelige korsformede anlæg med det firkantede tårn i midten. Gennem slægtled arbejdede kridthuggerne i klinten, med spidsøkse og tværokse huggede de lim-

stenen ud i kvadre, men nu er denne form for bygningssten ikke længere i anvendelse; tilbage er kun de gamle brud, der viser sig som hylder i klintvæggen højt over havet.

De 15 km lange, forrevne kridt- og kalkformationer i Stevns Klint når sine steder højder på over 40 m, men smukkeste er der nok omkring den lille kystkirke, der mistede sit kor og ikke er i brug mere, men har fået en afløser længere inde i landet. Nær kirken ligger Stevns folkemuseum og *Højeruplund*, hvor mindesmærker for kendte danske mænd som Absalon og sønderjyden P. Hiort-Lorenzen »skal vække fædrelandsfølelsen i folket«. Men den, der hører til her på klinten, er »Klintekongen«, for Stevns har naturligvis også haft sin sagnskikkelse; ved nattetide farer han ad »de gamle veje«, og hans hule er skjult i klinten.

Det flade, frugtbare Stevns-land med gårde og agre hegnet af stykede popler og pile breder sig bag klinten. Helt ud til dens kant når korn- og pløjemarkerne, men så megen plads er der dog, at en smal sti med pragtfuld udsigt over den maleriske klint og havet kan sno sig langs afgrunden. Fra Rødvig følger stien klinten, og det første stykke hen til Boesdals Kalkværk er ikke det ringeste. Den sydlige del af klinten er ganske vist ikke så høj, men lyset er ligesom rigere og klinten mere strålende og varm her ned mod Fakse Bugt end oppe mod nord, hvor solstrålerne aldrig når ind i klintvæggens slugter og sprækker. Videre fortsætter stien forbi Højerup, Stevns Fyr og frem til Sigerslev Kalkbrud, hvor den ender nær ved det fremspringende Mandehoved.

Hist og her har en fisker med spil hejset sin båd op, så den hænger på klinten uden for bølgesprøjtets rækkevidde, for i pålandsblæst når havet helt ind til klintens fod, så den smalle strandbred forsvinder. Derfor er det værdifuldt, at der løber en sti langs klintens overkant, så man herfra kan se dens kridt- og limstensformationer i morgensolen løfte sig som isbræer af det frådende hav eller følge havgusen, når den på forårsdage kommer rullende ind over Stevns ude fra den kolde Østersø.

Tystrup-Bavelse Søes Omgivelser

En sø er mere end dens vandflade, dens fiskebestand og fugleliv; det er dens bredder og omgivelser, dens beliggenhed, der giver søen sit særpræg. I et typisk sjællandsk bakke- og skovland har Tystrup-Bavelse Sø sit bugtede leje. I modsætning til Furesøen og andre nordsjællandske søer eller Himmelbjergsøerne hører Tystrup-Bavelse Sø ikke til dem, der søges af de mange, kun indbyggerne i Ringsted, Sorø, Slagelse og Næstved, de fire købstæder, som ligger i en kreds om denne landskabelige perle – har længe kendt og værdsat den. Slet så ukendt for de fjernereboende som før er denne egn af Sjælland dog ikke længere; med bilismen er også den kommet indenfor Københavns rækkevidde.

Lang og smal slynger Tystrup-Bavelse Sø sig gennem et stykke af det dalsystem, som en af istidens store smeltevandsfloder skabte, og som strækker sig fra Jungshoved ved Præstø Bugt til Sorøsøerne. Søen er 9 km lang og er ved en tange delt i to: Tystrup Sø og den langt mindre Bavelse Sø. På denne lave og fugtige tange har en mængde vade- og svømmefugle slået sig ned, og stedet er velvalgt, for det ligger langt fra menneskers bolig. Inde fra rørskovene, der omgiver tangen, lyder plump og plask, og på stille forårsaftener fyldes luften i kilometers omkreds af en skrigen og skræppen fra denne fuglekoloni; det er som om alt, hvad der kan flyve, har sat hinanden stævne her. Tangen skyder sig fra syd tværs over søen, men er i nord gennemskåret af en snævring, der ikke blot forbinder de to søer, men også bringer Susåens vandmasser videre, for på sin vej mod havet gennemstrømmer åen Tystrup-Bavelse Sø.

Susåen glider i store slyng gennem vide engdrag ind i Tystrup Søes nordlige del, og her, helt ud til vandet, ligger det idylliske Fiskerhus med den store *Næsbyholm Skov* bag sig; den ikke blot kranser søens østlige bred til hen mod Bavelse Sø, men strækker sig desuden ind over et stærkt kuperet terræn, hvis højder er kronet af talrige småhøje fra den yngre bronzealder. Dette bakkeland med dets skiftende jordbundsforhold gør *Næsbyholm Skov* rig på mange forskellige slags træer; den er derfor egnens dejligste skov, kun

Susåen inden dens udløb i Tystrup Sø.

overgået af den ganske lille Suserup Skov, der ligger ovre på åudløbets modsatte side.

Trods sin beskedne størrelse er *Suserup Skov* skøn og mærkelig med sine gamle ege, bøge, aske og elme; i halvlyset under de store træers kroner breder et buskads sig, hvor tjørn, hylde og hassel veksler med vilde kirsebær og abild; hvide, blå og gule anemoner, kodriver og lærkespore dækker om foråret skovbunden, de fortæller om frodigheden i denne skov, der ligger på en sydvendt skråning ned mod søen. Kun hvor ethvert økonomisk og forstmæssigt hensyn er tilsidesat, kan et skovinteriør som dette bevares; man finder det i enkelte andre totalfredede småskove som Olstrup Skov under Brengentved og Frederiksdal Skov på det nordvestlige Lolland.

På næsset med Fiskerhuset, der runder sig mellem Tystrup Sø i syd og Susåen i nord, ligger herregården *Næsbyholm*. Oprindeligt lå gården inde i Næsby, men dens daværende besidder fik jorderne udskiftet og flyttede gården nærmere til søen. Her opførte rigsråd Steen Brahe, en yngre broder til Tyge Brahe, 1585 en renæssancebygning i to stokværk med svungne gavle og et stejlt saddeltag. Skønt borgerkrige på denne tid ikke længere var sandsynlige, kræ-

vede adelens forfængelighed og standsfølelse ikke desto mindre, at dens gårde blev omgivet af vandfyldte grave; det blev også tilfældet her. Men af dette Næsbyholm er intet bevaret, gården nedbrændte i 1932, og en ny hovedbygning er rejst på samme sted; heller ikke ladegården er af ældre dato. Af det oprindelige franske haveanlæg er rester derimod bevaret, men mod øst er de naturlige betingelser for et engelsk haveanlæg udnyttet. Med skoven som baggrund ligger her en park med store fritstående træer og trægrupper, med plæner, kanaler og hvide broer.

Næsbyholm har været sæde for en række af den danske adels kendte navne. Chr. Conrad Danneskiold-Samsø lod i begyndelsen af forrige århundrede Susåen uddybe fra søen til Næstved for at lette transporten af brænde og tømmer; etatsråd kammerherre Chr. Rønnenkamp, i hvis hænder Næsbyholm kom nogle årtier senere, er dog sikkert den, der har betydet mest for dens udvikling, da man i hans tid foretog betydelige udvidelser. Siden da har herregården været i hans efterkommeres eje.

I halvtredje hundrede år har Næsbyholm og den mindre nabo-gård *Bavelse* ved søen af samme navn haft fælles herskab. Frederik IV havde købt dem begge i den hensigt at skænke dem til en af sine elskerinder, men da hun få år efter faldt i unåde, mistede hun sit grevskab; kongen solgte begge gårde, og Bavelse blev nu en udpræget forpagtergård med en mere tilbagetrukken stilling. Den kønne beliggenhed på en brink ned til søen i et landskab med store, åbne marker giver dog Bavelse med dens omfangsrige bygninger og kirke herregårdspræg. En gammel allé fører ind til den brolagte gårdsplads mellem avlsgården og den hvidkalkede hovedfløj, der trods en vis rejsning og malerisk virkning ikke kan måle sig med den oprindelige hovedbygning. Tænk, hvis denne renæssanceborg med tårnspir og svungne sandstensforsirede gavle, der nedbrændte i slutningen af 1700årene, havde knejset her, hvor Bavelse Sø ender og Susåen fortsætter sydpå mod Næstved.

Mens hele Tystrup-Bavelse Sø's ene side tilhører de to godser, er den anden overvejende fordelt mellem bønder; omkring landsbyerne Eskilstrup, Tystrup og Vinstrup ligger gårdene på åbne bakke-

drag, der falder stejlt mod søen. Kun ud til dens sydligste del rækker Gunderslevholms besiddelser; *Dyrehaven* tilhører denne store herregård ved Susåens nedre løb. Øst for *Dyrehaven* ligger en rest af det gamle *Rejnstrup Overdrev*, hvor tætte krat og buskadser af tjørne, slåen og vilde roser strækker sig ud over et bakket, græsklædt terræn. Enkelte ege kaster deres skygger på marken og giver ligesom mosehullerne kølighed til kvæget, der nu som før afgræsser det gamle overdrev, udpint ved uafbrudt brug gennem århundreder; til gengæld er her en overdådighed af champignons. Dette landskab har aldrig været under plov, sten og tue ved tue er spredt over bunden, men i den tilstødende del af *Dyrehaven* ligger flere oldtidsgrave og fortæller om, at egnen dog har haft en tidlig beboelse. Det var ved synet af en stor langdysse inde i skoven, at N. F. S. Grundtvig på en fodtur, han i 1808 gjorde til denne egn sammen med venen Chr. Molbech, første gang blev grebet af mystikken og storheden i Nordens oldtid, og den inspirerede ham til dette for en ung teolog noget overraskende udbrud:

Hvad løfter sig hist!
O! er det ei Alterets mossede Stene,
Som Egenes Grene
Saa tætte omhvælver?
Det er. O! Jeg skælver,
Jeg dirrer af Lyst,
Og hellige Andagt opfylder
mit Bryst.
Jeg iler, jeg iler med vingede
Fjed, for Asernes Alter at
kaste mig ned, Og prise de
hensovne Guder.

Den over 60 m lange dysse ligger stadig mellem stammerne, nær Pilebækken, der i en dyb kløft hastigt risler mod søen mellem mossede sten. Denne del af Dyrehaven har navnet *Borup Ris*; en frønned eg, hvoraf ikke stort mere end den ydre skal er tilbage, kaldes Borup Kirke – et navn, der antyder, at dette træ engang har været genstand for dyrkelse – og endelig hedder et åbent terræn udenfor skoven, grænsende op til overdrevet, Borup Gade. I disse navne lever på egen endnu mindet om en landsby, *Borup*, fra den tidlige middelalder, hvis bønder dyrkede disse jorder. Borup er opstået efter vikingetiden, formodentlig fordi man var blevet for mange i de omkringliggende landsbyer Gunderslev, Sneslev og måske Fuglebjerg, eller det er de efter kristendommens indførelse frigivne trælle, der har slået sig ned her. Opdyrkningen skete som sædvanlig ved, at man ryddede mindre stykker skov; disse rydninger blev med tiden udvidet og voksede tilsidst sammen til større områder. De store mængder af sten på marken var til meget besvær, men efterhånden fik man dem smidt ud i mellemrummene mellem agrene, hvor de så brugtes til at markere skellet mellem de enkelte agerstrimler. Det er disse stenrækker, der har afsløret Borups tilliggender, og det er da også lykkedes at indkredse et par gårdtomter. Når konturen omkring disse middelalderlige agre er bevaret til vore dage, skyldes det, at størstedelen ligger i skov. Allerede i midten af 1300-årene blev Borup forladt. Som så mange andre torper bukkede den under i den økonomiske nedgangsperiode, der var en følge af, at klimaet på denne tid

blev koldere og fugtigere, men også pesten, »den sorte død«, kan have gjort landsbyen folketom. En kort tid er agrene så blevet dyrket af bønder fra den nærliggende landsby Rejnstrup, men snart bredte skoven sig atter ud over markerne, de blev til en del af det store Rejnstrup Overdrev, hvor nabolandsbyernes kvæg og svin fandt deres næring, og hvoraf der som nævnt endnu ligger en rest udenfor Borup Ris.

Ved det lille traktørsted »Røde Hus« åbner en stor udsigt sig over søen og, når man har passeret dæmningen, der engang stemmede vandet op til den nu nedlagte Tase Mølle, ser man over blomstrende enge til en halv snes ege på en lav bank ved søen. Ved *Hørhaven* er et storartet udsyn til Næsbyholm Skov, der som en mur rejser sig af søen ganske nær bag to rørholme her på Tystrup Sø's smalleste sted.

Neden for Hørhaven i læ under bakkerne lå engang på en lille odde ude i søen et svært tårn i kampe- og munkesten. Efter sagnet skal Hagbard og Signe have sejlet ad Susåen og videre ad Ringsted Å til kong Sigars hovedsæde, Sigersted, og i vikingetiden skal *Ladby* ved Susåens nedre løb have været ladeplads, som navnet antyder, for vikingeskibene. I gamle dage var vejene overalt dårlige og forbindelsen over land ofte umulig, og derfor spillede samfærdslen ad de store åer en vis rolle. Måske har tårnet ved Tystrup Sø været bygget, for at man herfra kunne holde øje med sejladsen.

Fra Vinstrup bugter den smukke vej sig langs søen mod *Eskilstrup*, forbi *Tystrup* med den hvide kirke, omgivet af en klynge gårde, selv knejsende højt på en bakke, søområdet's ældste vartegn. Dejlige udsigter over sø og skov afløser hinanden, indtil vejen glider bag den lille Kellerød Skov med de mange kildevæld. Nord for landsbyen Eskilstrup ligger *Kongskilde*. Oppe på bakken knejste engang en vejrmølle, og i dalbunden skjulte sig en vandmølle; her så lidt som andre steder bruges vinden og vandet nu som trækraft, men mølledammen samler stadig vældene fra bakkerne. Heller ikke humlehaverne i Eskilstrup er mere, men de humleranker, der hist og her slynger sig om træer og hen over hegn minder om, at egnen indtil århundredskiftet var hjemsted for humleavl.

Hvad der gør Tystrup-Bavelse Sø så tillokkende, er dens beliggenhed i et stærkt kuperet landskab, hvor skove og marker stadig veksler, og som samtidig bærer præg af den harmoni, der er en følge af, at udviklingen her lige op til idag er foregået uden spring. Endelig er søen også midtpunktet i en egn, rig på kulturhistoriske minder.

Holsteinborg og Glænø

Hvor Sjælland »drejer« ved Stignæs og fra Storebælt vender sig mod Smålandshavet, ændrer dets kyst karakter. Den af sø og strøm mere afglattede Storebæltskyst afløses af Smålandshavets mærkelige dobbeltkyst: Inderfarvandet *Basnæs-* og *Holsteinborg Nor* med en indskåret kyst og omgivet af et landskab, der med marker og skove blidt sænker sig ned mod norets grundede vand; udenfor den af Smålandshavet udglattede og lige Glænøkyst med stejle klinger og de to lange tanger Øster- og Vesterfed. Denne egn, der fra gammel tid er blevet betragtet som særlig typisk dansk, deler de to herregårde Basnæs og Holsteinborg mellem sig.

Over skovene knejser *Holsteinborgs* spir, og man skimter de sortblå tage, men længe før dette anselige herresæde blev opført, lå her en borg, sandsynligvis anlagt i Valdemarernes tid for at beskytte den nærved liggende »Hvirrilds Havn« – det nuværende fiskerleje *Bisserup* – mod vendiske sørøvere, på lignende måde som Kalundborg og Korsør Slot havde til opgave at forsvare deres havne mod fjender. Holsteinborg har således gamle aner.

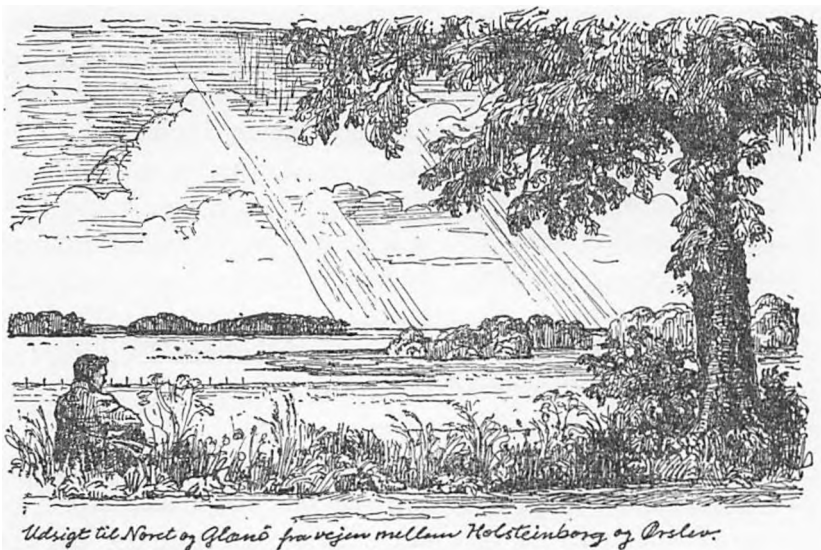
Først da godset var havnet hos væbneren Niels Trolle, søhelten Herluf Trolles bror, blev det nuværende slot opført og fik efter sin bygherre navnet Trolholm. I store træk har dette bygningsanlæg, den firfløjede hovedbygning i to etager og den trefløjede ladegård, omgivet af voldgrave, have, park og gartnerier, bevaret sit oprindelige udseende med østfaçadens lige gavle og de svungne linier i vestfaçadens gavle. De rigt dekorerede murflader med sandstenstavler og smedjærnsinitialer og -årstal beretter om slottets bygningshistorie, dets vekslende besiddere, dels dansk adel, dels tyske

indvandrere, og om hvorledes Trolholm i 1707 solgtes til den senere storkansler Ulrik Adolph Holstein, stamfaderen til den grevelige familie Holstein Holsteinborg og stifteren af grevskabet Holsteinborg med godserne Fyrendal, Snedinge og Trolholm.

Parkens beliggenhed, de gamle ege på skrænterne ned mod det sivkransede nor og de mere end tohundredårige, men stadig livskraftige lindealléer betinger i nok så høj grad parkens skønhed som selve anlæggets arkitektoniske løsning. Under løvmasserne mellem de frodige træer er rejst et marmormindesmærke for Frederik Adolf Holstein, »de fattiges Hjælper og faderløses Trøster«, een blandt flere betydelige mænd af slægten Holstein, der kom til at spille en rolle i dansk politik og landøkonomi.

Men Holsteinborg er mere end slottet og denne park. De udstrakte jorder omkring noret er af en særlig skønhed, hvor løvskoven på sine steder når helt ud til vandet med store ege, der her på det højereliggende lands lerede jord trives så godt som kun få steder i Danmark. De mange egetræer gav i sin tid anledning til aftagning af egebark, et årligt tilbagevendende arbejde i grevskabets skove, inden der fandtes andre midler til garvning af læder. Omkring løvspring, når »osen gik i træerne«, så egne »kunne gå«, hvilket betød, at barken let lod sig løsne fra stammer og grene, kunne arbejdet begynde. Med jern skrabedes barken af de fældede stammer, blev bundet i knipper og stakket. Så snart barken var tør, »kunne knække«, blev den kørt hjem, men før den kunne sælges til garverne, måtte den renses for mos og lav og hugges i stykker.

På Holsteinborg som overalt i landet har skovene for størstedelen måttet vige for agerlandet. Fra den flere kilometer lange kastanjeallé, der forbinder slottet med Snedinge Hovedgård, åbner sig udsigter til store markfelter ned mod noret. Her som ved så mange andre af landets godser er landskabets linier bevaret, og selvom den er til gæne, får en fritstående eg lov til at brede sin skyggefulde krone midt i hvedemarken, et mosgroet stengærde bliver ikke slået til skærver til trods for, at det er tilholdssted for meget »utøj«, og et levende hegn behøver ikke at blive hugget ned for at tilfredsstille et urimeligt jordbegær.

Udsigt til Noret og Glænø fra vejen mellem Holsteinborg og Ørlev.

Flere steder er kysten ud til noret så lav, at det har været nødvendigt at beskytte den med diger. Strandengene udgør en stor del af Holsteinborgs tilliggender, dem har opdyrkningen måttet gå udenom, for de egner sig kun til græsning for løsgående kreaturer. På disse enge vokser vild selleri, kantbælg, strand-stenkløver, smalbladet kællingetand, mangeblomstret ranunkel og udspilet star, alle planter, som er ret sjældne i Danmark. På Glænø dækkes flere tønder land eng af den endnu sjældnere hindebæger eller strandnellike, der i blomst danner et sammenhængende lysviolet tæppe.

Fra Snedinge går vejen gennem landsbyen Ørlev og videre over en dæmning til Glænø. Ind mod Holsteinborg Nor er øens kyst splittet op i små vige og bugter, der glider over i mosedrag, som fortsætter tværs gennem Glænø Skov. Samspillet mellem de stadig skiftende trægrupper og skovengene i al deres frodighed er smukt ligesom de partier, hvor skov og vand mødes. På den lille Ormø er det, som om træerne vokser lige op af noret. Ved en optælling i begyndelsen af forrige århundrede var bestanden af træer på øen: 90 ege, 66 aske, 192 elme, 29 bævreaspe, 47 naur, 306 lind, men kun 5 bøge – et malende billede af fortidens blandingsskov,

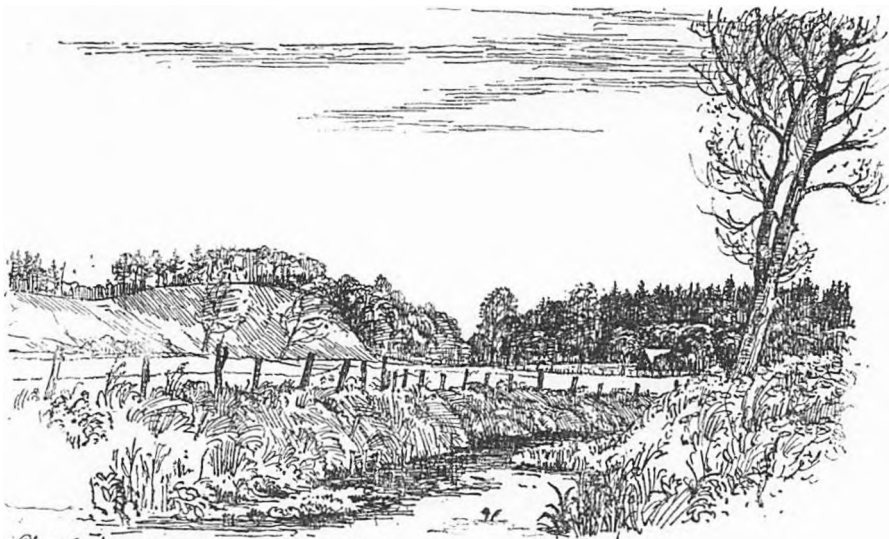
der herude i det væsentlige er bevaret. I trækronerne på Ormø holder en koloni af fiskehejrer til; ofte ser man de aparte fugle spankulere mellem de store sten, der rager op over vandskorpen i det fladvandede nor.

Lige syd for Glænø's midte, hvor nogle gårde og huse er klumpet sammen, har man fra den 26 m høje *Bærnehakke* overblik over øen med de to fed, *Øster- og Vesterfed*, der strækker sig ud til hver sin side som tynde arme fra en buttet krop og adskiller noret fra det åbne hav. Man ser øen fra strandengene og skoven på den lave fugtige bund i nord stige til et bølgende og åbent bakkeland, der af Smålandshavet i syd skæres brat af med stejle skrænter. Denne kyst er under stadig nedbrydning, og det bortskyllede sand og ler føres af strømmen til begge sider, indtil det falder til ro og danner de to tanger, i hvis læ feddene er vokset op, snart så lave, at de gennemføres af laguner med mudrede kanter, snart hævende sig til små græsklædte volde, og ud mod Smålandshavet med en sandet og stenet strand.

Glænø betyder den glinsende ø, et navn, øen har fortjent, men som med rette kunne omfatte hele den egn, i hvis midte Holsteinborg troner. Som H. C. Andersen, der var en skattet gæst på herregården, utvivlsomt har glædet sig over dette typiske danske landskab, har også senere generationer gjort det og vil kunne fortsætte dermed, da omfattende fredninger under grevskabet Holsteinborg har sikret disse udsigters uberørthed for eftertiden.

Næstved-Mogenstrup Ås

Engang fik trolden i Fladså den idé, at han ville begrave Næstved i sand, thi han havde længe hadet byens borgere. Han tog sin skindsæk på nakken, gik til stranden og fyldte den. Men undervejs til byen løb sandet til alt held ud gennem et hul i sækken. Først i nærheden af Næstved mærkede trolden, at han havde spildt det meste af sandet, og så rasende blev han derover, at han smed resten ind mod byen. Det blev til Munkebakken, og det sand, som

Fladså by, de frodede Fladså Bakker.

Fladsåtrolden havde tabt undervejs, er den lange *Mogenstrup Ås*. Den ondsindede trold selv er foreviget i sandsten af billedhuggeren Arne Bang og står ved Munkebakkens fod.

Enhver, der læser en fremstilling af Danmarks geologi, vil dog få en anden forklaring på åsens oprindelse end den, dette vandresagn giver. Han vil høre om, hvorledes denne, den kendteste af alle Danmarks åse, er skabt af de mægtige smeltevandsstrømme under indlandsisen, der visse steder aflejrede den enorme mængde af sten, grus og sand, som de medførte, og derved dannede bl. a. Næstved-Mogenstrup Åsens kilometerlange ryg. Og om hvorledes vandstrømmen i istunnellen sine steder gravede sig i dybden og dannede det dalstrøg, der kan følges gennem Sydsjællands indre lige fra Jungshoved Nor over Tystrup-Bavelse Sø til Sorøssøerne. Selv om dalen og åsen i deres ydre er absolutte modsætninger, har de således begge samme oprindelse – smeltevandsfloden. De mange grusgrave, hvor man i tidens løb har udnyttet åsens indhold af sten og grus, har skamferet den og enkelte steder helt nedbrudt den, og her ser man tydeligt de aflejringer, som vandet har dannet.

»Pas« og sænkninger deler den en halv snes kilometer lange ås i flere led. I nord ved Næstved ligger Sandbakkerne, så følger åspartiet med Fruens Plantage, derefter Løjedbakker, fulgt af Fladså Bakker og endelig åsens sydligste strøg, Stenskovene ved Mogenstrup.

Med Munkebakken, bakkeområdet med Kærlighedsstien og »Banken« med vandtårnet, »Sjølundstårnet«, begynder åsen stor-slået og dominerende inde i Næstved, og udsigterne fra disse højder over det sydsjællandske landskab er blandt de bedste på hele åsen – så langt som til Storstrømsbroen kan man se.

Det stykke ås, der et par kilometer fra Næstved dækkes af *Fruens Plantage*, er så at sige det eneste, som ikke er berørt af grusgravning, og samtidig det i geologisk henseende mest interessante; dette parti er nemlig landets eneste planås, d. v. s. åsens ryg er her ikke skarp og smal, men derimod plan, et træk, der belyser visse forhold vedrørende dens opståen, bl. a. markeres derigennem vandstanden i smeltevandsfloden. Fruens Plantage hører under godset *Rønnebæksholm*, hvor N. F. S. Grundtvig i sommeren 1851 blev forlovet med herregårdens daværende ejerinde, enkefru Ane Marie Toft, født Carlsen, der blev hans anden hustru. I parken er endnu bevaret den tårnpavillon, hvor den store salmedigter med udsigt til Fredskoven nedenfor åsen i denne sommer skrev en af sine mest kendte salmer, pinsesalmen »I al sin glans nu stråler solen« . . . »slår højt Fredskovens nattergale«.

Fladså Bakker er i modsætning til Fruens Plantage en smal åsryg, der falder brat til begge sider. Fra det sydvendte stort formede bakkkehæld, der stadig ligger hen med åsens oprindelige græsgange og fritstående træer, åbner sig endelig udsynet, som et milelangt fyrre- og grantræsbælte hidtil har spærret, til den højtliggende Hammer Kirke, Køng og Vester Egesborg Kirker, udover Dybsø Fjord og til skovene omkring Gavnø. Ved bakkernes fod snor sig den lille idylliske å, der har givet navn til både dem og gården ved dens bred.

Den sydligste ende af Næstved-Mogenstrup Åsen bærer *Stenskovene*, et malende navn, da bakkerne her snart kun er en tynd skal, mens deres kolossale mængder af sten og grus graves ud for at

bruges til vejmateriale o. s. v. Over et stort område breder grusværket sig, dets arme stikker dybt ind i åsen. Er det således gået hårdt ud over Stenskov, ligger til gengæld den lille *Mogenstrup Kirkeskov* syd for åsen uberørt med sin sjællandske skovidyl, *Mogenstrup Kirke* og *Sankt Mogens Kilde*.

Oprindeligt lå den gamle helligkilde inde i selve Kirkeskoven, men da dens leje sank ved anlægget af landevejen Næstved-Præstø, blev dens vand ledet hen til dens nuværende plads overfor Mogenstrup Kro, hvor den er anlagt som springvand. Sankt Hansaften valfartede man til denne helligkilde, der var kendt i miles omkreds; efter besøget ofredes i den kildeblok, der endnu findes i kirkens våbenhus. I tilknytning til disse kildebesøg afholdtes der som ved mange andre helligkilder marked med handel og al slags gøgl. Dette sydsjællandske kildemarked hører til de berømteste i Danmark og er blandt dem, der fortsatte længst op mod vor tid. Chr. Winther har i forspillet til »Hjortens Flugt« skildret kildemarkedet i Mogenstrup Kirkeskov.

Som en kæmpemæssig skillemur i et ellers fladt landskab strakte Næstved-Mogenstrup Åsen sig engang som Danmarks anseligste ås. Nu er den hullet og hugget i stykker, men pletvis har den dog bevaret den storhed og skønhed, som maleren L. A. Ring har gengivet i flere af sine dejlige billeder fra denne egn.

Enø Overdrev

Den magre og stenede odde, der fra Enøs agerland skyder sig mod syd, har øens bønder ejet i fællesskab og brugt til løsdrift for deres kreaturer. Hver gård havde ret til at lade syv høveder græsse på overdrevet, og til at passe på dyrene var engageret en »Hyre«, til hvis bekvemmelighed man havde bygget et »Hyrehus«. Overladt til sit eget og kreaturenes selskab boede hyrden sommeren igennem på overdrevet. Kun morgen og aften fik han et kort besøg inde fra landsbyen, når malkepigerne kom spadserende den lange vej herud for at malke køerne, eller når oldermanden slog et slag

Stubbene på Enø Overdrev.

om ad hyrden for at se, om han passede sit arbejde; det hørte med til oldermændens pligter at føre tilsyn med hyrden, ligesom hyrden førte tilsyn med kreaturerne. Lønnen for sådan en sommer blev efter gammel skik udbetalt hyrden i naturalier; hver gård leverede ham årligt 2 skæpper rug, 2 skæpper byg, 2 lispund brød og 4 pund smør og dertil valgfrit 1 pot skummet eller »tyk« mælk egentlig. Hyrden eksisterer ikke længere, men hvert forår slippes hornkvæget stadig ud på den gamle fælle, ud på det blomstrende violette engelskgræstæppe, hvor havets brus, mågernes skrig og rylens fløjt byder dem velkommen.

Ydersiden af tangen er havets værk, opbygget af sten, grus og sand, som det i tidens løb har ranet fra klinterne længere oppe ad kysten. I læ bag dette stenrev, der har afspærret Karrebæk Fjord og Krageholms Strøm fra Smålandshavet, er Enø Overdrev med græssletter, sige og holme vokset op, og Dybsø, øen i Enø Overdrevs forlængelse, har samme oprindelse. Den bløde bund i de fladvandede fjorde og vige tilligemed dynd og ler, som tilløb af ferskvand fra åer og bække fører med sig, har dannet det nye land bag revlerne. Desuden har navnlig tagrør, kogleaks og siv, der fastholder dyndet, og som med deres henrådnende dele bidrager til at fremme dynddannelsen, hjulpet med til opbygningen af disse strandenge. Her i brakvandet kan tagrør ligesom ved indsøer blive

til store rørskove, hvis ikke kreaturerne, som det netop er sket langs Enø Overdrev, har ødelagt dem. Men også egnens folk er det i tidens løb lykkedes at fravryste disse indvande land. Geheimråd Knud Thott til Gavnø lod således her i slutningen af 1600-årene som Danmarks første landvindingsarbejde en vig af Dybsø Fjord tørlægge, den nuværende *Nylandsrose*. Inddæmningen fulgtes af flere, men denne sydsjællandske fjordverden med sit lave vand, sine vige og tanger er dog stadig et hjemsted for en mængde svømme- og vadefugle, der på grund af det intensive inddæmningsarbejde, som foregår langs mange af landets kyster, ellers er hårdt trængt. På Enøs overdrev yngler måger, terner og ryler, og i »*Stubbene*«, et forblæst og filtret tjørnekrat sydligst på overdrevet, holder sangfuglene til, men også trækfuglene har glæde af den øde tange, som de på deres rute fra nord til syd bruger som rastplads. Maleren Knud Kyhn har i mange af sine billeder skildret dette fugleliv; også L. A. Ring har malet herude, og han boede da i hyrdens stråtækte kampestenhus, der stadig ligger ved indgangen til overdrevet.

Ville man i gamle dage over på Enø, måtte man enten sejle eller fra Vejlø vade derover. *Karrebæksminde Havn*, det gravede løb mellem Sjælland og *Lungshave*, eksisterede ikke. Færgen gik dengang gennem *Gammelsund*, men efter at man i begyndelsen af 1800-årene havde gravet en kanal mellem Sjælland og Lungshave, blev Gammelsund lukket og røber sig nu kun ved nogle sumpe og laguner. En klapbro fører trafikken fra den hyggelige Karrebæksminde By over løbet til Lungshavesiden med en stor sommerhusbebyggelse omkring det tilgroede sund. Men vejen går videre til Enø By, der endnu ligger med en del af sin gamle bebyggelse i behold, gårde og huse mellem poppelhegnede kær og marker, og ud til den smalle tange, der ender i overdrevet.

Enø har 7 gårde, og det passer godt, for så har hver en ugentlig dag til at indsamle mågeæg og høste champignon på det fælles overdrev, der nu er fredet og derfor fortsat vil henligge i al sin indtagende uberørthed som en skærende kontrast til sommerhusene i øens anden ende.

Knudshoved

»Næbbet« på Ordrup Næs, Dyrehaven på spidsen af Asnæs og Enø Overdrev er blot nogle få navne på den yderste del af odder og næs, der i snesevis rækker ud i havet og gør Danmarks kystlinie så lang i forhold til landets størrelse. Da disse landtanger som regel er vanskeligt tilgængelige, har de ofte fået lov til at ligge i fred, hvorfor deres natur, flora og fauna overalt udviser visse fælles træk og hører til det dejligste og mest oprindelige, landet har at byde på. Men også på mange ubeboede småøer langt til havs eller måske blot gemt i sunde og fjorde møder man det samme syn: et bølgende græsklædt landskab med småøer og indskåret af bugter og vige. Hvor kysten ligger åben, har havet ædt sig ind og blottet bakkernes lergule indre; hvor der er læ, beholder bakken sit græsdekke og bliver måske voksested for storvækster. Eg og lind, naur og tjørn, i grupper eller enkeltvis – lavstammede og forgrenede, lidt satte i væksten på tørre og lidet frugtbare næs – skaber sine steder helt parkagtige panoramaer, men hvor kårene er ringere, kryber tjørnene sammen med slåen og vilde roser i krat.

Dette landskab minder i mangt og meget om overdrevene i landets indre, og det har da også fra gammel tid ligesom disse været benyttet til løsdrift af kreaturer. Endnu strejfer som i oldtiden

kvæg- og fåreflokke rundt ude på spidsen af mange af Danmarks odde og næs, endnu trækker dyrestierne deres net over de magre græsmarker. Men havets nærhed sætter også sit præg på dyr og planter herude, og strandens fugle er kvægets eneste selskab på disse kanter. Johannes Larsen har i sine malerier og i hundredvis af tegninger fanget det stærke lys og den friskhed, der først og fremmest er disse havomflydte øers og odders særkende.

Den måske fornemste repræsentant for denne side af dansk natur, hvis mage ikke findes i noget andet europæisk land, er *Knudshoved*, den ydre ende af den 14 km lange og højst 1 km brede odde, der pludselig skyder sig mod vest ud i Smålandshavet fra den ellers mod øst vigende kystlinie, som her runder Sjælland af mod syd. Spidsen af Knudshoved Odde ligger på linie med Karrebæksminde, og odden begynder ved Oreby Skov. Denne hører, som iøvrigt hele odden, under godset Rosenfelt ved Vordingborg. Kort efter Oreby Skov passerer vejen, der følger oddens midte, en af de gamle almueskoler, de såkaldte rytterskoler, som Frederik IV oprettede på sine ryttergodser, og den fortsætter snorlige, indtil al bebyggelse holder op med Knudsskovgård godt og vel halvvejs ude; men forinden ligger *Knudsskov* med moser og et næsten uigenneintrængeligt vildnis af ørnebregner. Den, der vil opleve det øde og ubeboede Knudshoved, må fra gården fortsætte til fods ad et sandet spor. Odden smalner efterhånden til, fra begge sider kommer vandet nærmere for til sidst kun at give plads for det smalle, ved højvande oversvømmede stenrev, der forbinder odden med hovedet – og så er man på selve Knudshoved, en verden for sig med hele det landskabsforløb, der hører til et sted med denne beliggenhed. Først et næsten klassisk hyrdelandskab, hvor ungkvæg vader i højt græs mellem træerne, derefter krattene og længst ude det nøgne forbjerg, der som en skibsstævn står mod sø og blæst. Gedebakken, Knudshoveds højeste top, Misteltensbakken, hvor snylteplanten med de stedsegrønne skud og hvide bær engang voksede, Pløjebakken og Navrbakken skyder deres profiler frem foran hinanden, og i lavningerne breder sig damme og vandhuller, hvor klokkefrøen holder til. Mellem de små, hvide vandranunkler skimtes dens brunlige ryg, og

Knudshoved

på sene forårsaftener i parringstiden lyder hunnens dybe klokke-tone som en fjern ringen, et sart akkompagnement til brusset fra havstokken og strandfuglenes skrig.

Der er for mange mennesker en særlig tilløkkelse ved disse fra omverdenen næsten isolerede næs og odder, hvor man kan drømme sig tilbage til barndommens Robinson Crusoe-lege. For dem må Knudshoved være et fund.

Ulvshale

Møn er ikke klinten alene. I modsætning til øens frugtbare bakke-land og intensivt udnyttede jorder ligger halvøen *Ulvshale* næsten uberørt og minder med sine heder, enebærkrat og en ejendommelig blandingsskov mest af alt om et smålandsk eller nordskånsk landskab. I virkeligheden er Ulvshale blot een mægtig stenrevle, opbygget af lave volde, der udelukkende består af rullesten, som bølgerne i tidens løb har vasket ud af Møns Klint og ført den lange vej langs kysten til deres nuværende plads her i øens nordvestlige hjørne. Et sådant område, hvor bunden overvejende er ral – småsten, som raller d. v. s. rasler under bølgeslaget – og desuden sand med kun et tyndt mulddække, egner sig naturligvis ikke til opdyrkning; overalt titter

rullestenene frem i massevis, på vejene, langs stranden, i heden, ja, selv inde i skoven ses de som et jævnt lag af omtrent lige store sten på størrelse med gåseæg. Den magre halvø blev derfor af egnens bønder anvendt som overdrev. Ulvshale var forudbestemt til at ligge »under fæfod«, og det er et af de få steder i landet, som aldrig har været opdyrket.

Navnet Ulvshale er sikkert af yngre oprindelse fra den tid, da landets omrids begyndte at blive kendt og kortlagt. Halvøens form kan svagt minde om en ulvs hale, dog er ligheden med en lårknogle nok så iøjnefaldende. Men der lever et ældre, mere naturligt navn, »Jollsalen«. »Sal« har været brugt i betydningen åbent landskab, »joll« er det oldnordiske navn på en stor skærmpilte, kvan, der var regnet for en delikatesse; Snorre fortæller således, at da Olav Trygvesson en dag så nogle store kvanstilke på torvet, tog han en af dem med hjem til sin dronning Tyre. Kvan har sikkert i sin tid været almindelig på disse kanter. At det sandsynligvis er en plante, der har givet halvøens dens oprindelige navn, er næsten symbolsk, for plantelivet på Ulvshale er på trods af den stenede bund rigt og alsidigt. Det gælder skov og krat, de græsklædte fællede, klitter og lyngheder, engen og sumpene.

Ud mod Østersøen ligger små klitter, hvor bl. a. græsset sandrottehale breder sig, og filtet hestehov, en plante, som ellers især vokser langs flodbredder i det indre af Kontinentet, holder pletvis til herude. Bag sandstranden strækker de stenede volde sig med tørt lav og lyngpletter. I lavninger mellem voldene vokser en helt anden flora, planter, der holder af en fugtig bund, bl. a. hedemosens liden ulvefod, strandbo og tusindfrø.

Men skoven og krattene på Ulvshales midte er dog halvøens ejendommeligste træk. Det skyldes atter den stenede grund, den stadige veksel mellem volde og lavninger, at skoven, en af vore få naturskove, her har en mærkelig sammensætning: eg, avnbøg og bøg, naur, vild æble, fjeldribs, den i blomstringstiden dejligt duftende og i folkevisen besungne småbladede lind, der netop i denne skov har fat med hele sin styrke, og sidst, men ikke mindst, den meget sjældne sydeuropæiske tarmvrid-røn. I sumpe vokser elletræer frodigt

sammen med star og iris; mange steder dækker vedbenden og kaprifolien skovbunden og slynger sig om fyrrenes ru stammer helt op til toppen af træerne – en yppighed, der kan bringe billedet af en tropisk urskov med dens slyngende lianer i erindring. Fyrren er ganske vist fra forrige århundrede, da den gamle skov blev delvis gennemplantet med nåletræer, men den har ikke ødelagt skovens præg af oprindelighed. Det er dog bøgen og især egen, der er herre i Ulvshale Skov. Deres højde er ikke imponerende, men deres grenrige kroner, et fantastisk fletværk over de tykke knudrede stammer, beretter om deres styrke og anselige alder, ja, de forekommer en næsten at være lige så gamle som det land, der bærer dem.

Udenfor skovens lune sydvendte bryn breder enebærheden sig med spredte mosehuller og kær mellem stenvoldene, men dette

terræn er først og fremmest, som navnet siger, lyngens og enernes domæne. Enebærheden glider mod syd jævnt over i engdrag, og helt ude ved kysten langs Stege Bugt opløses halvøen i sumpe med 2-3 m høje rørskove – en typisk lækyst i modsætning til halvøens mere barske og vejruddatte Østersøkyst mod nord.

Men Ulvshale er ikke blot et botanisk paradis; i sådanne omgivelser finder også dyrene sig tilpas. Sumpene tilhører ænderne og vadefuglene, bl. a. klyden; også den sjældne rørhøg skal have sin rede mellem sivene, og i den lille sø Vedelen yngler en bestand af grågæs. Ørne og glenter er naturligvis fordrevet selv fra denne så afsides liggende skov, men mon de ikke har holdt længe ud her? Nu har de mange andre fugle til gengæld fået fred for dem i krat og trækroner. I en natur som denne, hvor livet hviler i sig selv og følger sine egne love, vil også mange insekter holde til; på Ulvshale flagrer sjældne sommerfugle over den frodige underskov eller lader sig gennembage af solen på brombærrankerne i skovens lysninger.

Fra Stege fører en vej gennem Ulvshale ud til færgestedet, hvorfra farten over Ulvshale Løb til den nære, men knap synlige *Ø Nyord* foregår. Dens flade strandenge går næsten i eet med havet, så det kan være svært at afgøre, hvad der er land, og hvad der er vand. Lidt nord for færgestedet ligger en gammel skanse ude ved det forholdsvis dybe løb, der i århundreder var indsejlingen fra Østersøen til farvandene syd for Sjælland; den blev bygget under krigen med England 1807 for at forsvare det trafikerede løb, men dens kanoner lod sig aldrig høre.

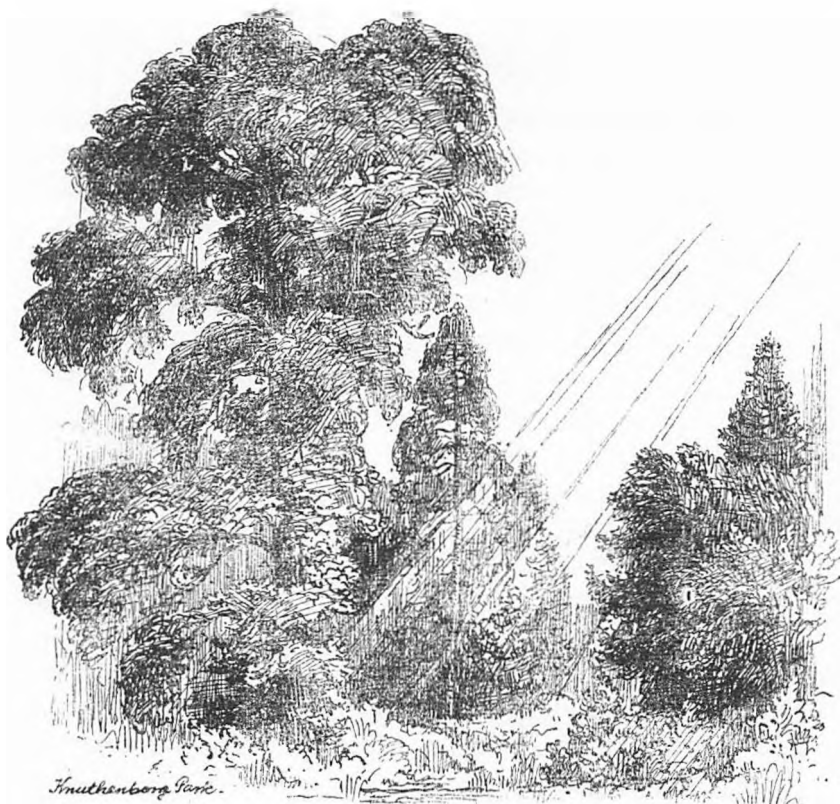
Ulvshales enorme mængder af kugleflint er en værdi, som ikke har fået lov til at ligge urørt hen. Gennem lange tider er der, ligesom langs kysten af Stevns, blevet gravet ral herude, og det er ikke få huller og smådamme, som maskinerne i tidens løb har afstedkommet i terrænet. Men heldigvis er disse sår forholdsvis hurtigt vokset til, og nu er stenværkets udnyttelsesområde begrænset til visse landskabeligt set mindre værdifulde dele af halvøen.

Møns Klint kender alle, men Ulvshale, der skylder klinten og havet sin oprindelse, kendes kun af få, og dog har Møn i denne halvø yderligere en landskabelig perle.

Knuthenborg Park

Knuthenborg Park er et kunstprodukt, men som tiden er gået, har naturen i så høj grad sat sit præg på dette menneskeværk, at parken idag trods sine mere end 500 forskellige træarter udgør en helhed, der indgår som en selvfølgelig del af det lollandske landskab. Både i omfang og storslåethed kan Knuthenborg Park stå mål med de berømteste engelske parker, der da også har været forbilledet for dens grundlægger, greve Eggert Christopher Knuth. Under rejser i England inspireredes den unge greve til anlægget af denne park, der påbegyndtes i 1863 på den del af godsets jorder, hvor det gamle *Knuthenborg Slot* lå som det centrale punkt. Slottets trelængede bindingsværksbygning, der i tidens løb havde gennemgået flere ombygninger, blev nedrevet for at give plads for et nyt og større slot, der skulle være midtpunkt i den nyanlagte park, men som aldrig blev opført. 600 ha jord blev i de følgende 4 år ved hjælp af en arbejdsstyrke på 300 mand indhegnet af en 7,5 km lang og mere end mandshøj granitmur, et imponerende arbejde, ikke mindst fordi stenene til muren skulle fiskes op i Smålandshavet og derefter tilhugges. Tre af parkens sider udgøres af denne mur, mens Smålandshavet er den fjerde side; parken vender således ryggen til baglandet og har ansigtet mod havet. Næsten to trediedel af arealet bag muren blev udlagt som park, mens resten blev avlsgårdens marker. To højst dekorative porte danner indgang, den ene: Bandholmporten, slynget i kunstfærdigt smedejernsarbejde, den anden: Maglemerporten ud imod Mariboegnen, med tårn og sidebygninger.

Partiet omkring *Svanesøen* er parkens kernepunkt og ældre end denne; det var en del af den have, der omgav det gamle slot. Eksotiske nåletræer som cypresser og thujaer vokser her i mængde, og ved søens bred snylter misteltenen på birke og popler. Langs den milelange mur breder bæltet af eg, fyr og ædelgran sig, og disse randbevoksninger giver parken netop den sluttethed, der var en af grundlæggerens centrale ideer. Indenfor Maglemerporten går vejen under ege med stammer så ranke som søjler og mægtige, forgre-

nede kroner, underplanter med rhododendron, der i blomstrings-tiden før Skt. Hans er et her i landet enestående syn. De 300årige ege og andre ærværdige træer stammer fra de småskove, der tidligere voksede på området, men som ved parkens anlæggelse blev fældet med undtagelse af de prægtigste og mest livskraftige eksemplarer, hvis mage i dag end ikke findes i Jægersborg Dyrehave. Vide sletter, fritstående træer og trægrupper, den lille Hunså, der kommer fra Maribosøerne og Dyrehaven – alt er det tilpasset hinanden, mens bredt udhugne striber gennem tykningerne giver dybe udsigtsperspektiver over havet til Askø og de to større, men fjernere øer Fejø og Femø. Knuthenborg Park er en organisk helhed, sammensat og sammengroet af utallige enkelte træk.

Lige så vældigt et arbejde det var at bygge granitmuren, lige så megen møjce har det kostet at beplante disse 400 ha lollandsk jord. Eggert Knuth hjemtog hele skibsladninger af sjældne træer og buske fra fjerne egne, og siden da har stadig nye plantninger gjort parkens plantebestand mere og mere omfattende. Rhododendronplantningerne fortsatte f. eks. i årevis, så at de nu præger hele parken, og for få år siden plantedes 1000 japanske kirsebærtræer. Når næsten alt, hvad man i tidens løb har plantet, har kunnet trives trods væksternes ofte fremmede oprindelse, og når mange forskellige danske træer her har nået en højde, der ellers er ukendt i Danmark, skyldes det både Lollands frugtbare muld og øens milde klima, som gør antallet af årlige frostdage mindre end i størstedelen af det øvrige land.

Ligesom der til parken blev indført træer fra mange lande, er dyr fra fjerne egne samlet indenfor dens mure. Under træerne græsser side om side mufloner – vildfår fra Korsika – lamaer, wapitihjorte fra Canada, guanacos fra Andesbjergene og hjortantiloper fra Indien foruden de hjemlige dådyr. Og overalt i parken vrirler det med halvtamme harer og fasaner, der som alle levende skabninger med rette kan føle sig trygge i dette lollandske paradis.

Hensigten med anlægget af Knuthenborg Park var ikke så meget at skabe en botanisk og zoologisk have som at få en passende ramme om et meget fornemt herresæde. Kort efter nedrivningen af det gamle slot, hvoraf der dog stadig eksisterer enkelte murrester, blev i nærheden af Bandholm Havn opført en bygning, der med sine spidse gavle og mange tynde skorstene tydeligt bærer præg af engelsk herregårdsstil; men derved blev det, denne ret beskedne bygning, der var tænkt som enkesæde, er nu godsets hovedbygning. Det gamle slot fik aldrig den værdige afløser, hvortil parken var tænkt; Knuthenborg er forblevet en herregård uden herresæde. Men Knuthenborg Park er i sig selv et enestående værk og den største og smukkeste park i Danmark – en hel verden for sig.

Maribosøernes Omgivelser

En kontrast til det gennemgående temmelig ensformige og flade lollandske landskab er egnen omkring Maribosøerne i øens midte. Søerne skaber her i samspil med skove, enge og frodige marker et landskab, hvori også terrænformernes vekslen spiller en betydelig rolle. Maribosøerne er som Sorøsøerne en lukket indlandsidyl. På sommerdage, når skovene står blågrønne og tunge på øer og næs, og søerne ligger spejlblanke, kan egnen virke indelukket og stillestående; her som ved andre skovsøer gælder det, at de barske årstider klæder dem bedst.

Maribo Søndersø hører med sine godt 900 ha til Danmarks største søer, og den er i forhold til de andre i dette søbækken langt den største. *Maribo Nørresø* er den mindste, og den er endda blevet gjort endnu mindre ved at være blevet skåret over af en dæmning, der bærer den nye motorvej til Rødbyhavn. De to andre søer er *Hejrede* og *Røgbølle Sø*, og det er *Humsåen*, der bringer søernes overflødige vandmængder den korte vej til havet.

Klostergrundlæggernes sans for skove, søer og gode jorder i skønne omgivelser gav også denne egn et kloster: på tangen mellem Nørre- og Søndersøen byggede birgittinerne i begyndelsen af 1400-årene et kloster, *Maribo* – Marias hjem. Det blev opført, efter at dronning Margrethe havde skænket denne svenske orden, der rummede både nonner og munke, godset Grimstrup ved Nørresøen, og det erhvervede sig hurtigt stor anseelse og rigdom. Maribo var det kloster, der bestod længst efter reformationen; det blev omdannet til adeligt jomfrukloster, men på grund af jomfruernes usædelige levned overgik det senere til kronen. Bygningerne forfaldt derefter, og en del af munkestenene blev anvendt til opførelse af et kirketårn i Vaabensted; så meget blev dog tilbage af klostret, at Leonora Christina efter at være sluppet ud af Blåtårn kunne leve sine sidste år her; hun ligger begravet i klosterkirken. Af de omfattende klosterbygninger er nu kun nogle ruinrester tilbage i et lille anlæg nede ved Søndersø og desuden *kirken*, en temmelig lav og langstrakt bygning med takkede gavle, der i sit ydre ikke helt svarer til forestillingen om en domkirke, hvad Maribo Kirke er i dag. Dens indre derimod er dens høje rang værdigt: det enkle hvidkalkede stilrene rum virker som een stor hal, idet sideskibene er næsten lige så høje som midterskibet. Som i alle Birgittinerordenens kirker er koret i vest, det var forbeholdt klosterbrødrene, mens nonnekoret lå i øst. Bag et alter i kirken hænger Nordens vistnok ældste maleri på lærred. Det kan tænkes at forestille enten den helige Birgitta eller jomfru Maria. Omkring Maribo Kloster er byen vokset op, langsomt og sindigt, for stedet var ikke udpræget egnet for handel og industri; især har manglen af en havn været følelig for byens udvikling.

Af egnens frugtbare jord er også i sin tid opstået en række betydelige hovedgårde, der for nogles vedkommende har ligget på højderne som faste borge. På en odde, der fra Alsø Skov skyder sig ud i Røgbølle Sø, har Odensebispernes gård *Alsø* muligvis ligget, efter at deres tidligere lollandske besiddelse *Aalevad* ikke langt fra søens modsatte bred var blevet ødelagt i begyndelsen af 1500-årene. Anselige voldsteder ligger begge steder. *Lindø*, nu et næs i Røg-

bølle Sø, har også huset bygningsanlæg, ligesom der på et næs i Hejrede Sø er en ruin helt overgroet med krat. I den lille *Lysemose Skov* ved Nørresø ligger flere borgbanker og volde på rad, de har båret Grimstrup Slot. At også *Borgø* har haft sin borg, derom vidner både navnet og øens strategisk heldige beliggenhed midt i Søndersøen. Her lå da også *Revsbaleborgen*, som må have været en efter tidens forhold stærk fæstning, hvad det store voldsted tyder på. Alligevel fik borgen ikke nogen lang levetid; den blev ødelagt under en bondeopstand mod kongen i 1256, da »Kådkarle var galne med køller«. Men disse voldsteder er dog kun beskedne rester af den bebyggelse, der engang har været knyttet til søerne; anderledes levende og i deres fulde magt ligger idag de to herregårde Søholt og Engestofte.

Fra Søndersøens sydlige bred skuer det hvide *Søholt* over skovklædte holme og næs, og skrås overfor på den modsatte bred ligger Engestofte på sin skråning ned mod den idylliske sø. Efter at Søholt i slutningen af 1600-årene var kommet i stiftamtmand Henning Ulrik v. Lützows eje, nåede godset sit højdepunkt i ydre glans. Gården blev ombygget, fik tre fløje, og en park blev anlagt med springvand og statuer, med snorlige alléer og cirkelgange, flankeret af klippede avnbøghække, der stadig vedligeholdes og med årene har nået en usædvanlig højde. Mens parken i sine hovedtræk er bevaret, har bygningerne siden v. Lützows dage undergået flere gennemgribende ændringer. Omkring 1800 stod de i den dengang herskende empirestil, og i dag er det renæssancestilen, der præger Søholt. Men nu som før kranser herlige skove godset, hvis marker skyder sig helt ind til skovbrynene. I Storskoven findes op mod hundrede gravhøje fra den yngre bronzealder, hele egnen er rig på oldtidsminder; alene i den ganske lille skov syd for Hejrede Sø, der med rette kaldes »Højene«, er således på nogle få tønnder land samlet ikke mindre end 43 høje.

Mellem fritstående træer og tætte buskadser på store plæner fører en allé gennem parken til *Engestoftes* hovedbygning, der ligger og lyser i nyklassicistisk stil, tæt op til den lille landsby og sognets kirke, med hvilken den har navn fælles. Den har udsigt over

Maribo Søndersø set fra tungen mellem denne og Hejrede Sø.

søen til Skelsnæs og Borgø i forgrunden, til Søholts marker og skove i horisonten. I over to hundrede år har Engestofte været hovedsæde for slægten Wichfeld. Den nuværende ejer er stamhusbesidder Jørgen Wichfeld, hvis hustru Monica Wichfeld døde i tysk fangenskab efter en heltmodig indsats i kampen mod besættelsesmagten. I den lille kirke er opsat en mindetavle for denne betydelige kvinde.

Fra Engestofte går en vej langs søen sydpå til det gamle pas ved Hejrede Sø og videre til »Lollands Perle«, egnen omkring Røgbølle Sø. I modsat retning helt ind til Maribo slynger en sti sig ligeledes langs søen, men nedenfor landsbyen Revshale desværre afbrudt på et stykke. Mange steder er skrænterne på denne side af Søndersøen for stejle til at kunne udnyttes, de egner sig hverken til landbrug eller forstmæssig drift, og derfor har krat med en broget blanding af forskellige lave træer og buske fundet et fristed her. Disse krat, der er talrige småfugles hjemsted, er med til at gøre Maribosøerne til Lolland-Falsters mest fuglerige område.

De fleste kender sikkert Maribosøerne fra den populære sejltur mellem de rørbræmmede øer og næs fra Maribo By til Borgø og videre til Søndersøens østende. De to andre søer er derimod for små til at have båd fart, de må ses fra vejene, og de fortjener det,

især Røgbølle Sø. Dens meget varierende og uregelmæssige kystomrids, dens talrige vige og pynter, hist med skrænter, her med massiv bøgeskov, har givet denne sø navnet »Lollands Perle«.

Kaj Munk, der var født i Maribo, skrev: »Det er muligt, at der er lige så kønne steder i verden, men der er ingen kønnere end Maribo«. Selvom denne kærlighedserklæring til egnen vel nok er farvet af den særlige tilknytning, som de fleste føler til deres barndomsland, er den ikke uberettiget; Maribosøerne og deres omgivelser er et landskabeligt helhedsbillede af usædvanlig skønhed.

Frejlev Bøget

Et landskabeligt træk, som man slet ikke venter at finde på det ellers så intenst opdyrkede Lolland, er de store stenstrøninger i øens sydøstlige del ud mod Guldborg Sund. Disse mængder af sten, som indlandsisen førte med sig, har her på strandengene og i skovene fået lov til at ligge, som de blev efterladt af isbrænen for årtusinder siden; kun markerne er ryddet, egnens bønder har gennem slægtled samlet stenene og brugt dem til kilometerlange gærder. På godset Fuglsang er særlig mange af disse stendiger bevaret; spættet af mos og mangefarvet lav og overgroet af bregner og vilde blomster indrammer de agrene, mens egnens landmænd ellers i de seneste år er faret frem med hård hånd mod disse minder om forfædrenes slid.

Isens afsmeltning og tilbagetrækning fra Danmark foregik ikke jævnt, den standsede nu og da, og hvor isranden lå stille i lange tider, afsatte og opbyggede den store mængder af stenet grus og ler, der nu mange steder ligger som vældige bakkepartier, stærkt stenede i forhold til det omgivende lavere terræn. På Lolland foregik afsmeltningen dog så hurtigt og jævnt, at isen ikke fik mulighed for at opbygge bakkedrag, isranden røber sig her kun ved mængder af sten visse steder i det flade landskab. I *Frejlev Bøget*, *Grønnæs* og *Enghaven* samt langs kysten ud til Guldborg Sund er stenstrøningerne særlig omfattende og tydelige.

Fra gammel tid ejer landsbyen *Frejlev* disse skovstrækninger, som skiftende konger havde tilstået bymændene. Men lensmanden på godset Aalholm søgte på alle mulige måder at anfægte bøndernes rettigheder; tilsidst blev de så ophidsede, at de slog lensmandens foged ihjel. En stor grålig sten, der er stillet på højkant i Enghaven, kaldes »*Knækkeryggestenen*«, og det fortælles, at på denne sten har de Frejlev bønder radbrækket ridefogeden fra Aalholm. For denne ugerning blev bønderne stævnet for herredstinget, og her skal Christian III ifølge traditionen ikke som ventet have dømt dem til hængning, men til at fremskaffe 12 par kridhvide øksne med røde ører. Da bønderne ikke kunne finde mere end 11 par, farvede de ørerne røde på det tolvte, men uheldigvis blev det regnvejr, så farven løb af. Som bod for denne skalkestreg måtte bønderne rejse et højt hvidmalet kors på det sted, hvortil fogeden havde slået sig hen, inden han udåndede efter mishandlingen. »*Skalkekorset*«, der bærer årstallet 1533, står, omend flere gange fornyet, den dag i dag øst for Frejlev By ved vejen, der fører ud langs skoven til Enghaven.

Det er fristende at sætte mængden af oldtidsminder på denne egn i forbindelse med stenstrøningerne; her fandtes jo rigeligt materiale for fortidens mennesker til bygningen af grave. Nok er det, Frejlev Bøget, Grønnæs og Enghaven rummer både rund- og langdysser, jættestuer og talrige ganske lave høje, kranset af sten. Bedst

kendt er langdyssen »Kong Grønnæs Høj«, hvor hver side består af 12 store sten. Ved mange af småhøjene er også rejst bautasten, der ligesom runestenene er minder fra slutningen af jernalderen, men uden indskrift.

Disse skov- og engstrækninger mellem den gamle landsby Frejlev og Guldborg Sund er med deres stenede og jomfruelige natur et fortidslandskab af stor skønhed og ejendommelighed.

Fyns Hoved og Hindsholm

Af landkortet kan man næsten se, at *Hindsholm*, den trekantede halvø, der med sin underfundigt forløbende kystlinie overraskende rager ud fra det runde Fyn, også i landskabelig henseende må være noget for sig selv. Hindsholm har da heller ikke sin lige på Fyn.

Et jævnt underlag af frugtbart ler med et stort antal aflange, toppede bakker, ordnet i rækker fra syd til nord, danner Hindsholms bølgende overflade. Højderne er moderate; med sine 36 m er *Maale Bakke* den højeste. Jo nærmere man kommer halvøens nordlige afslutning, des mere sænker underlaget med de herpå liggende bakker sig, indtil det helt glider i havet; det jævne underlag overskylles, så bakkerne ligger tilbage som isolerede lerknuder – øer – i en fladvandet vig, og helt i nord er halvøen dukket så dybt i havet, at vandet når langt op ad øernes sider. Bølger og strøm har kunnet komme til med deres nedbrydningsvirksomhed, og øerne har fået klinger og skrænter. Af den store mængde sten, grus og ler, havet har udvasket af øerne, opbygger det de odder og tanger, hvis krogede former sammen med de mange småøer skaber Hindsholms fligede og indskårne afslutning. Som den yderste forpost ligger Fyns Hoved og Baesbanke med stejle, ofte lodrette klinger, ved hvis fod store nedstyrtede kampesten søger at beskytte landet mod sø og strøm.

Ligesom det øvrige land er også Hindsholm med sin ejendommelige landskabskarakter først og fremmest isens værk. Under den sidste istid, på et tidspunkt, da det nordlige og vestlige Danmark

allerede var isfrit, skød en istunge sig op gennem Storebælt; i dens ydre, tynde ende var den ikke længere i stand til at transportere de mængder af sten, grus og ler, som den indeholdt, hvorfor store dele deraf blev aflejret som den række bakker, der nu med deres ensartede orientering syd-nord præger landskabet på Hindsholm. Balkernes længdeudstrækning er således parallel med isens bevægelsesretning, men vinkelret på den øst-vest rettede isrand. Denne form for morænebakker er i modsætning til dem, der dannedes af isranden, sjældnen i Danmark; bortset fra Hindsholm forekommer den kun få steder.

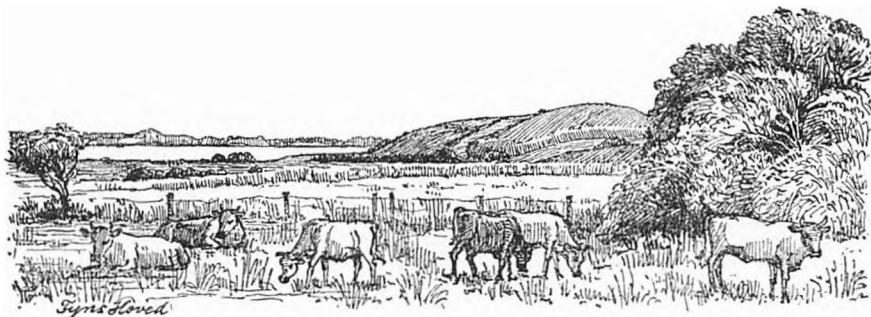
I en periode af stenalderen var Hindsholm en ø, et sund strakte sig dengang fra Odense Fjord til Kerteminde Bugt. Engene midt inde på halvøen, der dækker det gamle sunds bund, hedder den dag i dag *Taarupstrand*. Havet var dengang her som mange andre steder i Danmark skyllet ind over alle lavtliggende områder, hvad der bevirkede, at også Hindsholms nordligste dele blev opløst i en vrimmel af småøer. En senere landhævning tørlagde sundet, men var ikke tilstrækkelig til væsentligt at ændre billedet af øriget i nord.

Fra Kerteminde udgår den ene af vejene til Hindsholm, den anden kommer fra Odense over Munkebo. Efter at de to veje har passeret hver sin ende af et lavt, fladt stykke land, det tidligere sund, forenes de i landsbyen Mesinge for i fællesskab at fortsætte gennem landsbyerne Dalby, Stubberup, Martofte og Nordskov til halvøens nordspids. På et kort stykke følger vejen fra Kerteminde havet; skovklædte skrænter fastholder blikket på dets vandring langs

Kertemindebugtens solfyldte nordstrand, til de brat holder op ved Stavres Hoved. Bag løvmasserne skjuler sig herregården *Hverringe* med den fine, hvidpudsede hovedbygning, der er i barokstil og langt yngre end godset selv, hvis aner kan føres helt tilbage til 1300-årene, da Valdemar Atterdags drost var dets ejer. Blandt senere ejere var den kendte Kaj Lykke, og i 1700-årene overgik gården til slægten Juel.

Ude i Storebælt ligger *Romsø*, skilt fra Hindsholm ved sit sund og lige så lidt synlig fra Kertemindebugten som herregården, hvem den tilhører. Men nord for Stavres Hoved kommer den skovklædte ø til syne nogle kilometer til havs. Romsø er en af de få Storebæltssøer, hvor skoven er bevaret, halvdelen af dens areal, hele dens midte, er dækket af en frodig og afvekslende skov, der gror over et bølgende terræn gennemskåret af ellemoser. Dyrehaven kaldes skoven på Romsø med rette, fra gammel tid har den huset en bestand af rådyr. Udenfor skovdybet ligger åbne græsklædte flader, der snart falder jævnt mod havet, snart som nord for fyret danner en stejl klint eller som i vest bliver til strandene *Maden*, hvorfra et langt rev strækker sig ind mod Hindsholm. Romsøs beboere tæller næppe over halvtreds sjæle, og de forstyrres ikke det næsten overvældende indtryk af paradisisk natur, som denne klat land, afskåret fra omverdenen, besidder. Det kunne være Romsø, H. C. Andersen havde i tankerne, da han skrev: »I grønne Øer, mit Hjertes Hjem hernede«. Fra Maale Bakke kan man kigge ud over bæltet og fantasere over dejligheden på den lille ø, der ligger derude.

Hindsholm har god agerjord, kun nordpå aftager frodigheden, landet bliver her mere øde og dystert. Ganske naturligt går sagnet om Fynshovedmanden og hans vilde ridt herude; gennem Nordskov og Martofte jager han sydpå fulgt af sit hundekoppel. Vinterstormen suser, når Fynshovedmanden rider gennem de mørke landsbyer, barnet klynker i søvne, og bonden trykker sit blege ansigt mod ruden, mens han skælvende spejder i natten; ingen vover sig ud, når den ensomme rytter Lillejuleaften er på vej til Bogensø eller, når han Helligtrekongersaften rider tilbage til »Hovedet«. I folketroen har denne skikkelse levet i århundreder, og

han går igen mange steder i landet; på Sjælland ved Gurre og ved Vordingborg som Kong Volmer og hans vilde jagt, på Stevns er Fynshovedmanden blevet til Klintekongen og på Bornholm og andre steder til Ellekongen.

Nord for Martofte går vejen ikke langt fra et strøg af oldtidshøje, deriblandt Hestehøj og *Maarhøj*, der er Fyns største og bedst bevarede jættestue med et 10 m langt, mandshøjt kammer. Og så åbner landet sig til begge sider, udbredt ligger det nordligste Hindsholm, et storslået og fantastisk land, en verden af øer, halvøer, vige og næs.

Mod vest rækker *Langø* sin skærmende tange omkring vejen *Lillestrand* med Mejlø, Enø, Bogø, Vejlø og dens kalv; fra Martofte fører en bivej ud til den 4-5 km lange tange. Øerne har aldrig været beboet, aldrig været opdyrket, alle dage har de fået lov til at være sig selv; kun det græssende ungkvæg holder til herude i sommerhalvåret, og det tager øernes natur ikke varig skade af. Til den lille *Vejlø Kalv* kommer aldrig et kreatur og sjældent et menneske, øen er omgivet af blød bund og derfor vanskelig tilgængelig, her har skoven et fristed, en hel lille urskov af tjørn, egepur og vrietorn, som danner krans om de store ege på øens midte, og i deres lysfyldte skygge vokser anemoner, kodriver og liljekonvaller. Engang var også de andre øer skovklædte, men stortræerne er blevet fældet, kun vedfattede buske og krat af slåen, enebær og hyld, rose og navr blev skånet; som et minde om fordums skov spætter de nu de græsgrønne holme. Fra vejen ser man ud over det

lille arkipelag, et panorama, der i mangt og meget minder om Stavns Fjord på Samsø, Lindelse Nor på Langeland og Nakskov Fjord.

På sine farter mellem de to øer Hjelm og Sprogø, som Marsk Stig holdt til på, og som han havde befæstet, har kongemorderen fra Finderup Lade vel ligesom andre søfarende søgt ind i disse af-sides liggende smuthuller på »toppen« af Hindsholm. Længere nede på halvøen ejede han gården Eskebjærg, det nuværende *Scheelenborg* nær Stubberup.

Landet smalner yderligere til, fra begge sider nærmer havet sig. Efter at have passeret Nordskov er man endelig på det sidste stræk ud til de yderste pynter, Fyns Hoved og Tornen – langt ude i det dybblå hav. *Tornen* krummer sig som en øde sten- og sand-odde om en fladvandet lagune. Mange måger og terner har deres reder i sandet mellem de brogede rullesten, og i strandkanten sop-per snart en strandskade, snart et par ryler eller rødben. Forår og efterår sejler flokke af ænder og gæs ude på havet, fugle på træk til eller fra nord, som aldrig ruger på vore breddegrader.

Fra Korshavn taber vejen sig i det grusede spor, der over en tange fører frem til selve *Fyns Hoved* med *Baesebanken*, det 25 m høje forbjerg. Havet bruser derude, og brådsøerne trækker deres hvide skumstriber rundt om klinten, fra Tornen høres svagt strand-fuglenes fjerne skrig. Ser man tilbage, skyder øerne og tangerne sig ind foran hinanden, mens det egentlige Hindsholm fortøner sig i baggrunden. Og lader man blikket vandre kimmingen rundt, ser man fra den fjerne kyst mellem Agernæs og Odense Fjord mod vest over havet til den endnu fjernere jyske kyst, videre under skiftende, dejlige belysninger til Samsø stik i nord og frem til Røs-næs' kliner – man har fornemmelsen af at stå midt i Danmark.

Johannes Larsen har fra Fyns Hoved hentet motivet til sine tre malerier »Morgen, Middag og Aften«, der hænger på Christiansborg. Det første billede viser det oprørte hav omkring Fyns Rev en vintermorgen, det store midterbillede gengiver et ederfugle-træk over »Hovedet«, og endelig ser man på det sidste jægerne på vej hjem over de sneklædte marker med knipper af fugle ding-lende ved deres tasker. På varme solskinsdage, når den fligede halvø

ligger under et blændende lys, tager mange den lange vej herop; men når den skarpe vind stryger henover det øde land, eller når sneen som på Johannes Larsens billede dækker alle lavninger, lokker Fyns Hoved kun strandjægere, lystfiskere og naturelskere, som det har lokket denne fynske maler.

Kerteminde Fjord og Kertinge Nor

Mange landeveje er i de senere år blevet skæmmet af en bebyggelse, der i kedsommelighed fuldt kan stå mål med den, som i sin tid opstod omkring jernbanestationerne. Denne randbebyggelse er trafikalt set uheldig og har tillige medført, at den vejfarende er blevet lukket ude fra kontakten med landskabet; en vej skal foruden at bringe den motorkørende så hurtigt som muligt fra sted til sted også være til glæde for den, der blot kører ud for at kigge på landet på samme måde, som man tidligere med hestekøretøj eller på cykel tog ud bare for rekreationens og naturoplevelsens skyld.

Endnu kan man dog finde mange landeveje og naturligvis især biveje, hvor udsynet over lange stræk er frit til begge sider, men åbner der sig fra vejen udsigter af særlig popularitet og skønhed, f. eks. til en skovomkranset sø, til en fjord, eller vejen slynger sig op gennem et dalføre til en bakketop, er det i en del tilfælde kun takket være en fredning i rette tid, at en bebyggelse og beplantning blev hindret, og udsigten dermed bevaret for de hundreder af vejfarende.

Langs Esrum Sø, Tystrup-Bavelse Sø og Holsteinborg Nor f. eks. eksisterer som nævnt sådanne fredninger; det samme gælder for udsigterne over Tissø fra landevejen langs søens østlige bred, og for landskabet omkring den inderste vig af Roskilde Fjord, Borrevejle. På Fyn er i hvert fald een lignende fredning gennemført.

To veje forbinder Odense og Kerteminde, de er lige lange og lige smukke; den ene går syd om *Kerteminde Fjord* og *Kertinge Nor*, den anden nord om, og fra den er en række udsigter til det snævre farvand, der slynger sig som en bred flod langt ind i Fyn,

sikret mod ødelæggelse. En halv kilometer vejfaçade her, en halv kilometer dér og så et par gange nogle hundrede meter er alt, men ved deres udvalgte beliggenhed er de af stor værdi for den, der ikke behøver at jage afsted.

Fra landevejen fører en stejl sidevej op til den 58 m høje *Munkebo Bakke*. Herfra ser man mod syd ud over noret til skoven ved Ulriksholm midt i et yndigt, fynsk landskab, og den, som er fortrolig med egnen, vil også kunne lokalisere den banke, der gemmer Ladbyeskibet på fjordens anden side. Mod nord åbner udsynet sig derimod først rigtigt fra det lille udsigtstårn på bakkens top, men så ser man til gengæld også Odense Fjord ligge udbredt helt op til udløbet mellem Enebærrodden og halvøen Skoven. Det er et storlået rundskue, utvivlsomt et af de bedste på Fyn.

I gammel tid var *Munkebo* en periode landingsplads for Odense, hvis borgere drømte om at lægge en rigtig havn her; og indtil *Munkebo* for få år siden fik *Lindøværftet* til nabo, lå den som en blanding af fiskerleje og landsby ved det brakvandede, sivkransede nor. Nu er det før så idylliske sted vokset ud over sine gamle grænser og er blevet fyldt med en moderne bebyggelse.

I byens udkant går en bivej fra Odense-Kertemindevejen sydpå til Christian IV's gamle gård *Ulriksholm*. Oprindeligt hed den *Skinnerup* og ejedes af slægten *Akeleje*, men 1616 købte kongen den, og hans store byggelyst gav sig her udslag i opførelsen af det hus, hvis rester udgør den nuværende vinkelbygningens lave fløj, den, der bærer årstallet 1636. Denne fynske herlighed skænkede Christian IV til sin søn Ulrik Chr. Gyldenløve, helten fra Københavns belejring, og efter hvem gården nu fik navn. *Ulriksholms* anden fløj, den to-etages med højt tag og ottekantet trappetårn, er hans værk; den bærer foruden monogrammet VCGL årstallet 1646. Efter Gyldenløves tidlige død overtog hans kreditorer gården, og få år efter havnede den hos Abel Cathrine, dronning Sophie Amalies kammerjomfru, der er kendt fra »Jammersminde« for sin nærgående visitation af Leonora Christina. Siden har *Ulriksholm* ført en noget omtumlet tilværelse, men dens røde renæssancebygninger, for størstedelen bevaret i den enkle stil, hvori far og søn opførte dem, ser

Udsigt over Kertinge Nor

man nu som forhen dukke frem af skoven på dette idylliske sted ved den inderste vig af Kertinge Nor.

Fra Ulriksholm fortsætter vejen syd om noret gennem Kertinge By til *Ladby*, landsbyen, der er blevet landskendt på grund af den skibsgrav fra vikingetiden, som for ca. 25 år siden blev fundet i dens nærhed af apoteker P. Helweg Mikkelsen. På en mark ned mod Kerteminde Fjord mellem gamle træer og pilehegn ligger højen, hvori en mand, sandsynligvis en høvding, blev gravlagt i et vikingskib sammen med hele sit pragtfulde udstyr, sin ridehest og 10 andre heste. Under udgravningen viste det sig, at gravkammeret i gammel tid er blevet plyndret, så kun småstumper af kostbarhederne var tilbage, ligesom den døde selv var slæbt bort. Af det over en snes meter lange og meget smalle fartøj var heller ikke meget tilbage, kun jernnaglerne og aftrykket i jorden af de forlængst rådne planker, men dog tilstrækkeligt til, at det ved en omhyggelig konservering på stedet lykkedes at fremkalde skibets oprindelige form og bevare denne for eftertiden. Skibet har været bygget af svært materiale, det har været nødvendigt på denne måde at gøre det smalle, lave skib tilstrækkeligt modstandsdygtigt overfor vandets tryk. Fundet, det hidtil eneste i sin art i Danmark, blev der-

efter omgivet af en glasmontre og overdækket af en betonhal, hvorover højen igen blev kastet. Tanken med at gravlægge i et skib har formodentlig været, at dette på værdig måde skulle føre den døde til Valhal. I Norge og Sverige har man gjort flere af den slags skibsfund; muligvis har den danske høvding, der er begravet i Ladby, været nordpå og har derfra hjembragt skikken.

I Ladby støder bivejen til den sydlige Odense-Kerteminde landevej, og dermed er den lille rundtur omkring det kønne inderfarvand slut. Det er på sådanne veje, at man lærer en egn at kende både historisk og landskabeligt, og i dette tilfælde er det en af de mange smukke egne på Fyn.

„Flyvesandet” på Agernæs og Enebærrodden

Agernæs skyder ryg mod Kattegats bølger, strandens sand er blevet til klitter, og blæsten har gjort egne og fyrrene i *Gammel Herres Skov* krogede og forvredne. Det åbne og udsatte næs med Fyns nordligste punkt »Flyvesandet« er såre forskelligt fra den smilende øs øvrige natur; heroppe mod nord får Fyn barskheden at føle. Men det kan være velgørende fra øens mere indelukkede og beskyttede egne at komme ud til disse vejrfriske steder, og for Odense er »Flyvesandet« næsten den eneste frie strand med opholds- og bademuligheder for enhver.

I modsætning til nu strakte Agernæs sig tidligere ud i havet som en lang vandomflydt tange, der var så afsondret fra omverdenen, at dens beboere, ligesom det var tilfældet i andre isolerede egne, fik deres egen retskreds, fordi vejen til herredstinget var for lang og besværlig. Og som naturligt var, udgjorde Agernæs også et særligt sogn med egen kirke. Dengang skar flere grundede fjorde sig nemlig dybt ind i det nordfynske sletteland, så øens kystlinie mod Kattegat var ganske anderledes indskåret end nuomstunder. En af disse fjorde var den, der fra Næraa Strand strakte sig nord om Krogsbølle Kirkebakke og helt til landsbyerne Baardesø og Tørresø, hvorved den skilte Agernæs fra det faste land sydfor. Med-

virkende til adskillelsen var også de store mosestrækninger omkring Krogsbølle og Baardesø.

Efter at de to godser Egebjerggård og Kørup henholdsvis nord og syd for den lange og smalle fjordarm i 1780 blev købt af grev Joachim Godske Moltke, påbegyndtes den tørlægning, der med årene forvandlede fjorden til det 335 ha store engareal, som har forenet Agernæs med det faste land. Grev Moltke gjorde det første skridt til tørlægningen ved at lade de små holme i fjordmundingen, Askø, Storeø, Mellelø og Lilleø, være støttepunkter for en dæmning, der afskar vigen fra Næraa Strand. Over den forhenværende, nu græsklædte fjordbund hæver sig idag de fire øer i en række fra nord til syd som kuplede banker. En vej fører fra Kørup ud over det karakteristiske engdrag til Agernæs og Egebjerggård, og herude er rejst en støtte til minde om initiativtageren til inddæmningen, »der satte Neptunus Grændser Aar 1781«.

Før grev J. G. Moltkes tid var den vendiske adelsslægt Podebusk, der var indvandret fra Rygen, knyttet til de to godser. Efter at den gamle gård i Kørup var blevet delvis ødelagt i Grevens Fejde, lod gårdens daværende besidder, Mourids Podebusk, i slutningen af 1600-årene opføre et anseeligt hus i renæssancestil med murbåndsprydede gavle; men derved blev det ikke, gården fik også en ny, stor kirke. Kirken var dog kun i brug gennem et par århundreder, hvorefter den blev nedbrudt; stedet kaldes endnu »Kirkemarken«. Mourids Podebusks hus er derimod bevaret. Et minde om de vold-

somme og iltre Pødebusker er idag det gamle Kørup, som danner midterfløjen i et trefløjet anlæg og spejler sine rødkalkede, mosgroede mure i den dybe, stensatte voldgrav, lidt udenfor lands lov og ret, og i en stil og stemning, der er i stærk modsætning til den herskabelige Egebjærggård nær Fyns forblæste nordkyst.

Den nuværende *Egebjærggårds* hovedbygning er kun godt et hundrede år gammel og opført i tidens herskende klassicistiske stil; med sin beliggenhed i en park, hvis alléer fører lige ud til den åbne strand, har dette herresæde et fornemt præg. Egebjærggård er dens oprindelige navn, et navn gården fik tilbage i 1932; længe hed den *Einsidelsborg* efter den sachsiske friherreinde von Einsidel, der var gift med en Pødebusk.

I slutningen af 1700-årene opgav Pødebuskerne deres århundredgamle danske besiddelser, og slægten vendte tilbage til hjemstavnen. De to godser, der forlængst var blevet gjort til baronier, købtes nu af grev J. G. Moltke. Men et par årtier senere, da han ved sin fars død arvede grevskabet Bregentved, afhændede han dem til forhenværende generalguvernør over de vestindiske øer Ulrich Wilhelm Roepstorff. Lang tid herefter vedblev de to nordfynske godser at have fælles ejere, men tilsidst blev de delt og deres udstrakte besiddelser delvis udstykket; heraf blev dog 38 ha, »Flyvesandet«, af jordlovsudvalget stillet til rådighed for offentligheden.

Næsten som tegnet efter en lineal fortsætter kystlinien fra Agernæs mod øst med en udmærket badestrand, hvad de kilometerlange rækker af sommerhuse fortæller om. Derpå kommer man til et vildt og næsten mennesketomt øde, *Enebærrodden*, der hører under herresædet Hofmangave.

Odden er omtrent 6 km lang og ender ude ved det smalle indløb til Odense Fjord, *Gabet*, hvor fyret ligger, som leder de mange skibe gennem det vanskeligt passable farvand ind til landets næststørste industriby. Overfor, på Gabets modsatte side, ligger halvøen *Skoven*, hvis navn fortæller, at der i gamle dage har været knapt så åbent her som nu. Enebærroddens smalleste del, Drejet, er kun en sand- og stenrevle, men halvvejs ude udvider den sig, og her har man plantet lidt fyrreskov. I læt gemmer Martinegården sig,

Enebærødden og Gabet set fra Skoven.

der sammen med fyret er oddens eneste bebyggelse. Det er den oprindelige vegetation enebærrerne, der har givet odden navn; snart vokser de som enlige sære vækster, snart søger de sammen i tætte, sammenfiltrede krat for bedre at kunne ride den af i det forblæste øde. Ved deres fod gror lyngen i et sådant omfang, at man kan tale om en hede – den eneste på Fyn.

»Flyvesandet« ved det saltvandsfriske Kattegat og Enebærødden har begge en fri og uberørt natur, hvis mage ikke findes andre steder på Fyn. Også hele Agernæs med Podcebuskernes gårde, Næraa Strand og den tørlagte fjordarm er ejendommeligt land. Men det gælder her som for andre fynske landskaber, at de kun er kendt og værdsat af fynboerne selv, sjællændere og jyder har som regel altfor travlt med at komme fra Storebælt til Lillebælt til at kunne nå at kigge Fyn efter i sømmene, for dem bliver det højst til et besøg på en af de berømte herregårde eller til et smut ned om Svendborg-Faaborgeggen, hvis turistattraktioner alle véd besked med. De, der opsøger fredede egne, vil ofte blive ført udenfor alfarvej, for mange fredninger er gennemført netop på steder, hvis skønhed ikke altid er den populæreste og mest iøjnefaldende, men derimod særpræget og original.

Frøbjerg Banker og Dyred (Pilebakken)

En mils vej vest for Odense begynder hovedvejen til Middelfart at stige op i det vestfynske bakkeland, der i gamle dage var en ret skovrig og ufremkommelig egn. Hvor den gamle færdselsåre omkring *Vissenbjerg* nåede sit højeste punkt og mødte veje fra Svendborg, Faaborg og Assens, var stedet velegnet til overfald og røveri, og her skal da også have huseret røvere, som, idet de spændte snore tværs over vejen, tvang køretøjerne til at standse, hvorefter de udplyndrede de rejsende. Usikkerheden her har fået udtryk i dette gamle vers:

For Korsør Gryde,
for Vissenbjerg Gyde,
for den sorte Jyde,
Gud nådelig os bevarc.

I dag kører tusinder ad hovedvejen gennem det forhen vildsomme bakkeland. Historien om *Vissenbjerg*grøverne er velkendt, men altfor få aner, hvilken storlået og ejendommelig natur der gemmer sig på begge sider af det store færdselsstrøg.

Dette højlands særpræg skyldes først og fremmest, at bakkerne her er af forskellig oprindelse. Nogle er toppede som bakker er flest og er da også dannet på den sædvanlige måde af det ler, sand, grus og sten, som isbræen førte med sig og ophobede, hvor isranden gennem et længere tidsrum stod stille. Den anden type, de såkaldte fladbakker, har mere bratte skråninger og er, hvor de ligger tæt op ad hinanden, adskilt ved dybe slugter. Men det er dog først og fremmest deres flade toppe, som er deres særkende. Klatrer man helt op ad de stejle sider, overraskes man ved ikke at nå op på en kuplet bakketop, men på en som regel velopdyrket plan flade, hvis udstrækning varierer fra nogle få hundrede kvadratmeter til flere kvadratkilometer; næsten overalt består jordbunden af fint lagdelt ler, der skyldes bakkernes ejendommelige oprindelse.

I denne egn lå i istidens sidste afsnit endnu ismasser tilbage, der som en vældig, kilometertyk iskalot var blevet efterladt under isbræens tilbagetrækning. Mens denne såkaldte dødis langsomt smel-

tede, samlede vandet sig på dens overflade til søer, hvis bredder bestod af is, og dette smeltevand aflejrede ler og sand på søernes bund. Lidt efter lidt smeltede iskalotten, og søerne aftappedes efterhånden som deres isbredder smeltede for deres vandmasser, kun leret og sandet, der gennem århundrederne havde bundfældet sig, blev tilbage og ligger nu overalt i denne egn som de karakteristiske fladbakker. Hvor mærkeligt det end lyder, finder man ikke destomindre blandt disse forhenværende søbunde flere af Fyns højeste bakker, deriblandt den højeste, Frøbjerg Bavnehøj. På egnen kalder man disse lerflader for »Væder«; de er især om foråret vanskelige for landmanden at have med at gøre, fordi jorden klæber til plov og harve. De mange teglværker, der udnytter det fede stenfri ler, røber ofte med deres høje skorstene bakkernes beliggenhed i landskabet. Afvekslingen mellem de forskelligt formede, de toppede sand- og grusbakker og fladbakkerne med deres stejle sider giver sammen med de mange mellemliggende eng- og mosedrag Frøbjerg – Vissenbjærglandet et rigt og afvekslende udseende, som ikke har sin lige mange steder i Danmark.

Uanset fra hvilken side man nærmer sig *Frøbjerg Banker*, hæver de sig over deres omgivelser, men mest imponerende tager de sig ud fra syd. Her dukker de frem som et bølgende højdedrag med tre toppe på række og en fjerde bagved, *Slagterbanken*. Den østligste er

selve den 131 m høje Bavnehøj. Skønt bakkernes linier på grund af bevoksning er blevet en del udvisket, ejer de dog stadig det meste af deres oprindelige styrke, og man søger nu at holde beplantningen nede. Det er forstæeligt, at oldtidens mennesker gjorde denne øens højeste top til en helligdom for guden Frø eller Frej, og Frøbjerg har altså navn efter denne frugtbarhedsgud; her holdtes store offerfester, og fra dens top har bavnen lyst for at bringe bud, når en fjende nærmede sig.

Som *Frøbjerg Bavnehøj* således engang var egnens samlingssted, er den i vore dage blevet det påny. I 1912 stiftedes Bavnehøjselskabet med det formål her ligesom på Himmelbjærget at skabe en historisk mindeplads. Siden da er der rejst flere mindesten, blandt andre for kvindernes valgret, genforeningen, stavnsbåndets løsning og sidst for faldne under anden verdenskrig fra Fyns Stift. Disse smukke omgivelser har også været rammen om folkemøder og senere om gymnastikopvisninger.

Ikke meget lavere end selve Bavnehøjen er de to vestlige nabo-høje og den nordfor liggende Slagterbanke, og i forhold hertil er de omkringliggende højder med deres 80-90 m kun beskedne og ikke i stand til at genere udsigten fra bankerne. Mod sydøst åbner udsynet sig til Fyns bølgende indre, mens det i nogen grad er lukket af de skovklædte højder stik i syd omkring Krengerup. Men i vest toner Lillebælts sølvstribe frem med Baagø og Brandsø og i det fjerne hele Sønderjyllands østkyst fra Als til Skamlingsbanken. Mod nord hinsides Brændeåens dalføre lukker derimod det 129 m høje Vissenbjerg med sin mørke skovklædte sydside for enhver synsforbindelse med Nordfyn. Den øst-vestgående *Brændeådal*, der skiller højlandet i to dele: Vissenbjerglandet i nord, Frøbjerglandet i syd, er bred og åben, og foruden at huse åen fører dalen jernbanen Odense-Middelfart gennem bakkelandet. I retning mod stationsbyen Tommerup, hvis tage er gemt mellem andre skovklædte højder, rejser *Brændholt Bjærg* sin nøgne, delvis lynggroede knude, og nord for dal og by skjuler Dyred sig. Fra Frøbjerg Banker når man Dyred ad bugtede veje over Tommerup, til man gør holdt ved dens fod et par kilometer nord for byen.

Er Frøbjærg Bavnehøj Fyns højeste bakke, er *Dyred* eller *Pilebakken*, som den kaldes i folkemunde, til gengæld den, hvorfra man har den mest storslåede og omfattende udsigt på Fyn, hele øen og mere til kan overskues fra den 123 m høje bakketop. På Dyred – den digre bank – har geodæterne derfor også lagt den for hele Fyn vigtigste trigonometriske station med sigteforbindelser til Samsø, Vejrhøj, Hashøj ved Slagelse, Als, Knivsbjærg, Skamlingsbanke og Troldmose Bakke ved Juelsminde – fjerne steder, der fortæller om udsigtens størrelse. Men foruden at kunne fastholde disse punkter vil blikket heroppefra glide ud over det store fynske sletteland i nord og øst, udover en milebred bakket forgrund, der i randen falder stejlt mod de blånende vidder. Fra Dyred er der også et kig gennem Brændeådalene til Lillebælt, og mod syd ser man Faaborg-egnens højder skyde ryg. Men lige så kendt Dyred er som udsigtspunkt, lige så kendt er den som ski- og kælkebakke, ja, hele det kuperede terræn her er et ideelt vintersportssted.

Man er ikke færdig med egnen efter at have bestegit de to kendte udsigter, den har mere at byde på. Her er ved Fuglevig Mølle en skovklædt kløft, »*Afgrunden*«, udgravet ved en pludselig aftapning af vandet i en issø, endvidere den snævre og dybe dal omkring Brændeåens nedre løb fra Aarup til Brændemølle og mange andre smukke og karakteristiske steder, snart højt oppe under åben himmel, snart i en lukket og mørk sænkning.

Røjle Klint

Netop dér, hvor Kattegat og Lillebælt mødes, rejser Røjle Klint sig som Fyns forbjerg mod nordvest. Fra klinten kigger man næsten lige ned i Fredericia, ja, man kan såmænd uden større vanskelighed lade blikket spadsere omkring derovre, men udsynet rækker naturligvis videre: til alt landet mellem Skamlingsbanken i syd og Juelsminde i nord.

I den nordlige del af *Lillebælt*, hvor Fyns og Jyllands kyster ligger tæt op til hinanden, kan det smalle bugtede farvand minde om

den flod, som var dets forgænger. For ca. 8000 år siden var Jylland, Øerne og Skåne landfast og Østersøen en ferskvandssø, hvis afløb til Kattegat skete gennem to floder på henholdsvis det nuværende Lillebælts og Storebælts plads. Lillebælts flodagtige karakter fremhæves også ved kysternes stejle klinter og ved de mange skred, der skyldes, at den stærke strøm har undermineret og ædt af landet, hvis jordlag her er af en særlig beskaffenhed.

Højest og mest markant er den omtrent 8 km lange *Røjle Klint*. Næsten fra Strib og til bunden af Baaring Vig strækker klinten sig, men mest imponerende er dens vestlige del overfor Fredericia. Her ser man, hvorledes istidens gletsjere ikke alene har rodet op i deres egne tidligere afsatte lag af sand, grus og sten, men også bragt forstyrrelse i de dybereliggende lag, tertiærtidens plastiske ler og glimmerler. Dette plastiske ler eller »Lillebæltsleret«, som det også kaldes, er bundfældet i et hav, Nordsøbassinet, der eksisterede for år-millioner siden, ligesom de sorte askelag i leret stammer fra vulka-

ner i dette havs omgivelser. Ved tertiærtidens afslutning for ca en million år siden havde dette hav trukket sig helt tilbage fra dansk område, og derefter følger kvartærtiden, den sidste af jordens geologiske perioder; til den hører istiderne, hvis virkninger her som overalt i Danmark er de mest iøjnefaldende i landskabet.

Lillebæltseret, der ligesom andre tertiære havaflejringer er udbredt over det meste af Øerne og Jylland, ligger kun synligt få steder. Ved Røjle har kræfter i jordens indre skudt lagene op i en vældig bule – bakkpartiet, hvori klinten er udkåret, og hvis højeste del er det 71 m høje *Katrinebjerg*. Man forstår, at Røjle Klint kan give indblik i et langt tidsrum af Danmarks geologiske historie.

Når det plastiske ler bliver vådt af regnvand, forandres det til den dejglignende masse, hvoraf store eller små partier år efter år skrider ud i havet, så skrænterne kommer til at danne mægtige trappetrin. Træer og buske rives op med rodc og styrter med ned på stranden, hvor de ofte et stykke tid kan friste tilværelsen på de store lerklumper ude i havstokken; men snart skylles det bløde ler bort fra deres rødder, træerne går ud og ligger tilbage som benrade, bleget af sol og saltvand.

Klinten frembyder et billede på nedbrydning og hærgen; af gamle kort kan man se, hvor meget land der i tidens løb er blevet havets bytte. Men pragtfuld tager Røjle Klint sig ud med sine stadig skiftende former; på begge sider af Stavrshoved klæder skoven skrænterne, men mod vest rejser den sig nøgen af det blå hav med sine varme røde, gule og grågrønne farver.

De fynske herregårde

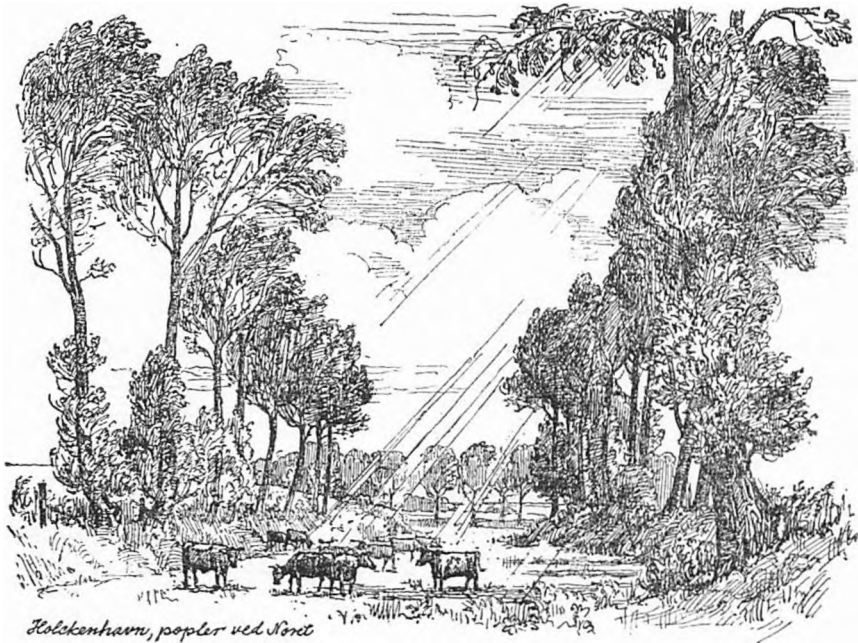
Ingen anden del af Danmark har en sådan række af monumenter fra adelsvældens gyldne tid som Fyn; overalt på den frodige ø i rigets midte skaber de ærværdige bygninger med deres renaissance- eller barokpræg og omgivet af parker, marker og skove hele den fortryllende blanding af natur og kultur, der er særegen for vore herregårde. Det er derfor både betydningsfuldt og selvfølgelig, at de

fynske fredninger omfatter en del af disse herresæder. F. eks. har Brahetrolleborg, Broholm, Hofmangave, Holckenhavn, Hverringe og Wedellsborg i tidens løb ladet værdifulde fredninger gennemføre for at værne om og bevare de smukkeste og mest ejendommelige partier af deres besiddelser lige fra et stengærde til hundreder af tønnder land store områder. Sammen med vore landsbykirker og enkelte gamle bøndergårde er herresæderne med deres omgivelser et væsentligt udtryk for tidligere generationers bygningsskik og leveform. Deres kulturhistoriske betydning er overordentlig i en tid, hvor udviklingen og den deraf følgende omdannelse af landets udseende foregår med rivende hast.

Holckenhavn

Selvom man holder af de fynske landsbyer, bindingsværksgårdene med deres blomsterhaver og de skiftende småagre mellem de levende hegn, ville man dog nødtigt undvære herregårdenes karakteristiske landbrugsform, der betyder store flader af bølgende korn, græsarealer med drifter af ensartet rødt malkekvæg og kilometerlange alléer og skovbryn – et landskab med en ro og vælde, som gør godt midt i den fynske idyl. Holckenhavns jorder er en fornem repræsentant for denne landskabstype, og samtidig hører gården, der i sit ydre kan minde lidt om Frederiksborg Slot, til blandt Danmarks anseeligste renæssancebygninger.

Fra *Kogsbølle Banker* med *Byhøj* nær Nyborg-Hesselager-Svendborg landevej ser man ud over det vide og åbne land omkring herregården, der selv er skjult i sin park. Storebælts nærhed betyder, at der her er et indtagende samspil mellem land og vand. Knudshoved, den skovklædte odde med den nye færgehavn, skyder sig ud i bæltet, og samtidig med, at den giver læ til herregården, danner den fjorden, i hvis bund en by i sin tid voksede op omkring mødestedet for Danehoffet, Nyborg Slot, ved Rigets vigtigste færdselsåre. Videre ser man fra den 65 m høje bakketop længere borte Sprogø og Langeland og i kimmingen Sjællands kyst, hvorfra eller hvortil de bredbugede færger pløjer deres vej over bæltet døgnet rundt.

Holckenhavn, popler ved Nord

Syd for dæmningen, der fører landevejen over den inderste vig af Nyborg Fjord, ligger *Holckenhavn*. Gården har skiftet navn efter de slægter, i hvis eje den har været; oprindeligt hed den Kogsbølle, et navn, der er bevaret i den nærliggende landsby; her lå den, indtil den blev revet ned og flyttet ud til fjorden. På det nye sted genrejstes gården omkring 1585 som en to-etages vinkelbygning, og den kom nu til at hedde Ulfeldtsholm efter sin bygherre Jakob Ulfeldt, en af Frederik II's betroede mænd og samtidig ejer af Selsø og Bavelse. Sønnen, den vidt berejste rigskansler Jakob Ulfeldt, byggede videre på gården og lod det store firkantede klokke-tårn på østfløjen rejse, men i 1616 skiller han sig af med den, og dens nye ejer bliver fru Ellen Marsvin, Christian IV's svigermor. Hun fuldendte bygningen og kaldte den Ellensborg. En kirkefløj blev opført mod vest, og endelig lukkede hun gården mod syd med en lavere fløj omkring det tidligere fritliggende porthus. Fra hendes tid stammer også prædikestolen, der er pragtstykket blandt kir-

kens mange billedskærerarbejder. Leonora Christina arvede gården og tog en tid ophold her med sin mand, Corfitz Ulfeldt, efter at de var undsluppet fængslet på Hammershus. Senere blev Ellensborg inddraget under kronen, og navnet ændret til Nygård, men siden 1672 har gården tilhørt slægten Holck, der har givet den dens nuværende navn.

Engang havde Holckenhavn talrige spir; idag er kun eet tilbage, den sylespidse nål, der stikker op over parkens trækroner og markerer slottets beliggenhed. Foruden spirene er også andre af slottets fordums herligheder gået tabt. I dårlige tider er fløje og karnapper blevet fjernet og tårne nedrevet, men alligevel er Holckenhavn takket være en grundig og omhyggelig restaurering så velbevaret, at den nu står som et af de stateligste og mest ægte eksempler på renæssancens fynske herregårde. En lidt tung og solid bygning ganske vist, uden den ynde, som fortidens mange arkitektoniske prydelser forlenede den med, men stadig et levende bygningsværk, hvor alle størrelsesforhold veksler uden at slå helheden i stykker.

På lignende måde som det er sket med de to sjællandske godser Næsbyholm og Bavelse, der også ejes af lensbaronparret Howden-Rønnenkamp Holck, er dele af jorderne under Holckenhavn fredet. Den store *Kajbjerg Skovs* maleriske skovbryn af eg, røn og abild og en bræmme af hindbær og ørnebregner må således ikke antastes. Småpartier i den nu ellers næsten helt med gran gennemplantede skov, *Bøllevænge*, skal fortsat drives som bønder- eller stævningsskov, hvilket vil sige, at skoven fornyer sig ved skud fra rødder eller stød efter en stævning, en afhugning for fode, og skovbundens rige forårsflora skal her som hidindtil have de samme gunstige villkår som de vilde blomster i al almindelighed i skovområderne og på visse af godsets marker. Selve herregårdsparken må naturligvis ikke røres, lige så lidt som den inddigede sø, *Noret*, med dens sivskove, eng- og mosestrækninger må udsættes for vandstands-sænkning eller forurening. Nogle af de for Fyn så karakteristiske poppel- og pilehegn må ikke borthugges, og hidtil udyrkede arealer, særlig på skråninger og på tør bund, må ikke tages under kultur.

Kort sagt, hele det nuværende stortegnede landskabsbillede omkring Holckenhavn skal bevares, sådan som man ser det ligge udbredt fra Byhøj – en udsigt, der i sig selv er fredet.

Broholm

I det sydøstlige hjørne af Fyn, hvis forholdsvis bekvemme jorder var lette at opdyrke for oldtidens bønder, træffer man ganske naturligt mange vidnesbyrd om årtusinders brug og bebyggelse. Oldtidshøjene og det store antal stenredskaber, der har ligget gemt i mulden, fortæller om, at allerede stenalderens folk holdt til her. Flere guldfund fra jernalderen, deriblandt det største i landet efter guldhornene – fundet på *Tangegård Mark* nær Lundeborg, hvor store hals- og armringer, ialt 51 guldstykker, pløjedes op – og gravpladsen på *Møllegårdsmarken* ved Broholm vidner om, at også i denne periode har disse egne været beboet, og om en hedensk gudedyrkelse i forhistorisk tid minder stednavnene Gudme og Gudbjærg. Det kan derfor ikke undre, at en egn så rig på fortidsminder fik sin amatørarkæolog; det var den i sin tid kendte kammerherre N. F. B. Sehested til Broholm, som på sine jorder samlede en stor mængde stenredskaber, der af mange i modsætning til ham blev opfattet som gravgaver, helligøkser og pragtvåben uden praktisk værdi. For at vise, at dette værktøj virkelig kunne bruges, lod Sehested bygge en lille bjælkehytte, hvor alt, lige fra træernes fældning, blev udført med disse stenøkser, kiler og bor. Hytten og Sehesteds samling er nu flyttet til Fyns Stifts Museum i Odense.

I den historiske tid har Broholm sammen med godserne Hesselagergård, Rygård og Glorup været egnens midtpunkt og gjort den til de fynske herregårdes klassiske land. Skønt kun små afstande skiller disse herresæder, er de vidt forskellige af udseende: *Hesselagergård* et enkelt stenhus, endnu med præg af en fortidsfæstning, *Rygård* en lille, sluttet firlænget renæssanceborg, *Glorup* et smukt eksempel på den nyklassicistiske stil herhjemme, og Broholm med et blidere physiognomi end de andre.

I en sø med to holme, der var sikre tilflugtssteder i ufredstider, ved et åløb med rigeligt fald, som gav gunstige betingelser for mølledrift, nær havet og en lun og beskyttet landingsplads ved åens munding opførtes herregården *Broholm*. Den nævnes første gang 1326. Siden da har stedets natur selvfølgelig undergået ændringer, ikke mindst gælder det Broholms nærmeste omgivelser. Store dele af søen er således forlængst blevet udtørret og omdannet til eng, og på nogle småøer, som derved opstod, er en del af parken anlagt; senere er den skov plantet, der nu skjuler gården, så færdselen på den nærved liggende Nyborg-Svendborg landevej knapt ænser den.

Den trefløjede hovedbygning skylder Otto Skeel, en mand af gammel og anset slægt, sin oprindelse. Han købte Broholm i 1641, men da godset var forarmet og bygningen brøstfældig, lod han det middelalderlige stenhus rive ned og opførte i stedet den store, solide hovedbygning, der med sit runde trappetårn endnu ligger på den inderste af de små holme ude i den nu diminutive sø. Forskellige restaureringer i 1800-årene, hvor gården blandt andet fik takkede gavle, forlorne skydeskår og et tårn, som skulle anvendes til astronomiske observationer, og hvor de gamle vindebroer blev erstattet af murede broer, virkede uheldigt, men dette er blevet mindsket gennem nye restaureringer i de senere år. Hovedbygningen har helt genvundet sit renæssancepræg med de svungne gavle, og portfløjen står nu, som da den blev rejst af Otto Skeels enke Ida Lunge.

I 1730 gik Broholm ved giftermål over til slægten Sehested, i hvis besiddelse den endnu er. Blandt dens senere ejere var den ovenfor nævnte oldgransker N. F. B. Sehested og dennes søn, Hannibal Sehested, der var partiet højres sidste konsejlspræsident før parlamentarismens indførelse. Broholms nuværende ejer har ladet nogle af de smukkeste steder i godsets omgivelser fred. Det gælder:

Gudme Sø ved landsbyen af samme navn. Søen er for størstedelen omgivet af ret høje bakker og kranset af en bræmme af træer og krat – en indfatning, som ikke blot klæder den, men som også lokker mange fugle til. *Skelmose Skovs* østlige del, hvor bredkronede ege står frit på en eng. Ligeledes nord for Broholm, men

Fredede ege i Skelmosø Skov under Broholm.

på Nyborg-Svendborg landevejens østlige side et område med gamle ege og bøge langs Tangeå i *Nyhavn Skov*. Et parti med gamle, tildels flerstammede bøge af den rigtige Dyrehave-type ved skovfogedhuset i *Gudbjærg Skov* nogle kilometer vest for Broholm, og endelig er stranden ved det idylliske fiskerleje og overfartssted til Langeland, *Lundeborg*, åbnet for enhver.

Eggen har også en landskabelig kuriositet at byde på: Nordøst for Hesselager Kirkeby ligger som et stort og mørkt uhyre midt i de lyse marker *Dammestenen*. Med sine 46 m i omkreds og en vægt på omkring 1000 tons er den Danmarks største vandreblok, et klippestykke, som under istiden af isen er ført hertil fra den skandinaviske halvø.

Denne korte omtale af fredningerne under Broholm: Slottet på øen, Gudme Sø, den dybt nedgravede å mellem skovklædte brinker, Lundeborgstranden og egene på Skelmosø Eng, hvor skovfogeden engang plukkede sin brudebuket, der bestod af ikke mindre end 22 forskellige slags vilde blomster, samler sig til et dejligt og mangesidigt landskabsbillede, hvis virkelighed man nok kan læn- ges efter at stifte bekendtskab med.

Brabtrolleborg

En flere hundrede år gammel kuppelformet eg tæt ved Høbbet Fredskov.

En ligeså gammel bøg – »den 60-armede« i Kræmmerskoven nær Nyborg-Faaborg landevej.

2 meget gamle appelliner (sølvpopler), medtaget af tidens tand, den ene i parken og den anden på en høj nord for avlsgården.

Langs vejen »Nybogyden« 11 flere hundredårige aske og en elm.

Omkring Nørresø særlig langs den nordlige og østlige søkant ialt 32 monumentale ege og bøge.

2 ca hundredårige elme voksende på den nordlige side af vejen »Fleninge Gyde«.

Lucieøen i Nørresø – og endelig tre skovholme, en meget smuk, gammel fritstående kuppelbøg, en række hegnstræer, en smuk skovfyr ved indkørselen til gården samt et gammelt stengærde langs Nyborg-Faaborg landevej.

Denne opregning af fredninger under Brabtrolleborg fortæller om den kærlighed og veneration, man her nærer overfor de gamle og ærværdige træer i godsets vidtstrakte parker og skove, langs dets veje og skel og ude på de store marker; disse dejlige træer, der med deres individuelle fysiognomi har så stor en betydning for det danske landskabs skønhed.

Brabtrolleborg i de Fynske Alpers bagland er en af de herregårde, der fremstod af de efter reformationen tomme klostre, og dermed er straks antydnet, at Trolleborg, som den hedder på egnen, ligger i naturskønne omgivelser med skove, åer og søer. *Holme Kloster* blev bygget omkring 1175 på en lille ø af cisterciensermunke, der kaldte stedet *Insula Dei*, Guds Ø, men ellers er det ikke meget, man véd om klostret, for skriftlige kilder er her som ved de fleste andre af landets klostre gået tabt. Ved reformationen tilfaldt klostret med dets tilliggender kongen, men allerede nogle årtier senere blev det tilskødet den holstenske adelsmand Henrik Rantzau og fik navnet Rantzausholm. Blandt dets senere besiddere er Kaj Lykke, der på grund af sit praleri med et kærlighedsforhold

til landets daværende dronning blev dømt for majestætsforbrydelse og måtte gå i landflygtighed. Hans gods blev inddraget under kronen, men endnu ses på kostaldens vestlige gavl hans våben med lykkehjulet. Kronen beholdt dog ikke Rantzauholm; få år efter solgtes det, og 1660 ejedes det af enken efter Manderup Brahe, fru Birgitte Trolle, kendt som en veninde af Griffenfeld. Hun oprettede baroniet Brahetrolleborg, der siden 1722 har tilhørt slægten Reventlow. Et af denne slægts kendte medlemmer er Johan Ludvig Reventlow. Som foregangsmand i arbejdet for bøndernes frigørelse ydede han en betydelig indsats, han indførte arvefæstet for de fleste af godsets gårde og huse, afskaffede hoveriet og opførte skoler og et seminarium på egnen, ligesom han modtog flere kendte

mænd som gæster på sit gods, blandt andre digteren Jens Baggesen. Det var under et af disse besøg, at grevinden og den unge sværmeriske digter morede sig med at give de nye, udflyttede gårde romantiske navne som »Plovheld«, »Høsthåb« og »Rislebæk« eller opkaldte dem efter græske stednavne som *Korinth* og *Athen*. Og den yndige *Lucieø* blev skænket Baggesen som et minde, han skulle beholde om Danmark, når han færdedes i det fremmede.

Trods en i forrige århundrede meget hårdhændet restaurering, da slottets længer blev dækket af et tykt, dødt pudslag, og kirken fik et nyt tårn og store vinduer, er Brahetrolleborg det bedst bevarede af alle cistercienserklostre i Danmark. Holme Klosters anlæg er i sine hovedtræk endnu synlige i kirken og i den trefløjede hovedbygning; blandt andet stammer en række rum med krydshvælvinger fra klostertiden.

Brahetrolleborg spejler sig i Mølledammen, der slynger sig gennem parken, hvis oprindelse er den beskedne urtehave, som munkene anlagde rundt om klostret. Men den nuværende store park er langt yngre, anlagt i forrige århundrede med plæner, sjældne træarter, et vandfald, springvand og buebroer, kort sagt alt det tilbehør, som en park, der skal danne rammen om et herresæde, må være i besiddelse af. Men Brahetrolleborg er ikke blot gemt i sin park, store løvskove danner en sammenhængende hesteskoformig figur, hvori slottet ligger mellem hagerne. Når disse skove regnes blandt landets værdifuldste og bedst drevne, skyldes det ikke mindst den i sin tid kendte, initiativrige forstmand C. V. Oppermann, der i et halvthundrede år var baroniets skovrider. Men ikke alene ud fra en forstmæssig vurdering er Brahetrolleborgs skovdistrikt usædvanligt; enhver vil kunne glæde sig over de skiftende bevoksninger, hvor tætte skovpartier veksler med fritstående træer. Særlig smuk er den helt af skov omgivne *Nørresø*; de mange udskårne navnetræk i de gamle bøge langs dens bredder fortæller om disse enemærkers popularitet, ikke mindst før i tiden. Er det mærkeligt, at man netop på Brahetrolleborg gennem en fredning med særlig omhu værner om de største og fornemste repræsentanter for godsets tusinder af dejlige træer?

Ristinge- og Vodrup Klinter

Den højeste og med rette mest berømte af vore mange klinter er Møns Klint, der lysende hvid rejser sig af Østersøen; men kendt er også klinterne på Stevns og Røsnæs, Røjle Klint på Fyn, og i Jylland f. eks. Bulbjærg. Ud over geologer og lokale folk kender derimod kun få Ristinge Klint på Langeland og Vodrup Klint på Ærø, et forhold der dog ikke skyldes klinterne selv, men deres noget isolerede beliggenhed.

Langt de fleste klinter er som landet iøvrigt opbygget af istidens aflejringer. Hvor klinterne den dag i dag er udsat for havets nedbrydning, ligger deres indre blottet, og de løfter sig nøgne, ofte med næsten lodrette sider fra stranden. Andre klinter derimod vil kun ved særligt højvande og i hård pålandsvind kunne nås af bølger og strøm; ved deres fod samler sig i de rolige perioder nedskredet ler og sand, grus og sten, og forskellige planter breder sig efterhånden på skråningerne. Endelig er der de klinter, som havet ikke mere kan nå, enten det nu skyldes, at landet har hævet sig, eller at der ved deres fod efterhånden har aflejret sig så meget nedskredet materiale, at bølgerne hindres i at nå ind. Et tæt græstæppe klæder ofte disse klinter, eller også har krat og småkove taget skråningerne i besiddelse. Mest storslået og malerisk er utvivlsomt den førstnævnte type klinter, og de er i geologisk henseende tillige de interessanteste. Mens man nemlig i de fleste egne ved udforskning af undergrunden må foretage boringer, træder landets indre uden videre frem i dagens lys ved disse klinter.

Ristinge- og Vodrup Klinter er sådanne klinter, der fortsat er under nedbrydning. Her var det, at man i sin tid fandt det ret sjældne cyprinaler, opkaldt efter muslingen *Cyprina islandica*, hvis i reglen ituslåede skaller i store mængder findes deri. Denne musling, molboøstersen, som den hedder på dansk, lever ikke blot i vore nutidige farvande, men, hvad der er nok så interessant, den var også almindelig i det hav, som i perioder mellem de to sidste istider dækkede Danmark. Opdagelsen for godt hundrede år siden af cyprinaleret kom til at betyde en vigtig udvidelse af kendskabet til

landets fortidsfauna. Det helt stenfrie og grågrønne cyprinaler, der er let at få øje på mellem klinternes overvejende gule- og okkerfarvede sand- og lerarter, findes især omkring den vestligste del af Østersøen, altså i det område, hvortil Langeland og Ærø hører, men det er også fundet i egnene ved Ribe og Tønder og i Holland, hvor man kalder det Eem-aflejringen. Cyprinaleret besidder den egen- skab i våd tilstand at kunne skride. Dette forhold har i høj grad præget klinternes former, især Vodrup Klints, hvor de nedre lag af dette plastiske ler fra tid til anden presses ud ved vægten af oven- over liggende aflejringer, så at dele af klinten bringes i skred og danner terrasser – kæmpemæssige trappetrin fra havstokken og til klintens overkant.

Det fra Ristinge Klint nedbrudte materiale er dels ført vestpå og aflejret i form af den såkaldte Ristinge Hale, dels østpå, hvor der er opstået et stort forland, dækket af flyvesand med små plan- tager og en udmærket badestrand.

Issehoved, Møgelskaar og Stavns Fjord

»Adgang for alle«, står der på et skilt ved det led, der fører ind til Issehoved. I et land, hvor ejendomsretten håndhæves strengere og strengere, hvad der bl. a. giver sig udtryk i et stadigt voksende antal af skilte med: »Privat«, »Adgang forbudt«, »Al uvedkommende færdsel forbudt« o. s. v, er det velgørende for een gangs skyld at møde et skilt, der kort og fyndigt siger, at her er enhver uden forbehold af nogen art velkommen. Og så giver dette gæstfrie skilt endda adgang til det store og næsten helt uberørte bakkeområde, som udgør den nordligste del af Samsø, Issehoved.

Den store ø i Kattegat *Samsø* var oprindeligt to øer, men nu er de forlængst vokset sammen ved en kilometerbred sandtange *Nordby Hede*, der dog ikke mere, som navnet ellers antyder, er lyngklædt, men for størstepartens vedkommende er dækket af en gran- og fyrretræsplantage. Lige så flad *Nordby Hede* er, lige så kuperet er den øvrige del af Samsøs nordland, *Nordby Bakker*, heroppe mødes to vidt forskellige landskabstyper med hver sin geologiske oprindelse. Heden er dannet af det sand og grus, som sø og strøm i årtusinder siden stenalderen stadig har ranet fra bakkerne, så at disse mod vest rejser sig af havet med klinter, mens bakkerne er opbygget af de sten-, grus- og sandmasser, som istidens gletsjere førte med sig og aflejrede.

Midt i dette bakkeland med dets mange stejle toppe, der set ude fra havet kan få det til at minde om et klitlandskab, gemmer *Nordby* sig i læet under bakkerne. I den store landsby ligger endnu mange firlængede bindingsværksgårde i deres oprindelige skikkelse med de på udskårne knægte hvilende brædegavle, ja, hele landsbyinteriøret med møddingerne ud til gyder og stræder og de idylliske frugthaver er i det væsentlige bevaret. Også gadeklokken ophængt i det pudsige, lidt orientalsk virkende tårn ringer fortsat hver morgen og aften og kalder om søndagen til gudstjeneste i den fjerntliggende kirke. Fra *Nordby* fører så vejene ud gennem Nordlandet til dets mange ejendommelige naturscenerier.

Mod vest kulminerer bakkerne i det 64 m høje *Ballebjerg*, en

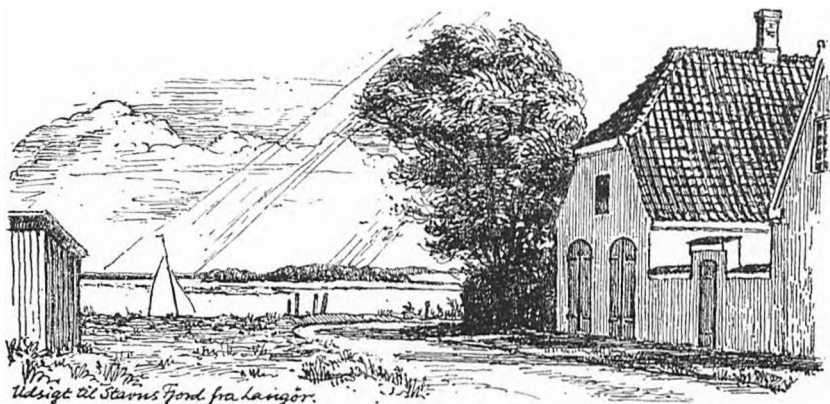
højde, der ikke i sig selv er imponerende; f. eks. er både Mols Bjerge og Vejrhøj i Odsherred dobbelt så høje, men på grund af bakkens bratte fald mod det ganske nære hav dog af en vis storhed. Ballebjærg ligger næsten i Danmarks midte; afstanden herfra er i fugleflugtslinie omtrent lige lang til Skagen og Gedser, til Esbjerg og Helsingør. Disse geografiske yderpunkter af Danmark kan man naturligvis ikke øjne fra Ballebjærg, men udsigten er ikke ringe fra det lille tårn, som er rejst på dets top: Ganske nær, kun skilt af et dybt, nogle få kilometer bredt strømløb, svømmer den blot halvfjerde kvadratkilometer store *Tunø* og ser meget større ud, end den egentlig er. Fra *Maarup Havn* på Nordsamsø er der overfartsmulighed til den fredlige ø med kirketårnet, der samtidig fungerer som fyr. Bag *Tunø* ligger som en række fremspring den jyske kyst, og mod nord ser man Mols og Helgenæs og som en klat land for sig selv Marsk Stigs ø, Hjelm. I syd skimtes Endelave, og derpå glider blikket ind over hele Samsø og videre østover, hvor Sjælland med Røsnæs dukker op i horisonten. Men udsigten fra Ballebjærg bekræfter, at ligesom Samsø i sproglig henseende hører til Jylland, gør den det også geografisk.

Møgelskaar er en af de mange smalle dale, der, som navnet siger, skærer sig ned mellem bakkerne til stranden. Det er istidens korte, vandrige floder, der har udformet disse kløfter; nu er de tørre med græsklædte sider og overladt fårene og kvæget.

Længst i nord ender Nordby Bakker i det fredede *Issehoved*. Et spor snor sig besværligt derop, vejen synes lang, men så med eet åbner sig mellem to bakker et fornemt perspektiv til revet, der

runder Samsø af mod nord. Man er ved vejs ende! Her står skiltet med »Adgang for alle« og leddet, som fører ind til disse enemærker, der ligesom så meget andet bakkeland på Nordlandet er uegnet til opdyrkning og derfor ligger hen som græsgange. Dette græstæppe tillader enhver linie og form at træde tydeligt frem i det stort tegnede og bølgende bakkedrag; på sin vandring distraheres blikket ikke af buske og træer.

En anden og mere smilende natur end Nordlandets vilde og mørke bakker repræsenterer *Stavns Fjord* med sine mange frodige, til dels skov- og kratbevoksede øer. Som den nordligste del af Hindsholm, Lillestrand, er et »druknet« bakkeland, hvor kun top-pene er forblevet oven vande som øer, er den fladvandede Stavns Fjord det også med sine 11 øer og talrige stenholme, »Koller«. Visse steder har strømmen gravet render i fjordbunden, i stille vejr let synlige på vandets mørkeblå farve og i kuling på bølge-kammene over det dybere vand; men naturligvis har landvindingsentusiasterne også haft deres opmærksomhed henledt på dette farvand; her kunne måske skabes henvend 20 kvadratkilometer ny landbrugsjord. Heldigvis er det blevet ved snakken, paradisiske tilstande hersker stadig ved den stille fjord, der hører til de såkaldte vildtreservater. Stavns Fjord er således den største yngleplads for ederfuglen i Danmark, men også en koloni af splitterne – den største af vore ter-

ner – findes her, ligesom strandens mere almindelige fugle i hobetal holder til på de ubeboede øer og koller.

Hvor Stavns Fjord og Kattegat kniber Samsø sammen til en kun 800 m bred landtange, ligger rester af en nu helt tør kanal, *Kanehave Kanal*, der har forbundet de to farvande. Et sagn fortæller, at Harald Blaatand engang har trukket sine skibe ad denne vandvej, mens kanalen i et andet sagn kaldes »Svenskerenden«, fordi den skal være gravet af svenskerne under krigen 1658-60. Den vestlige del af kanalen er overgroet, men netop på denne strækning fremtræder den tydeligst, idet der her på begge sider af sænkningen er opkastet volde.

Takket være sin isolerede beliggenhed hører Nordlandet og Stavns Fjord stadig til de mere uberørte steder i Danmark; sommerhusene er endnu ikke trods en på sine steder fortræffelig badestrand nået herop. Måtte det derfor nu lykkes ved en fornuftig fredningsplan at bringe det i fremtiden uundgåelige sommerhusbyggeri ind under ordnede forhold, således at denne den værdifuldeste del af Samsø kan bevares i sin nuværende skikkelse og det gæstfrie skilt på Isschoved blive stående!

Bornholm

Bornholm er Danmarks fjerdestørste ø og kun en ubetydelighed større end Falster, men trods dette ret beskedne omfang er Bornholm kendt langt ud over landets grænser. Denne berømmelse skyldes mange forhold, men først og fremmest øens undergrund, der i høj grad præger Bornholms natur og hele landskab. Det er derfor rimeligt før omtalen af de vigtigste bornholmske fredninger at give et kort overblik over øens geologiske opbygning, som er så forskellig fra det øvrige lands.

Bornholm er nemlig det eneste sted i Danmark, hvor grundfjeldet kommer frem til overfladen. Ved grundfjeld forstår man de granitmassiver, som dannedes for mange millioner år siden i urtiden, da den endnu glødende jordskorpe var ved at størkne. I det

øvrigt Danmark ligger de tilsvarende gamle dannelser fra 1000-3000 m under de lag af kridt, kalk, sand og ler, som i senere geologiske perioder er aflejret ovenpå grundfjeldet.

Bornholm er hvad man i geologien kalder en horst, det vil sige et parti af grundfjeldet, der bliver stående tilbage som en ryg, efter at omgivelserne er sunket ned på grund af forskydninger i jordskorpen. Kendte eksempler på horste er i Sverige Kullen, Söderåsen og Hallandsåsen i Skåne. Bornholm minder da også i sin opbygning meget om Skåne, både med hensyn til jord- og stenarterne og deres alder, og den ligger som den sydligste forpost for det skandinaviske grundfjeldsområde. Efter istiden var øen i mange århundreder landfast med Skåne, og først da den vestlige Østersø dannedes, blev Bornholm til en ø.

Sit særpræg får øens overflade især af graniterrænet og klippekysterne, og det er dette, som gør, at man taler om »klippeøen«. Man må dog ikke forestille sig, at granitknuder og klipper er øens eneste landskabsformer; på store dele af den er grundfjeldet dækket af havaflejringer fra forskellige afsnit af jordens oldtid: sandsten, skifre og kalksten, der stammer fra tider, da dele af øen har ligget under havet. Også i jordens middelalder, da øen periodevis ligeledes har været havdækket, er der fremkommet lag af sand og ler med indlejrede kullag, og senere er der under en ny sænkning i kridttiden afsat lag af kalksten og sandsten. Hertil kommer aflejringer af ler og sand fra den nyere jordperiode, som kaldes tertiærtiden, og endelig findes der over ret store dele af øen de fra det øvrige Danmark så velkendte istidsdannelser, de ler-, grus- og sandmasser, som de fleste steder giver vort lands overflade dets præg. Især i den sydlige del af Bornholm er disse istidsaflejringer så betydelige, at de giver landskabet en lignende karakter, som man kender fra andre egne af landet.

Men når dette er sagt, må det fremhæves, at den forestilling, man i almindelighed gør sig om Bornholm, er knyttet til grundfjeldets granitmasser, der på de to trediedele af øen enten når helt op til overfladen eller ligger så nær under den, at det er grundfjeldets former, som afspejler sig i landskabet.

Granittens tre hovedbestanddele er kvarts, feldspat og glimmer, hvis hvidlige, rødlige og sorte krystaller danner en kornet masse. Snart er det den ene, snart den anden farve, der dominerer. Disse farver ser man dog i almindelighed ikke meget til, fordi klipperne næsten overalt er dækket af lav og alger, og det er denne bevoksning, der er bestemmende for klippernes farver.

Et karakteristisk træk i grundfjeldets overflade er den mængde af revner og spalter, der opdeler granitten i større eller mindre blokke, og som skyldes bevægelser i jordskorpen. I fjerne tider under den geologiske udvikling har forskellige områder derved forskudt sig op eller ned i forhold til hinanden, i reglen efter lige linier, således som det også giver sig udtryk i selve øens firkantede omrids.

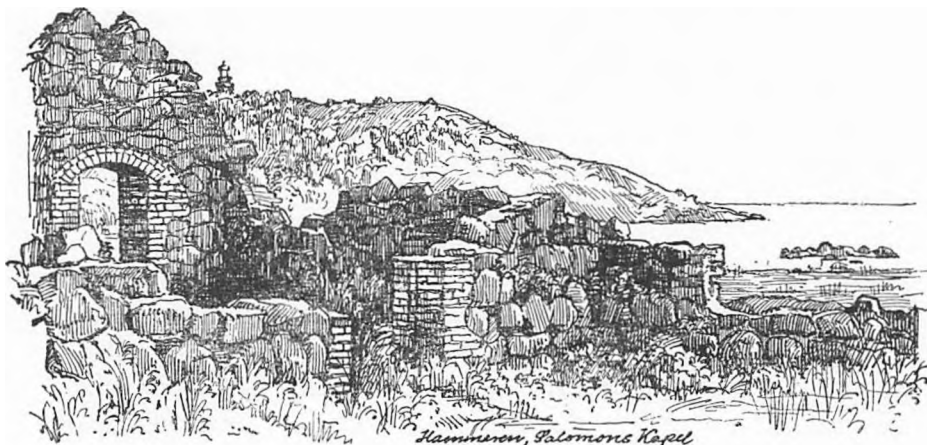
Hammeren, Hammersbus og Slotslyngen

Hammeren er Bornholms forbjerg mod nord, en mægtig granitknude, som istidens gletsjere har slebet og afrundet, da de fra nordøst skød sig ned gennem Østersøens lavning og op over øen. Sådanne bræskurede klipper findes over store dele af Bornholm, men Hammeren er blandt de største og en af de få, der endnu ligger nøgen hen med den for øen engang så almindelige hede- og fjældvegetation, som nu ellers næsten overalt er afløst af krat og skov. »Den grønne pest« kaldte maleren Olaf Rude al denne frodighed, der mere og mere har skjult lyngen og klipperne, hvis kolorit han og den øvrige bornholmske malerskole elskede at gengive.

Efter istiden, da havet lejrede sig om klippeøen, blev Hammeren en ø for sig, adskilt ved et smalt sund fra selve Bornholm. Men, som tiden gik, sandede dette sund til ved mundingerne, og Hammeren blev landfast med hovedøen; kun den dybe dal med den smalle *Hammersø* mellem Hammerknuden i nordvest og *Langebjerg* i sydøst markerer nu, hvor dette sund engang strakte sig. Af og til har man tænkt på at genskabe sundet og bygge en havn her, men disse planer er alle blevet skrinlagt, og den dejlige blågrønne bjærge har fået lov til at ligge i fred mellem fjeldvæggene.

Slet så fredeligt har der derimod ikke været på selve Hamneren. I slutningen af forrige århundrede købte tyskerne hele Hammerknuden og begyndte at bryde granit her, og dette fortsatte, også efter at den danske stat i 1914 havde erhvervet den, idet staten gav et privat firma koncession til at fortsætte brydningen. Denne industri har tilføjlet Hammerens smukke rundklippe mange mere overfladiske sår og et enkelt meget dybt, efterhånden som man fra Hammersøen skød sig ind i bjærget. Det er derfor forståeligt, at der fra mange sider har været rejst krav om, at staten ikke skulle forlænge koncessionen, når den var udløbet. Men dette har fra anden side stødt på modstand, især i Allinge og Sandvig; for disse byer har granitværket nemlig haft både beskæftigelsesmæssig og økonomisk betydning. Nu er det dog kommet dertil, at brydningen ikke må fortsætte til siderne, men kun gå i dybden, og dermed skulle en yderligere skamfering af Hammerens klippepartier vel kunne undgås.

En sti følger Hammerens kyst fra Sandvig i øst og hele vejen rundt til Sæne Bugt med Hammerhavnen i vest; stien er anlagt af redningsvæsenet, for at man i stormfulde døgn kan følge skibsfarten på dens vej forbi det farlige forbjerg og herfra i tilfælde af strandning kan gennemføre en redningsaktion. Starter man ad Redningsstien fra Sandvigsiden, har man snart et smukt tilbageblik over den lille havnekøbstads røde tage og mange haver og dens lige så maleriske nabo Allinge og videre hen langs kysten til Bokkulklippens fremspring ved Gudhjem. Efter at have rundet det nordligste punkt *Hammer Odde* med det ene af Hammerens to fyr overraskes man ved midt i ødet at finde en lille kirkeruin. Det er *Salomons Kapel*, et kystkapel fra middelalderen, rejst i groftkløvede kampesten og brugt af fiskere og søfarende, der søgte ind i den lille ganske nære naturhavn *Kragkås*, dengang havet omkring Bornholm ligesom Øresund myldrede af sild. Kapellet ligger ved en helligkilde, hvis rester endnu ses som en halvtør brønd, ligesom man skimter kirkegårdsdiget under lyngtæppet. Af selve kapellet står kun våbenhusets gavl med den fladbuede dør tilbage, de øvrige mure er styrtet sammen, men af resterne er det ikke svært at danne

sig et indtryk af den lille kystkirkes omrids. Bag Salomons Kapel hæver *Ørnebjærg* sig med Hammerens andet fyr, og stien fortsætter langs forbjergets mere barske og vindhærgede vestside. Mere end et halvt hundrede meter nede ruller søen mod klipperne, og fra højderne kan blikket følge den mørke ugæstfrie vestkyst mod syd forbi Hammershus borgbanke, Slotslyngen og Ringbakkerne til ned imod Hasle.

Granitbrydningen har som omtalt mærket Hammerknuden for stedse, men samtidig må det indrømmes, at de ældre mere overfladiske og nu forlængst forladte brud har noget af den forgængelighed, som forlener en tilgroet ruin eller en gammel kirkegård med en særlig skønhed. Granitblokkenes kvaderformer og klippernes lodrette brudflader danner en tung og fast masse, der står som en kontrast til de småbirke, lyng og bregner, brombær og kaprifolier, som nu vokser mellem sten og skærver. På *Stejlebjærg*, Hammerens højeste punkt, ligger det gamle og meget maleriske brud »*Sibirien*«, således kaldet på grund af stedets for vind og vejr udsatte beliggenhed. Man kan køre derop ad den stejle fyrvej med de mange hårnålesving, eller man kan vandre ad stierne over klipperne; på junidage er f. eks. en sti fra Salomons Kapel op over *Ørnebjærg* til bruddet særlig tilløkkende, fordi den snor sig mel-

lem tusinder af blomstrende gyvelbuske, der dufter som ferskner. Fra »Sibirien« skuer man over det »døde« Hammersund til Hammershus, ligesom man fra borgbanken har udsigten hen over Sæne Bugt til Hammerknudens bratte vestmur.

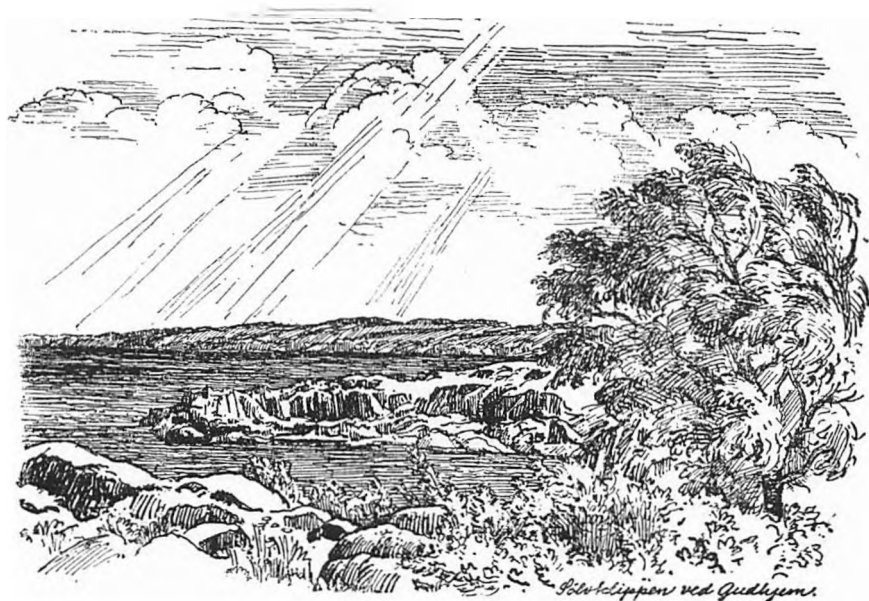
Opførelsen af *Hammershus* påbegyndtes omkring midten af 1200-årene på et tidspunkt, da der var strid mellem kongemagten og ærkebispnen i Lund, der ejede Bornholm. Enten er det ærkebisp Jacob Erlandsen selv eller hans bror, som har grundlagt denne borg, der i de følgende små tre hundrede år snart var i hænderne på den ene, snart på den anden af de stridende parter, indtil ærkebiskoppen endelig 1525 overgav den og øen til Frederik I mod nogle herreder i Skåne. Men næppe var kongen kommet i besiddelse af Bornholm, førend han overlod lybækkerne den som len i 50 år for deres krigshjælp i kampen mod Christian II. Et par år tidligere havde lybækkerne ganske vist allerede forsøgt at erobre klippeøen, og under dette angreb blev Hammershus delvis ødelagt og brændt, men nu var de der på lovlig vis, og de lybske fogeder sad på borgen, som de lod genopbygge. Først da Hammershus og øen atter kom på danske hænder, satte forfaldet ind, men trods alt var borgen ikke mere brøstfældig, end at den endnu under svenskekrigene spillede en vis rolle og blev sæde for den svenske kommandant Printzensköld, efter at Bornholm ved freden i Roskilde 1658 var blevet afstået til Sverige. Svenskernes og Printzenskölds ophold på Bornholm blev dog af kort varighed, i december samme år dræbte en skare bornholmere under ledelse af Jens Kofoed kommandanten, og Hammershus blev erobret. Med denne afgørende begivenhed i Bornholms historie, der førte til svenskervældets fald, er Hammershus' betydning som fæstning udspillet; den stærkt forfaldne borg blev nu sæde for en række danske kommandanter og brugt som statsfængsel; blandt de mest prominente fanger var Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt. Endelig rømmedes slottet 1743 og blev delvis nedbrudt, indtil det 1822 blev fredet.

I de henvend 500 år Hammershus var i brug, har der næsten til stadighed været bygget på borgen. Ældst er det firkantede midtærtårn, »Mandeltårnet«, først rejst i granit og senere gjort højere

med munkesten. Oprindeligt var »Mandeltårnet« ærkebispenses bolig, i slottets sidste år blev det fængsel. Til »Mandeltårnet« knytter sig den indre borggård med kirkefløj, lensmandsfløj og en række rum, der i tidens løb fandt forskellig anvendelse. Denne centrale del af ruinen er den bedst bevarede og den, der sammen med det iøvrigt også velbevarede hjørnetårn, »Blommetårnet«, og kornmagasinets mægtige ydermur, syner mest på borgbanken. Men resterne af den kilometerlange ringmur med de mange rundeller er ligeledes med til at præge og vise omfanget af denne ruin, der ikke blot er Danmarks største borgruin, men ved sin beliggenhed tillige den mest eventyrlige og smukkeste – lige smuk på sommerdage, når et flor af vilde blomster pynter de dystre granit- og munkesten som på vinterdage, når væden driver ned ad væggene eller sneen er føjet ind i glugger og skår og kroner hver gavl og hver murtinde.

Slotslyngen syd for Hammershus svarer ikke mere til sit navn. Tidligere bredte heroppe mod nordvest lyngen fra øens indre sig helt ud til havet, helt ud til klippernes bratte fald, man formelig vadede i knæhøj lyng, og fra højderne kunne man se langt ind over landet. Sådan er det ikke mere; lige så meget som nogetsteds på Bornholm gror skov og krat op, og fra Hammershus syner Slotslyngen nu som eet stort skovområde. Men den stærkt kuperede Slotslyng med dale og myrer har dog sine nøgne klippeflader, hvor ingen vækst kan få fodfæste, og selv hvor birken og fyrren for alvor har fat, klarer lyngen sig, henvist til at være skovbundsvegetation. Over Slotslyngen løber Redningsstien fra Hammershus mod syd til Hasle.

Hammerens klippemassiv og dets omgivelser hører ikke blot til Bornholms største attraktioner, det er som f. eks. Møns Klint og Raabjærg Mile en landskabelig sjældenhed, som ved sin storhed og egenart må gøre indtryk på enhver.

Kystvejen fra Sandvig til Neksø

Mens vestkysten med sine massive klippeknuder fra Hammeren til Hasle danner en høj og utilnærmelig mur, er Bornholms østkyst mere tilgængelig og ligesom af et mildere udseende. Også langs denne kyst løfter klipperne sig af havet, men høje klippepartier veksler med lave, og vige og pynter følger skiftevis hinanden. Denne meget varierede og levende kystprofil skyldes, at de utallige fine revner og sprækker, som findes i den bornholmske granits overflade, her går vinkelret på kystlinien, hvorved bølger og strøm har kunnet finde ind i hver lille revne og udvaske granittens svagere dele. På denne måde er revnerne i årtusindernes forløb vokset til brede kløfter og spalter; tilbage står kun granittens mest modstandsdygtige partier i form af klipper med sære kantede omrids og profiler, ofte et stykke til søs som enlige holme og skær.

Langs denne kyst, der rummer noget af Bornholms bedste natur, går den kendte kystvej helt oppe fra Sandvig og Allinge til Neksø. Mens udsigten til havet fra lignende veje f. eks. i Nordsjæl-

land helt er blevet lukket af bebyggelse, er landet mellem den bornholmske kystvej og Østersøen over lange stræk ubebygget, åbent. Kun ved fiskerlejer og byer samt enkelte andre steder langs kysten har sommerhusene lukket for udsynet. Men tidens efterspørgsel efter sommerhusgrunde er også ved at nå Bornholm. Man må derfor håbe, at der ud over de få allerede fredede strand- og klippearealer, til hvilke der i nogle tilfælde er udsigt fra vejen, og som kort skal omtales i det følgende, vil kunne føjes en mere omfattende fredning, der vil sikre udsigterne over alle endnu ubebyggede strandgrunde, således at denne kystvej vil vedblive at være et af Bornholms største landskabelige aktiver.

Rødkysten har længe været kendt for sit maleriske og afvekslende forløb og for sine *Helligdomsklipper*, en række forrevne og forvitrede klipper med dybe kløfter indimellem. Stedet er nu, som dengang man søgte den helligkilde, *Helligdomskilden*, der har givet klipperne navn, meget besøgt. Kilden er dog ikke andet end en stor gryde ved foden af en klippevæg, men så nær havstokken, at bølgerne i pålandsvind fylder den med saltvand. Hertil valfartede man i gamle dage for at søge lægedom, og i Helligdomskildens nærhed lå i katolsk tid et kystkapel, Trefoldighedskapellet. Kort inden Helligdomsklipperne har Kystvejen passeret den brede *Døndal* med åen, der efter kraftige regnskyl og ved tøbrud danner et imponerende vandfald kort inden dens udløb i havet. Endnu en dalslugt må vejen over, Bobbeåens, og videre går turen langs en af Bornholms bedste sandstrande ved Salene Bugt, førend den stiger op over Bokulklippen ved Gudhjem.

Anlægget af vejstykket over *Bokul* gav i sin tid anledning til en årelang strid, der vakte opsigt landet over. Spørgsmålet var, om den nye vej som foreslået af Naturfredningsforeningen skulle føres bag om den skovklædte og uberørte Bokulklippe, eller som foreslået af amtsvejvæsenet passere denne og på en bro føres videre over den syd for Bokul liggende ligeledes meget smukke *Holkadal*. Tilsidst sejrede amtsvejvæsenets projekt, og derved har der for de vejfarende åbnet sig en række udsigter, som kommunen har måttet lade frede, fordi det var en betingelse for denne vejstræknings gennem-

førsel. Fra Bokul ser man Gudhjem ligge dybt nede med fiskekutterne i havnen, med bindingsværkshusene langs smøger og stræder – en næsten uvirkelig lilleputby. Fra broen ser man til den ene side hen over trætoppene i den skovfyldte Holkadal, til den anden side er atter et glimt ud over Gudhjem og havet, hvor Christiansø i klart vejr skimtes i horisonten.

Åsen, Sletten og Sølvklippen sydøst for byen går den vejfarende helt glip af, hvis han da ikke tager en omvej, hvad der nok er ulejligheden værd. *Sølvklippen* er som Helligdomsklipperne et af kystens største og mest karakteristiske granitfremspring, kløvet og skåret af havet. Som forøvrigt hele denne østkyst skal Sølvklippen opleves om morgenen, når solen står ind ude fra Østersøen; da gløder de lavgroede granitflader, og kløfter og sprækker fyldes med lys.

Syd for fiskerlejet Melsted finder vej og kyst atter hinanden for længere fremme påny at måtte skilles et stykke, men den, der vil, kan til fods fortsætte langs kysten ad den pragtfulde og fredede redningssti fra Saltune til Ypnested. Inden kystvejen glider ned i Svaneke, passeres *Nordskoven*, en plantage nord for byen, der skjuler udsigten til havet; til gengæld ses på den modsatte side Svaneke gamle stubmølle og byens nye pyramideformede vandtårn, der samtidig fungerer som sømærke.

Frennegård umiddelbart syd for Svaneke er en af Bornholms gamle storgårde, og foran den ned mod kysten strækker sig *Frennemark* som et delvis lyngdækket terræn med tilgroede grusgrave og pilekrat, tjørne- og slåenbuskadser. Blandt Bornholms mere end tusind bevarede bautasten findes den højeste af dem alle her; næsten tre meter høj knejser den omgivet af to mindre fæller. De indskriftløse bautasten er utvivlsomt ligesom runestenene mindsten rejst i slutningen af jernalderen. Men Frennemark har mere at byde på. Således er en del aflange fordybninger i terrænet omgivet af jordvolde med rester af kampestenmur, formodentlig levn af fisker- og handelsboder, der i middelalderen lå grupperet omkring en indskæring i kysten, som blev benyttet til havn. Denne naturhavn, *Frennehavn* kaldet, er forlængst ophørt med at være i brug, men det gamle havneløb er i vore dage blevet et kærkomment badested.

Kystvejen fortsætter sydpå mod Neksø; landet mellem vej og hav bliver ganske smalt og har fået lov til at ligge urørt hen med lyng- og blåbærris, vilde roser og enebærbuske. Kysten er fortsat en granitkyst, men granitten, den såkaldte Svanekegranit, er af en anden art end den nordpå. Den er grovere med store kvartskrystaller og lidet modstandsdygtig overfor vejrliget. Dette ses tydeligt på klipperne, der er meget skårede og takkede og med en ru overflade lige til at rive og skære sig på. Lidt nord for Neksø er det slut med granitten, som nu afløses af sandstenen, og dette præger også kysten, der bliver flad, mindre spændende; men syd for Neksø kommer til gengæld sandstranden for alvor, som det f. eks. er tilfældet ved *Balke Bugt*.

Ud over de her omtalte fredninger findes langs Kystvejen en del mindre, en klippeløkke (kvægingdhegning) her, et strandareal hist, men skal de mange endnu eksisterende udsigter fra denne næsten 40 km lange vej bevares, må der som sagt gennemføres et almindeligt forbud mod bebyggelse af de pågældende grunde. Måtte det for Bornholm nedsatte fredningsplanudvalg kunne løse denne vigtige opgave!

Redningsstien fra Saltune til Ypnested

Langs den bornholmske klippekyst, det vil sige fra Hasle, Hammeren rundt og ned til Neksø, går en sti anlagt af redningsvæsenet engang i forrige århundrede. I tilfælde af strandning på denne kyst har redningsbåde ikke kunnet bruges, da de i forsøg på at komme det nødstedte skib til undsætning ville blive slået i stykker af klippeskstens hårde brænding. Strandinger på denne kyst sker nemlig ikke et stykke til havs, dertil er vanddybden nær land for stor; først når skibet har nået kystens klipper og skær, grundstøder det. Den eneste mulighed for at redde besætningen under disse forhold bliver derfor anvendelsen af en redningsstol, der med en raket skydes ombord, hvilket i reglen er temmelig let, fordi det strandede skib ligger helt inde under land. Redningsstien er anlagt med denne form for redningsaktion for øje. Ad stien bliver redningsmateriellet slæbt til

strandingsstedet, og ad den går i hårdt vejr strandvagten sin runde. En del af Redningsstien er dog efterhånden blevet omdannet til vej. Således følger f. eks. Kystvejen på lange stræk stien, men så snart vejen på et stykke søger lidt ind i landet, fortsætter Redningsstien for sig selv langs kysten.

Ved Saltune syd for Gudhjem er et af de steder, hvor Kystvejen tager retning ind i landet, og den og Redningsstien skilles derfor for igen knap 5 km længere fremme ved Ypnested nær Bølshavn at fortsætte sammen til Svaneke. Ensomt snor stien sig snart højt på klippeafsatserne med frie udsyn over havet til kysten, der i begge retninger fortøner sig i klippepynt bag klippepynt, i skær og bugter, snart nede, lukket inde i et grønligt halvmørke i bunden af en slugt. I de småskove, som vælter op af det tynde mulddække på klippehylder, i revner og sprækker, vokser mest ask, eg, løn, røn og hyld, i mindre omfang hassel, vilde æbler og kirsebær, men aldrig bøg. Denne artsrige skov er rester af den naturlige skov, der før øens opdyrkning voksede i et bredt bælte mellem kysten og den aldrig opdyrkede, men nu helt tilplantede Højlyng i øens indre. Og denne artsrigdom gentager sig endda i skovbunden, hvor alle slags vilde planter og løgurter myldrer frem; blot indenfor et par kvadratmeter er der flere, end en lærer kan nå at vise og fortælle sine elever om under en hvilepause på turen til Randkløve Skaar. Den første gang, man færdes ad Redningsstien, kommer man let til at forcere tempoet af bare nysgerrighed efter at se, hvad der er henne bag den drejning, hvad der skjuler sig i sænkningen dernede – man er på opdagelsesfærd i en nordisk urskov. Ud at klatre og kravle på klipperne, der i store trappetrin sænker sig mod havet, må man også og forsøge at nå det indbydende vand i bassinerne mellem granitvæggene; det er så klart, at fisk og alger flere meter nede tegner sig tydeligt som i et kæmpeakvarium.

Randkløve Skaar har længe hørt til Bornholms kendte steder; allerede da Frederik VII besøgte øen, var han ude at kigge på skåret, og det siges, at han endog skal have sprunget over det. Nu kommer skolebørn og turister her i hobetal, blot springer de ikke over det mærkelige skår i denne kystklippe, men nøjes med kravle-

turen op gennem dets mørke og klamme vægge. Randkløve Skaar er kun et af denne kyststræknings mange ejendommelige klippepartier; der er mange andre, måske ikke smukkere, men mere fredssommelige steder, hvor man dagen lang kan ligge og dase alene med havet og himlen.

Bornholms klippegrund og øens ensomme beliggenhed i Østersøen med dybt vand helt ind til land har givet den et klima, der afviger fra det øvrige Danmarks. Både granitten og havet er elementer, som er træge at få varmet op, og tøjbrud og forår indfinder sig derfor sent. Til gengæld kommer denne langsommelighed øen til gode senere på året, for når først det dybe hav og stenmasserne har suget varmen til sig, evner de at holde på den. Derfor bliver Bornholms september en sensommermåned, og efteråret og løvfaldet begynder fjorten dage til tre uger senere end i det vestlige Danmark.

Til de skønneste naturoplevelser på Bornholm hører vandringer ad Redningsstien mellem Saltrune og Ypnested i disse måneder, hvor klippeøen giver den opsparede sommervarme tilbage, og feriesæsonen er slut. Når luften er lysende klar, men endnu mild, når blomster og planter endnu gror. Eller senere, når askens og egens gyldne kroner lyser paradisisk mod de grå klippevægge.

Paradisbakkerne (Ibsker Højlyng)

Bornholms indre, øens centrale klippeplateau fra Hammeren i nord til ned mod Neklø i syd udgjorde tidligere et mange kvadratmil stort, sammenhængende landområde, kaldet *Højlyngen*. Prægtfuldt var dette højland med de lange udsyn over dets vældige hedestrekninger, moser og smalle dale til bondelandet og havet i det fjerne. Her var ikke en eneste menneskebolig, og plov og harve havde aldrig rørt disse magre jorder, som bønderne ejede i fællesskab, og hvorop sognene ikke rakte; ødemarkerne brugtes kun om sommeren til ud drift for det vintersultede unglkvæg og udgangsøgene og til lidt lyngrivning – et overdrevsområde, hvorom navnet »Almindingen« endnu vidner.

Men efterhånden blev i Højlyngens udkanter mangt et stykke hede inddraget til ager, og den del, der ikke kom under plov, hvilket vil sige hele Højlyngens centrale parti, hvis jord var for ringe og kun lige dækkede grundfjeldet, blev tilplantet med nåletræer. Det var forstmanden Hans Rømer, der i årene 1800-36 påbegyndte denne omdannelse af Højlyngen til skov. Og tilplantningen fortsattes efter ham, således at så godt som hele det tidligere hedeland nu udgør et sammenhængende skovområde overvejende med ædel- og rødgran og strækkende sig fra Almindingsens vestre bryn til Ibsker Højlyngs østgrænse, en strækning på en lille snes kilometer.

Den østlige del af det gamle Højlyngsområde er *Ibsker Højlyng*, et klippeplateau for sig, der er delt af den nord – sydgående Kodal i *Paradisbakkerne* mod vest og *Helvedsbakkerne* mod øst. Oprindelsen til disse navne, der synes at dække to lige smukke landska-

ber, er noget uklar. Men det formodes, at de østlige bakker oprindeligt hed »Hellues-bakkerne«, idet hellues skulle være det samme som »helle«, det gamle nordiske ord for klippe. Med Paradisbakkerne stiller det sig vanskeligere; måske er det et hedensk navn, som er blevet kristnet. I Paradisbakkerne, som den tidligere Ibsker Højlyng nu kaldes under eet, findes de sidste rester af den gamle Højlyngsnatur bevaret, med lyng, lidt enebærkrat og hist og her en birk eller fyr. Af disse beskedne hedearealer er et enkelt på ca. 40 ha fredet i den såkaldte Husmandsplantage. Men ellers vandrer man også i Paradisbakkerne overvejende i skov, ja, selv de områder, hvor en tilplantning aldrig har fundet sted, skyder nu selvsåede graner, birke og enebær frem.

Paradisbakkerne er dog ikke blot Højlyngens sidste fristed, de er tillige mere end nogen anden del af Bornholm gennemkrydset af dybe, ganske smalle dale, de såkaldte sprækkedale. I disse dales flade bund risler vandet mellem enggræs og tykke mospuder, og bregner slår sammen om de nedstyrkede granitblokke; enkelte birke, høje og ranglede, søger fra dybet op mod lyset, som de må dele med bakkernes øvrige vækster langs dalens overkant. På de lodrette klippevægge er derimod rigelig plads, men her er det kun de grågrønne og gulbrune skorpelaver og lidt mos og alger, der kan finde tilstrækkelig næring. Disse smalle dale med deres svalhed og krydrede dufte er et eldorado for nattergalen, eller som den hedder på bornholmsk »fjælstaun«.

Sprækkedalene er, som navnet siger, sprækker eller revner, der mere eller mindre brede, men snorlige gennemsætter de afrundede og bræskurede granitplateauer. Under jordens afkøling for årmillioner siden skete sammentrækninger af jordskorpen med deraf følgende store spændinger. Disse spændinger blev igen udlignet ved dannelsen af sprækker og forskydninger, men her, hvor granittens sammenhængskraft er ringe, kunne istidens gletsjervand komme til at bortskylle de ved spændingsudligningen knuste granitmasser, og nutidens sprækkedale fremkom. I nogle af sprækkerne er flydende stenmasser fra jordens indre trængt op og størknet, men denne lavabjærgart er som regel mindre modstandsdygtig end granitten,

så også her har gletsjervandet kunnet gennemføre sin udgravende virksomhed med deraf følgende fremkomst af dale.

Overalt er sprækkedalene med til at give Bornholms overflade og kyster deres særegne fysiognomi; de kendteste er Ekkodalen i Almindingen og Dovredalen, der afgrænser Paradisbakkerne mod vest; begge er de over 50 m brede. Men iøvrigt er som nævnt netop Paradisbakkerne rige på sprækkedale, hvoraf flere af de smukkeste er fredet, således *Kodalen*, *Dybedal*, *Stendal* og *Grydedal* med den lille *Grydesø*, i hvis stille vandflade det fortryllende samspil mellem dalens vilde frodighed og de nøgne klippevægge afspejles.

En mængde store og små sten, som gletsjerne førte hertil, ligger nu strøet ud over skovbunden. *Rokkestenen* ved Grydesø er en af dem og tillige en af de største. Denne 25-30 tons tunge stenblok har fået sit navn, fordi den trods sin vægt lader sig rokke, når man

sætter skulderen mod dens sydvestre hjørne. Som den første fredning i Danmark blev den kuriøse sten fredet allerede i 1821.

Bornholms beliggenhed har fået mange fremmede til at gøre landgang på øens kyster, og var det ikke venner, men fjender og ufredsfolk, måtte egnens bønder med deres kvinder, børn og kvæg ofte søge tilflugt i Højlyngen, hvor naturen kunne yde dem beskyttelse. Og heroppe anlagde de for bedre at sikre sig forsvarsværker, de såkaldte bondeborge, hvoraf der endnu findes rester. *Gamleborg* i Paradisbakkernes sydvestlige udkant er en af dem. Voldstedet ligger på en isoleret klippeknode, der har en halvt mandshøj vold af sten og jord vejen rundt, og på borgpladsen er et hul, hvori der har været drikkevand. Gamleborg er fra jernalderen, og volden har været det eneste værn mod fjenden. Da kirkebyggeriet nåede Bornholm, afløstes de gamle bondeborge af rundkirkerne, der både tjente som kirker, tilflugtssteder og fæstningsværker.

Skønt Paradisbakkerne har ændret sig, er de dog værd at se, og de hører da også fortsat til Bornholms store landskabelige attraktioner. Alligevel kan man gå rundt i bakkerne i halve dage uden at møde en sjæl, hvad der ikke blot skal skyldes bakkernes udstrækning, men også de mange hugorme heroppe, som siges at have overlevet hedens gradvise undergang.

Dueodde

Dueodde danner Bornholms sydøstlige hjørne og er en del af det sandflugtsområde, *Strandmarken*, der i en dybde af 1-2 km strækker sig fra Øle Aens udløb i vest rundt om Dueodde til hen mod fiskerlejet Snogebæk i øst. Et vestjysk landskab? Nej, dertil kan Dueoddes klitter hverken i højde eller omfang helt stå mål med de jyske, og heller ikke blæsten er, skønt den kan være strid nok, så vedholdende og enerverende som den, Jyllands vestkyst ofte må tåle i dage, ja ugevis.

Men den flygende sandstrand har også her trods sin forholdsvis beskedne længde engang været til megen gæne for det opdyrkede

land bag kysten; i løbet af 1600-1700-årene skal sandflugten have tvunget en halv snes bønder til at opgive deres gårde og marker. Men nu er sandet forlængst tæmmed med plantager; kun ude på selve Dueodde kan blæsten stadig flytte rundt med sandmasserne.

Noget helt for sig er sandet på Bornholm; det er hvidere og mere finkornet end på nogen anden dansk strand. Dueodde-sandet blev indtil for et århundrede siden eksporteret, fordi det efter at være drysset ud over et nyskrevet brev kunne suge det endnu våde blæk til sig, som trækpapiret nu gør det. Når sandet blev fjernet, var brevet så nogenlunde tørt.

De rene Dueoddeklitter og den ikke særlig barske strand med de udmærkede badeforhold lokker – ligesom de nærliggende hede- og strandområder »Raghammer Odde« og *Balke Lyng* – sommeren igennem mange mennesker, men der er plads nok til dem alle. Efter at have gjort turen fra Hammerens nøgne forbjerg langs østkystens utallige klippepynter, skær og vige, med en afstikker op i Paradisbakkene og videre gennem bondelandet i syd, er det, man ved synet af Dueoddes klitter udbryder: jamen, på Bornholm er da også samlet alle sider af dansk natur!

Oversigt over fredningerne

NORDØSTSJÆLLAND

I Københavnsegnen er efter vedtagelsen 1940 af loven om »grønne Stier« på lange strækninger anlagt stier for gående og cyklende gennem de »grønne Områder«. I tilknytning til disse stier er der åbnet en række opholdsarealer for offentligheden. De vigtigste fredninger indenfor »de grønne Områder« er følgende:

Mølleåen fra Bastrup Sø til Fiskebæk 14

Buresø: Fredet er arealerne ved søens østende og omkring Klokkekilde Bakke (1941), endvidere bredden ved vestenden og dalen sydvest derfor (1948). – Der er offentlig adgang til søens øst- og vestende.

Bastrup Sø: Hele søbredden er 1948 fredet i en bredde af 100-200 m, endvidere strækker fredningen sig ca. 1 km mod vest hen mod Buresø. – Offentligheden har adgang til nordbredden og til Bastrup Ruin.

Mølleådal fra Bastrup Sø til Farum Sø er i flere omgange 1948 fredet som en helhed, ialt omfattende ca. 160 ha. I fredningen indgår bl. a. Sortemosen og bakken Gretesholm. – Mølleådalens længde fra Bastrup Sø til Fiskebæk er en lille halv snes km.

*Langs Farum Sø*s nordbred er Præstebakken (1922), Præstemosen og Store Bjærg (1948), ialt ca. 35 ha, fredet. Endvidere Farumgårds Park (1949) og Skovvænget (1934). Syd for søen er et areal, ca. 60 ha, mellem Ryget Skov og Nørreskov fredet 1953. – Syd for *Gamløse Orned* langs skovbrynet er et mose- og landbrugsareal på ca. 80 ha fredet 1953.

Mølleåen, Frederiksdal og Lyngby Åmose 17

Frederiksdal Gods: Fredning 1943 af den samlede ejendom omfattende ca. 250 ha. – Offentligheden har adgang til skovene, derunder terrænet mellem Ladegårdsmarken og Furesøen, samt kystarealer fra kanalen til Virum Vandvej.

Lyngby Åmose: Den nord og vest for Lyngby Sø liggende mose, ialt ca. 40 ha, er fredet 1949. Lyngby Åmose omfatter i forbindelse med fredningen af Frederiksdal Gods størsteparten af arealerne langs Prinsessestien mellem Lyngby og Frederiksdal.

Vaserne og Høje Sandbjærg 21

Vaserne: Det store moseterræn nord og øst for Furesøens Store Kalv er fredet 1940 (ialt ca. 90 ha). Hertil slutter sig en i 1934 gennemført fredning af arealer mellem mosen og Kongevejen ved Lollikhus for at sikre udsigten over mosen

fra denne. – Et område af Vaserne vest for Frederikslund Skov og jernbanen er åbnet for offentligheden.

Høje Sandbjærg med omliggende arealer er af hensyn til udsigten fra bakken fredet 1948 med offentlig adgang til selve toppen. – Syd for Høje Sandbjærg ang Rude Skovs østvendte skovbryn er en række arealer fredet 1940 og 1948. Disse omfatter sammen med fredningerne omkring selve bakken ialt ca. 90 ha.

Sjælsø's omgivelser 23

Størstedelen af søens omgivelser er fredet, det gælder bl. a.: Nord for søen arealerne mellem det militære område ved Sjælsmark og Sjælsø Lund af hensyn til udsigten fra vejen Bløvsrød-Grønnegade (1950). – Syd for søen arealerne fra de militære øvelsespladser mod vest til Ravnsnæs og Aasebakken mod øst (1940-1953). Denne fredning omfatter bl. a. Bjærgtet og Eskemose Skov, hvortil offentligheden har adgang. – Næsten alle de her omtalte fredninger under »de grønne Områder« er ad »de grønne Stier« tilgængelige for offentligheden; derimod er, såfremt det ikke særlig er bemærket, færdsel udenfor stierne på de fredede arealer som regel forbudt.

Esrums Sø's omgivelser 25

Langs søens østlige og nordlige bred: Landskabelig og naturvidenskabelig fredning 1949 af landbrugsarealer og skrænter, ialt omkring 300 ha. – Udsigt over de fredede arealer er fra vejen: Fredensborg-Endrup-Jonstrup til dennes møde med Tikøb-Esrums landevej. – Offentligheden har ikke adgang til de fredede arealer.

Fredensborg Slotspark er åben for offentligheden på visse fastsatte tider. På *Søvejen* gennem Gribskov er motorkørsel forbudt.

Hellebæk Gods 29

Godset er overtaget af staten og i 1952 delvis fredet. Fredningen, der omfatter ca. 130-140 ha, drejer sig om: De på godsets tilliggender værende søer og damme med deres skovbræmmer, Blegebakken, Udsigtshøjen ved Bondedammen og nogle arealer mellem Strandvejen og Øresund. Endvidere folden nord for Fandens Mose, græsange mellem skoven og Bøgeholm Sø og syd for denne samt mosen vest for Skidendam i Teglstrup Hegn. – Offentligheden har adgang til de fredede områder ligesom til skovene i deres helhed. – Derimod er der ikke adgang til de tre sidstnævnte af militæret som øvelsesterræn benyttede arealer.

»Rusland« 32

Landskabelig og naturvidenskabelig fredning, påbegyndt 1934 og nu omfattende ca. 120 ha hede, eng og plantage, hvoraf den overvejende del er beliggende vest for Pandehave A. – Offentligheden har adgang til at færdes og opholde sig på de fredede områder, som man kommer til ved fra vejen Esrum-Dronningemølle nær Villingerød Kirke at dreje mod øst til Rud. Tegners Museum.

Nordsjællands Kattegatskyst 34

Nakkehoved Fyrbakker: Landskabs- og udsigtsfredning 1938, ca. 10,5 ha med ca. 1 km offentlig badestrand. – Offentlig adgang til de fredede arealer.

Gilleleje Stråndbakker: Landskabelige og rekreative fredninger 1941, omfattende ialt ca. 1 km offentlig badestrand.

Gilbjergstien: Udsigtsfredninger af arealer mellem stien og havet 1939-56. Der er fri adgang for gående på stien.

Gilbjerggård: (Ca. 50 ha) vil blive købt af staten. Den nordlige del af jorderne ud mod Kattegat tænkes fredet og udlagt som rekreativt område.

Smidstrup Strand: (Ca. 3 ha) offentlig badestrand.

Raageleje: Her søger staten dels gennem erhvervelse af private ejendomme, dels gennem fredninger at skabe en landskabelig og rekreativ helhed, der vil komme til at omfatte over 100 ha og ca. 4 km offentlig badestrand. Foreløbig er:

»*Heatherhill*« med Studebjærg (ialt ca. 36 ha) købt, fredet 1960 og åbnet for offentligheden. Denne fredning er også naturvidenskabelig begrundet.

Strandbjerggård: (Ca. 36 ha) købt 1961. – Desuden forhandles der om køb af Rågegården, og der er planer om at søge stranden mellem Strandvejen og havet nedenfor Raagelejeskrænterne fredet.

Hyllingebjærg: (Ca. 12 ha) købt af staten 1961. Brugsretten overgår først til offentligheden efter ejerens død.

Hald Børnehøj: Ca. 600 m offentlig badestrand.

Dysebakken mellem Spodsbjærg Fyr og Kikhavn er fredet 1952. Offentlig adgang og ca. 800 m badestrand.

Hundsted: Nord for havnen er ca. 1,5 ha med ca. 300 m badestrand fredet 1939.

Tibirke Bakker og Tisvilde-egnen 38

Tibirke Bakker: Landskabelig fredning 1957, ca. 100 ha. Der er anvist offentligheden adgang ad visse stier til udsigtspunkterne på bakkerne.

Ellemosen: Landskabelig og naturvidenskabelig fredning 1948 af den del af mosen, godt 100 ha, der ligger mellem Tibirke Bakker i nord og Ramløse Å i syd. Det fredede moseterrens façade langs vejen fra Tisvilde til Bækkebro er ca. 1,5 km. – Al offentlig færdsel i mosen er forbudt; dog er færdsel til fods ad stien til Oldtidsvejen tilladt.

Troldeeskoven er fredet 1906.

Birkealléen ved Bækkebro i Tisvilde Hegn er fredet 1956.

Skuldelev Ås og Selsø Sø 43

Skuldelev Ås: Landskabelig og naturvidenskabelig, især geologisk fredning 1948 af åsen i en længde af godt 4 km fra Sankt Olavs Kilde og »Olavsskaarret« i syd til Svineholm i nord. – Offentligheden har kun adgang til åsen ud for landingsstedet på Svineholm. Desuden er det tilladt at færdes på den vej, der går neden for åsen på dennes vestside fra »Olavsskaarret« i syd til den offentlige vej mellem Skuldelev og Svineholm i nord.

Selsø Søes Omgivelser: Fredning 1947, ialt godt 100 ha af hensyn til søens fugleliv og udsigten fra de tilstødende offentlige veje. – Færdsel på de fredede arealer er ikke tilladt.

Bramsnæs Vig, Langtved og Ryegård Dyrehave 47

Fredninger under godset Ryegård: Landskabelig fredning 1929-58, omfattende landbrugsjord, skove og moser, ialt en halv snes km². – Offentligheden har adgang til at færdes på de indenfor området eksisterende veje og stier, derimod kun undtagelsesvis udenfor disse. – Adgang er der således bl. a. til: Stierne nord og syd for Langtved langs stranden, til Bramsnæs, Dejlighedsbakken og Dyrehaven med Kirkemosen, der er fredet af botaniske grunde.

Ejby Ås Dal: Landskabelig og naturvidenskabelig fredning 1948 af den nærmest Isefjorden beliggende del af dalen, ca. 50 ha. – Adgangen er fri for gående ad de indenfor området eksisterende veje og stier.

Ejby Mark: Geologisk fredning 1940 af stenbestrøet areal beliggende, hvor Elverdam-Skibby-Frederikssund landevej krydser Ejby Å. – Kan bekvemt ses fra landevejen.

Ledreborg Allé 51

Fredning 1942 af den næsten 6 km lange allé, der strækker sig i nordøstlig retning fra gravhøjen i Ledreborg Slotspark til vejknækket ved Mikkelslyst ca. 1,5 km vest for hovedvej 1. Alléen er offentlig vej.

Af andre fredede alléer skal nævnes: *Krogerup Allé* ved Humlebæk (1943) og *den sydlige indkørsel til Sorø ad Banevej* mellem søen og Flommen (1960).

Ledreborg Slotspark er åben for offentligheden på visse fastsatte tider.

Til *Skibssætningen* fører en sti fra Gammel Lejre.

Særløse Overdrev 54

Landskabelig fredning 1951, omfattende ca. 7 ha sydvest for kirkelandsbyen Særløse. – Offentligheden har adgang til at færdes og opholde sig overalt på det fredede areal, hvortil man kommer på følgende måde: Fra hovedvej 1 drejes i Osted mod vest mod Særløse. Umiddelbart inden denne landsby svinges mod syd, men allerede ca. 800 m fremme ved »Vernersminde« drejes påny mod vest ad den blinde vej. Kort før denne når skoven, holdes til højre ad den markvej, der fører til overdrevet ca. 600 m fremme.

NORDVESTSJÆLLAND

Maglesøs omgivelser 57

Landskabelig fredning af landbrugsarealer 1960. – Udsigt over søen har man fra den nordfor gående vej mellem Igelsø og Algestrup. Ved traktørstedet er der nedgang til stien langs søen.

Åsnæs og Røsnæsklinterne 58

»Dyrehaven« på spidsen af *Åsnæs:* Landskabelig fredning af overdrev 1954, omfattende ialt ca. 75 ha. – Der er ikke adgang til det fredede område; kun er den for offentligheden overalt i Danmark gældende ret til at færdes på strandbredden også gyldig her.

I For- og Vesterskoven er enkelte stier tilgængelige for offentligheden, ligesom et stykke badestrand øst for Forskoven ved Kalundborg Fjord.

»Grevindestien« fra »Sodavandshuset« ved Asnæværket langs et stykke af halvøens nordside er ligeledes tilgængelig for offentligheden.

Lerchenborg er åben på visse fastsatte tider.

Røsnæsklinterne ud for Kongstrup: Geologisk og landskabelig fredning 1924, omfattende klinten i en længde af ca. 2 km. – Adgang til klinten er kun langs stranden.

Dalene »Vindekilde« og »Grimsdal« syd for Røsnæsgården samt plantagen (ca. 5,5 ha) på den yderste spids af halvøen: Landskabelige fredninger, 1924. – Offentlig færdsel på de fredede arealer og ad den private vej til gården og fyret er tilladt.

Eskebjerg Vesterlyng og Sanddobberne 62

Eskebjerg Vesterlyng: Landskabelig, rekreativ og naturvidenskabelig fredning 1944 af 326 ha lyng- og enebærbevokset flyvesandsområde. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig overalt på det fredede område, hvortil der knytter sig en udmærket badestrand. Motorkørsel er kun tilladt på den asfalterede vej gennem Vesterlyngens nordøstlige del samt til odden Stold. – Fra landsbyerne Eskebjerg og Føllenslev fører veje ud til fredningen.

Sanddobberne: Landskabelig og rekreativ fredning af et flyvesandsområde ved Dragsholm mellem Nekselø Bugt og Nykøbing Sj.-Jyderup landevej. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig overalt på det fredede område, der ejes af staten.

Nekselø 64

Landskabelig og naturvidenskabelig fredning 1954 af den ca. 215 ha store ø i Sejersø Bugt. – Offentligheden har adgang til at færdes på øens veje og stier samt langs stranden, hvor der visse steder er gode badeforhold. – Overfart til Nekselø sker fra Havnsø.

Høve Stræde med Esterhøj og Ordrup Næs 68

Høve Stræde med Esterhøj: Fredning 1954 af landbrugsarealer, ialt ca. 100 ha nord og vest for Esterhøj (fredet 1924) af hensyn til udsigten fra denne og Strædet. – Der er fri adgang til højen ad en sti fra landsbyen Høve, hvorimod færdsel på de fredede arealer ikke er tilladt.

Ordrup Næs: Landskabelig fredning 1943 af den yderste del af næsset, »Næbbet«, og *Svaleklint*, ialt ca. 35 ha. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig på de fredede arealer. God badestrand. – Fra landsbyen Ordrup fører en vej gennem næssets midte ud til »Næbbet«, men motorkørsel er kun tilladt til Næsgården. De resterende ca. 2 km til de fredede arealer må tilbagelægges gående.

Rørvig-halvøen 71

Kyststrækningen fra Flyndersøs vestlige bred til Korsbøge og sydpå langs Isefjorden til Skånsebøge: Landskabelig, naturvidenskabelig og rekreativ fredning 1942, omfattende arealer, der fra kysten strækker sig fra ca. 125 m til ca. 500 m ind i landet. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig på det fredede område. Gode badeforhold.

Endvidere omfatter fredningerne på Rørvig-halvøen bl. a.: »Højsandet« og nogle arealer vest for dette samt *Skredbjerg*.

SYDØSTSJÆLLAND

Karlstrup Strandpark og Stauings Ø 76

Karlstrup Strandpark: Rekreativ og landskabelig fredning 1928, omfattende ca. 30 ha af Jærnen mellem Køge Bugt og den nye Køgevej (hovedvej 2), beliggende ca. 27 km fra København. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig overalt på det fredede område som på den godt 1 km lange strand, ved hvilken der er udmærkede badeforhold.

Karlstrup Mose: Ca. 40 ha af mosen liggende op til Køgevejen og overfor Strandparken er fredet 1956. – Ingen offentlig adgang.

Stauings Ø: Købt og fredet af staten som rekreativt område 1942 (ca. 12 ha). – Langs søens ca. 2 km lange strand er udmærkede badeforhold. Øen er ved en dæmning forbundet med den fredede ca. 6 ha store *Jersie Strandpark*, der er beliggende ca. 31 km fra København nær vejgaffelen Køge-Taastrup, Køge-København.

Mosedede Batteri: Rekreativ fredning 1961, omfattende et areal på ca. 12 ha omkring Mosede Batteri ca. 24 km fra København. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig på en del af det fredede område, hvortil hører ca. 1 km strand.

Stevns Klint 79

Klinten er ikke fredet, men offentligheden har lov til fri og uhindret færdsel til fods på den 10 km lange sti, som eksisterer langs det meste af klintens overkant. – Fra Rørvig til Boesdals Kalkværk er denne sti fredet, på det øvrige stykke, d. v. s. fra Stevns Fortet (al færdsel på fortets areal er forbudt) nordpå til Sigerslev Kridtbrud og Mandehoved, er stien på private hænder, men ejerne har som ovenfor nævnt givet offentligheden færdselsret.

SYDVESTSJÆLLAND

Tystrup-Bavelse Søes omgivelser 82

Landskabelige og naturvidenskabelige fredninger af landbrugs- og skovområder, dels store dele af godserne *Næsbyholm*, *Bavelse* (1957) og *Gunderslevholm* (1952), dels arealer langs søens nordlige bred samt *Suserup Skov* (1929). Endvidere er der nu planer om også at frede søens vestlige bred. Udsigt over søen og de fredede områder – bl. a. *Rejnstrup Overdrev* – har man fra de offentlige veje, der fra Bavelse til Susrup i varierende afstand følger søens sydlige, vestlige og nordlige bred. – Offentligheden har ikke adgang til de fredede områder; dog er færdsel til fods tilladt i skovene ad de eksisterende veje og stier, og endelig er *Næsbyholm Park* åben på visse fastsatte tider. Motorkørsel er mod afgift tilladt til Fiskerhuset.

Holsteinborg og Glænø 88

Landskabelig og naturvidenskabelig fredning 1941 af landbrugsjord og skove mellem Bisserup-Ørslev vejen og Holsteinborg Nør samt slottets park, ialt ca. 275 ha; endvidere *Ormø* (naturvidenskabelig fredning, 1936, i forbindelse med en samtidig fredning af noret). – Offentligheden har adgang til parken og Strandskoven, men ikke til de øvrige fredede arealer. – På *Glænø* findes

ved roden af Østerfed god badestrand. Den offentlige vej tværs over søen slutter her.

Næstved-Mogenstrup Ås 91

Geologisk og landskabelig fredning, omfattende de to åspartier: *Fruens Plantage* (ca. 30 ha, 1939) beliggende umiddelbart syd for Rønnebæksholm og langs Næstved-Præstø landevej og *Fladså Bakker* (ca. 4 ha græsoverdrev og ca. 24 ha skov, 1941), beliggende vest for Næstelsø-Fladså-Myrup vej og langs Næstved-Præstø landevej. – Der gives adgang til de fredede åspartier efter henvendelse forud til henholdsvis godserne Rønnebæksholm og Fladsågård. Endvidere er *Mogenstrup Kirkeskov* fredet (1941).

Enø Overdrev 94

Landskabelig fredning 1953 af den sydlige del af Enø, omfattende små 100 ha overdrev og strandenge. – Offentligheden har adgang til at færdes til fods på det fredede område. Ad vejen, der fører gennem Enø By ud til overdrevet, er motorkørsel kun tilladt til ca. 1 km syd for byen. De resterende 1,5 km til overdrevet må tilbagelægges gående.

Knudshoved 97

Landskabelig og naturvidenskabelig fredning 1952, omfattende det ca. 4 km lange hoved, der udgør den yderste del af Knudshoved Odde. – Offentligheden har adgang til at færdes på det fredede område, men indsamling, bl. a. af klokkefrøen, er forbudt. – Motorkørsel er kun tilladt til Knudsskovgård, de resterende ca. 3,5 km til hovedet må tilbagelægges til fods.

MØN

Ulvshale 99

Landskabelige og naturvidenskabelige fredninger påbegyndt 1929. De ialt 3-4 km² store fredninger omfatter: *Ulvshale Skov* og i tilslutning hertil *bedearealer, strandfælder og strandenge*. – Der gives offentligheden adgang til fri færdsel i skoven og på en del af de øvrige arealer. – Vejen fra Stege til Nyord Færgested fører til og gennem det fredede område.

LOLLAND

Knuthenborg Park 103

Landskabelig fredning 1926. – Offentligheden har mod entré adgang til parken gennem Bandholmporten og Maglemørpotten – også med motorkøretøjer. I parken findes ialt 7 km køreveje og 2 km stier. Al færdsel udenfor veje og stier er forbudt, bortset fra terrænet omkring Svanesøen.

Maribosøernes omgivelser 106

Landskabelig og naturvidenskabelig, navnlig ornitologisk fredning 1954 af landbrugs- og skovområder samt skrænter omkring *Maribo Søndersø, Hejrede Sø* og *Røgbølle Sø*, ialt 12-14 km². Fredningen er gennemført for at bevare den frie udsigt over dette søområde fra de tilstødende offentlige veje og stier. – Færdsel på de fredede arealer er bortset fra skovene forbudt. – Offentligheden har adgang til Søholts Park.

- Frejlev Bøget* 110
 Geologisk og landskabelig fredning 1929 af et stenbestrøbet areal, ca. 40 ha. De fredede engdrag udgør kun en mindre del af de store stenbestrøbede områder, der strækker sig langs Guldborg Sund ned over Frejlev Bøget – Roden – Taagense. – Da de fredede enge bruges til kreaturgræsning, har offentligheden kun adgang til disse i vinterhalvåret. – Man kommer til det fredede areal ved at følge vejen, der fra Frejlev By går østpå forbi »Skalkekorset« til Enghaven. Ved Frejlev Østermark (ca. 2 km øst for Frejlev By) drejes til venstre, og nogle skovstier fører frem til det fredede areal, der dog er vanskeligt at finde.

FYN

- Fyns Hoved* 112

Landskabelig fredning 1934 af den nordligste del af halvøen Hindsholm. Fredningen omfatter foruden selve hovedet den smalle landtange ud til dette, skrænterne på *Jøvet* samt *Korsøre*, ialt ca. 100 ha. På spidsen af hovedet har offentligheden ret til at færdes frit; på den øvrige del må færdsel kun ske ad veje og stier samt langs skrænterne. Al motorkørsel er forbudt på hovedet. På *Jøvet* og *Korsøre* er færdsel til fods tilladt, og her findes badestrand.

På *Romsø* er Dyrehaven, tjørnekrat og stengærder fredet. Ingen offentlig adgang.

- Kerteminde Fjord og Kertinge Nor* 117

Landskabelig fredning 1950 af landbrugsarealer mellem landevejen Kerteminde-Munkebo og farvandet Kerteminde Fjord og Kertinge Nor. – De fredede arealers façade langs landevejen er: Ca. 1,5 km vest for Kerteminde: 325 m, ca. 3 km vest for Kerteminde: 200 m samt 510 m og 525 m umiddelbart før Munkebo. – Offentligheden har ikke adgang til de fredede arealer.

- »*Flyvesandet*« på *Agernæs* og *Enebærødden* 120

»*Flyvesandet*«: Rekreativ fredning (38 ha). Arealet er købt af staten og fredet 1954. – Offentligheden har ret til at færdes og opholde sig overalt på det fredede areal, hvortil der hører ca. 1,5 km udmærket badestrand. – Derimod er al offentlig færdsel i Egebjærggårds skove og marker forbudt. – »*Flyvesandet*« nås ad vejen, der i landsbyen Agernæs drejer mod nordvest og som går igennem Storskoven.

Enebærødden er bortset fra nogle skanser ude ved fyret ikke formelt fredet, men dens nuværende naturtilstand vil dog næppe blive antaster, da godset Hofmangsgave, hvorunder den hører, er testamenteret staten. Odden er ca. 200 ha stor. Offentligheden må færdes til fods på odden.

- Frøbjerg Banker og Dyred (Pilebakken)* 124

Frøbjerg Banker: Landskabs- og udsigtsfredning 1935 omfattende ca. 100 ha. – Offentligheden har adgang til at færdes i og opholde sig på den del af det fredede areal, der ejes af stiftelsen »Fyns Bavneshøj«. – Adgang til bakkerne sker fra vejen, der går gennem landsbyen Frøbjerg.

Dyred (Pilebakken): Udsigtsfredning 1941. – Offentligheden har adgang til den fredede bakketop ad stien, der udgår fra vejen mellem hovedvej 1 (ca. 12,5 km vest for Odense) og Tommerup Stationsby. Endvidere har offentligheden ret til at færdes på en bred jordstrimmel på bakkens sydside, der benyttes til kælking m. m.

Røjle Klint 127

Geologisk og landskabelig fredning 1941 af klintens vestlige og mest karakteristiske parti samt et smalt areal bag dettes overkant. – Offentligheden har adgang til det fredede klintparti ad en vej til Røjleskov (motorkørsel er her tilladt) og videre ad en sti. Nede på den frie strandbred kan enhver fortsætte hen langs klintens fod.

Holckenhavn 130

Landskabelige fredninger 1958 af visse af godsets skovpartier, mose-, eng- og landbrugsarealer samt den til slottet hørende park. – Offentligheden har, bortset fra færdsel til fods på veje og stier i Kajbjærg Skov, ikke adgang til de fredede arealer så lidt som til godsets jorder overhovedet. Parken er dog åben for offentligheden på visse fastsatte tider.

Broholm 133

Landskabelige fredninger 1928 og 1943 af: Et skovparti i Nyhave Skov langs Tange A, en gruppe bøge ved skovfogedhuset i Gudbjærg Skov og en del fritstående ege på Skelmose Eng i Skelmose Skov. – Offentligheden har adgang til at færdes til fods i godsets skov og bese de fredede træer og trægrupper. – Endvidere er Gudme Sø fredet, og ca. 3 km strand ved Lundeberg er åben for offentligheden med ret til badning.

Brabetrolleborg 136

Landskabelige fredninger 1925, omfattende forskellige på godsets jorder værende træer, trægrupper, skovholme og stengærder. Siden fredningens gennemførelse har dog af forstlige hensyn nogle af træerne måttet fældes. – Offentligheden har, bortset fra færdsel til fods ad veje og stier i skoven omkring Nørresø (bl. a. vejen, der følger søen rundt), ikke adgang til godsets tilliggende. Den til slottet hørende park er dog åben for offentligheden på visse fastsatte tider.

LANGELAND OG ÆRØ

Ristinge og Vodrup Klint 139

Ristinge Klint: Geologisk fredning 1921 af det højeste og mest karakteristiske, ca. 1,5 km lange parti af Ristinge Klint på det sydlige Langeland. – Offentligheden har adgang til klinten ad en sti langs dens overkant eller ved at følge strandbredden. Færdsel på de fredede arealer er derimod ikke tilladt. – Til klinten kommer man ad landevejen fra Humble til Ristinge. Ved Ristinge Kirke drejes til venstre ad en bivej. Umiddelbart øst for klinten er god badestrand.

Vodrup Klint: Geologisk og landskabelig fredning 1957 af det højeste og mest karakteristiske, ca. 3,5 km lange parti af Vodrup Klint på Ærø's vestkyst udfor landsbyerne Vindeballe og Tranderup. – Offentligheden må færdes til fods ad den private vej og sti og på strandbredden.

SAMSØ

Isseboved, Møgelskaar og Stavns Fjord 141

Isseboved: Landskabelig fredning af Samsøs nordligste del 1948, omfattende ca. 100 ha. – Offentligheden har ret til at færdes på stierne i det fredede område og på hovedets yderste del, tillige på græs- og strandarealerne, hvor der er gode badeforhold. – Motorkørsel er tilladt fra Nordby til hovedets nordligste del (til skiltet: »Adgang for alle«), men vejen er på det sidste stykke kun et sandet spor.

Møgelskaar: Geologisk og landskabelig fredning 1936 af smeltevandsslugt, ca. 3 ha. – Man kommer til det fredede areal ad en markvej, der fra Nordby Kirke går mod vest (motorkørsel er tilladt, men vejen er dårlig). Gennem selve den fredede slugt fører en markvej, ad hvilken, der er adgang for gående.

Stavns Fjord: Vildtreservat, ca. 20 km². – Bl. a. fra fiskerlejet Langør er smukke udsigter over fjorden til dens mange øer og holme. Se igrønt under reservater (side 173).

Kanohave Kanal: Fredet fortidsminde, 1948. Ved vejgaffelen Tranebjerg-Nordby, Tranebjerg-Langør skærer kanalen den ca. 800 m brede landtange mellem Kattegat og Stavns Fjord. Offentligheden har adgang til den vestlige del af kanalterrænet.

BORNHOLM

Hammeren, Hammershus og Slotslyngen 146

Hammeren: Den af staten i 1914 erhvervede Hammerknode (ca. 180 ha) er ikke fredet, men »Hammerens Granitværk«s brydningsområde er nu begrænset til visse klippepartier nordvest for Hammersøen. – Offentligheden har ret til bortset fra i det nuværende brydningsområde at færdes til fods overalt på Hammerknuden. Motorkørsel er tilladt ad vejen til fyret på Ørnebjerg. – God badestrand er ved Osand Bugt umiddelbart nord for Sandvig.

Langebjerg: Landskabelig fredning 1961 af den godt 8 ha store klippeknode sydøst for Hammersøen.

Hammershus Borgbanke og dens omgivelser (Hammersholm) er fredet. – Der er adgang til ruinen hele året.

Slotslyngen: Det 148 ha store areal blev i 1906-08 købt af staten. Slotslyngen er fredet således, at der ikke må anlægges eller drives stenværk på den. – Offentligheden har fri adgang til området.

Kystvejen fra Sandvig til Neksø 151

Landskabelige fredninger mellem vejen og Østersøen, hvortil offentligheden i almindelighed har adgang: *Bornholmspladsen ved Helligdommen, Bokulippen og Holkadalen* (1951), endvidere *Aasen, Sletten og Sølvrøklippen* sydøst for Gudhjem samt *Bølshavn Udmærk*. Ved *Svancke Nordskoven* og *Frennemærk* og ved *Neksø Klinten*. Offentligheden har adgang til alle de her nævnte fredninger.

- Redningsstien fra Saltune til Ypnested* 154
 Landskabelig og naturvidenskabelig, navnlig botanisk fredning af en række arealer bl. a. *Randkløve Skaar* mellem stien og Østersøen gennemført 1935 og 1947 eller tidligere. – Offentligheden har ret til at færdes til fods på den sine steder lidt primitive sti.
- Paradisbakkerne (Ibsker Højlyng)* 157
 Landskabelige og naturvidenskabelige fredninger 1932: Ca. 40 ha *ubeplantet Højlyng* (afmærket med skelsten) af Husmandsplantagen i Paradisbakkernes nordøstlige del samt sprækkedalene: *Kodal, Grydedal, Dybedal, Stendal, Majdal* og *Ravnedal* og endelig *Rokkestenen* (1821). – Motorkørsel er tilladt ad en vej gnenem Paradisbakkerne. Denne drejer fra Neksø-Svaneke landevej mod vest nær Bækkegård (ca. 4 km nord for Neksø) og fører gennem bakkerne ud til den nord-sydgående Ibsker-Bodilskervej. – Offentligheden har ivotrigt ret til at færdes til fods ad bakkernes mange skovveje og stier.
- Dueodde* 160
Dueodde: Landskabelig og rekreativ fredning 1936 af ca. 150 ha klitareal. – Offentligheden har ret til at færdes til fods og opholde sig på det fredede areal. Udmærket badestrand.
Ragbannier Odde: Landskabelig og rekreativ fredning 1943 af ca. 13 ha klitareal på sydkysten sydvest for Pedersker. – På de tider hvor arealet ikke benyttes som militær øvelsesplads har offentligheden adgang. God badestrand.
Balke Lyng: Landskabelig og rekreativ fredning 1946 af hede- og strandareal mellem jernbanelinien og Østersøen syd for Neksø. – Offentlig adgang og god badestrand.

Reservater

Efter lov af 7. april 1936 om reservater for pattedyr og fugle kan der oprettes reservater, dels vildtreservater, hvor man vil bevare og udvikle vildtbestanden, dels videnskabelige reservater, der oprettes for at bevare sjældne arter eller for at skaffe mulighed for videnskabelige undersøgelser. Vildtreservaterne administreres af jagtrådet, de videnskabelige af naturfredningsrådet. Før reservatlovens vedtagelse kunne reservater alene oprettes efter naturfredningsloven, og det drejede sig kun om en halv snes, mens der nu er over et halvt hundrede, hvoraf de fleste og største er beliggende i Jylland. På øerne er de vigtigste reservater følgende:

Hesselø i Kattegat: Omfatter hele øen med omliggende rev og søterritorium. Oprettet som videnskabeligt reservat ved statsministeriets bekendtgørelse, 1951. Rigt fugleliv (svartbag, tejt, ederfugl, skærpiber m. fl.). Mange sæler. Privat ejendom, ingen offentlig adgang.

Stavns Fjord på Samsø: Omfattende samtlige holme i Stavns Fjord samt Besser Rev. Oprettet som fuglereservat ved justitsministeriets bekendtgørelse, 1929. Efter reservatlovens vedtagelse overgået til vildtreservat. Rigt fugleliv navnlig ederfugle, terner, vadere etc. Privat ejendom, ingen offentlig adgang til landarealerne.

Gamborg Inderfjord: Omfatter inderfjorden med omgivende landarealer, ialt 121 ha. Oprettet som vildtreservat ved landbrugsministeriets bekendtgørelse, 1940. Reservatet indholder en større hættemågekoloni, mange rugende ænder, bl. a. taffelænder, samt en del rugende grågæs. Privat ejendom, ingen offentlig adgang, men der er udsigt over reservatet fra de omgivende veje.

Nakskov Indrefjord: Omfatter selve indrefjorden med omgivende landarealer, ialt 190 ha. Oprettet som vildtreservat ved landbrugsministeriets bekendtgørelse, 1938. Rigt fugleliv af ynglefugle, eneste yngleplads i Danmark for rødhovedet and, desuden mange taffelænder, skeænder, gråænder, knopsvaner, stor hættemågekoloni. Mange overvintrende fugle, navnlig troldænder og blishøns. Kommunal og privat ejendom, ingen offentlig adgang, men reservatets fugleliv kan ses fra den gamle jernbanedæmning over fjorden, samt fra omgivende veje, navnlig landevejen Nakskov-Rødby.

Fladet nordøst for Sakskøbing: Omfatter en gammel inddæmning med omgivende land og et 200 m bredt bælte af Taarsvig, ialt 68 ha. Oprettet som vildtreservat ved landbrugsministeriets bekendtgørelse, 1941. Mange ande- og vadefugle, bl. a. klyder. Fortrinligt raststed for trækfugle. Privat ejendom, ingen offentlig adgang.

Græsholmen ved Christiansø: Omfatter den ca. 13 ha. store klippeø. Oprettet som fuglereservat ved justitsministeriets bekendtgørelse 1926, efter reservatlovens ikrafttræden overgået til videnskabeligt reservat. Meget rigt fugleliv, eneste yngleplads i Danmark for lomvi (ca. 1000 par) og alk (ca. 100 par). Stor ederfuglekoloni (ca. 600 par) og sølvmåge (ca. 3000 par) samt baltisk sildemåge (ca. 500 par). Ingen offentlig adgang, men fuglelivet kan let ses, hvis man i båd sejler rundt om øen.

Ølene (Bornholm): Omfatter et moseterræn med en lille sø, ialt 154 ha. Oprettet som vildtreservat ved landbrugsministeriets bekendtgørelse, 1942. Størstedelen af området tilhører staten. Mange vadefugle som bekkasiner, præstekraver og rødben, stor någekoloni og mange ænder. Desuden er Ølene raststed for traner på træk. Offentlig færdsel i reservatet er tilladt på veje og stier.

Stednavne-register

(Tallene henviser til siderne)

- »Afgrunden« 127
Agernæs 120, 169
Alleshave 64
Alsø 107
Arresø 25, 30
Asnæs 59
Asnæs Dyrehave 60, 165
Asnæs For- og Vesterskov
60, 165
Asserbo 30
Avedøre Holme 77
Avnstrup Overdrev 56
Baesbanke 116
Balke Bugt 153
Balke Lyng 161, 172
Ballebjærg 141
Bastrup Sø 15, 162
Bastruptårnet 15, 162
Bavelse 84, 167
Bavnebakke (Glænsø) 91
Birkealléen ved Bækkebro
164
Bisserup 88
Bokul 152, 171
Borgø 108
Bornholm 144, 171
Borup 86
Borup Ris 86
Brahetrolleborg 136, 170
Bramsnæs 47
Bramsnæs Vig 48
Broholm 134, 170
Brænde- og Knarbo Klint
70
Brændeådal 126
Brændholt Bjærg 126
Buresø 15, 162
Buskebjærg 44
Byhøj 130
Bøllevænge 132
Dammestenen 135
Dejlighedsbakken 47
Dueodde 160, 172
Dybedal 159, 172
Dybesø 73
Dyred (Pilebakken) 127,
170
Dyssebakken 38, 164
Døndal 152
Egebjærggård 122, 169
Egernæs 48
Einsidelsborg 122
Ejby Mark 49, 165
Ejby A 49, 165
Ellemosen 42, 164
Enebærrodden 122, 169
Engestofte 108
Enghaven 110
Enø Overdrev 94, 168
Eskebjærg Vesterlyng 63,
166
Eskemese Skov 24
Eskildstrup 87
Esrum Kanal 27
Esrum Kloster 25
Esrum Sø 25, 163
Esrum A 27
Esterhøj 68, 166
Farum 16
Farungård 16
Farungårds Skov 16
Farum Sø 16, 162
Fiskebæk 16
Fiskebæk - Frederiksdal-
stien 17
Fladet 173
Fladså Bakker 93, 168
Flyndersø 73, 166
»Flyvesandet« på Ager-
næs 120, 169
Fredensborg Slot 28, 163
Frederiksdal 18, 162
Frejlev 111
Frejlev Bøget 110, 169
Frennehavn 153
Frennemark 153, 171
Frøens Plantage 93, 168
Frøbjærg Banker 125, 169
Frøbjærg Bavnehøj 126,
169
Fuglevad Mølle 15
Furesø 17, 18
Fyns Hoved 116, 169
Gabet 122
Gamborg Inderfjord 173
Gambleborg 160
»Gamle Hammermølle«
29
Gammel Herres Skov 120
Gammel Lejre 53
Gammelsund 96
Ganløse Orned 15, 162
Garverirenden 49
Gilbjærggård 36, 164
Gilbjærg Hoved 36
»Gilbjærgstien« 36, 164
Gilleleje Strandbakker 35,
164
Gisseløre 60
Gjorslev 80
Glorup 133
Glænsø 90, 167
Glænsø Skov 90
»Grevindestien« 60, 166
Gribskov 26
Grydedal 159
Grydesø 159
Grasholmen 173
»De grønne Områder« 13,
16, 21, 25, 162

Grønnæs 110
 Gudbjærg Skov 135
 Gudme Sø 134, 170
 Gunderslevholms Dyrehave 85, 167
 Hald Bavnehøj 164
 Hænner Odde 147
 Hæmmeren 146, 171
 Hammershus 149, 171
 Hammersø 146
 Harreshøj 27
 Havnsø 64
 »Heatherhill« 37, 164
 Hejde Overdrev 56
 Hejrede Sø 106, 168
 Helene Kilde 38
 Hellebæk 29, 163
 Hellebækgård 29
 Helligdomskilden 152
 Helligdomsklipperne 152, 171
 Helvedsbakkerne 157
 Herthadalen 54
 Hesselagergård 133
 Hesselø 172
 Hindsholm 112, 169
 Hjortholm 19
 Hjortholm Mølle 18
 Holckenhavn 131, 170
 Holkadalen 152, 171
 Holme Kloster 136
 Holsteinborg 88, 167
 Holsteinborg Nor 88
 Hummeltoftevej 19
 Hundested 164
 Hundige Park 77
 Hunså 106
 Hverringe 114
 Hyllingebjerg 37, 164
 Højbjærggård 23
 Høje Sandbjerg 22, 163
 Højerup Kirke 80
 Højeruplund 81
 »Højsandet« 72, 166
 Hørhaven 87
 Høve Stræde 68, 166
 Ibsker Højlyng 157, 172
 Issehoved 142, 171
 Isøre 75
 Jersey Strandpark 167
 Jægerhytten 23
 Jærnen 77
 Kanehave Kanal 144, 171
 Kajbjerg Skov 132, 170
 Karlstrup og Karsslunde Moser 77, 167
 Karlstrup Strandpark 77, 167
 Karrebæksminde Havn 96
 Katrinebjerg 129
 Kerteminde Fjord 117, 169
 Kertinge Nor 117, 169
 Kirkemose 50
 Klavs Nars Holm 16
 Klopstocks eg 20
 Knudshoved 98, 168
 Knudsskov 98
 Knuthenborg Park 103, 168
 Knuthenborg Slot 103
 »Knækkeryggestenen« 111
 Kodalen 159, 172
 Koholm Enge 45
 »Kong Grønnæs Høj« 112
 »Kongsgården« 53
 Kongskilde 87
 Kongstrup 61
 Korinth 138
 Korshage 74, 166
 Krageø 64
 Kragkås 147
 Krøgsbølle Banker 130
 Kystvejen Sandvig-Neksø 151, 171
 Køgevej 76
 Kørup 121
 Ladby (Fyn) 119
 Ladby ved Susåen 87
 Langebjerg 146, 171
 Langesø Mose 74
 Langtved 48, 165
 Langø (Hindsholm) 115
 Ledreborg Allé 51, 165
 Ledreborg Slot 51
 Lejreegnens 53
 Lerchenborg Slot 58, 166
 Lillebælt 127
 Lillestrand 115
 Lille og Store Vrøj 64
 Lindø (Røgbølle Sø) 107
 »Lollands Perle« 109
 Lollikkhus 21
 Louisekilde 20
 Lucieø 138
 Lundeberg 135
 Lungshave 96
 Lyngby Amose 20, 162
 Lysemose Skov 108
 Maden 114
 Maglebro 52
 Maglesø 57, 165
 Magleås 24
 Maribo Domkirke 107
 Maribo Nørresø 106
 Maribo Søndersø 106, 168
 Maribosøerne 106, 168
 Marsvinsholmene 48
 Mogenstrup Kirke 94
 Mogenstrup Kirkeskov 94, 168
 Mogenstrup Ås 92, 168
 Mosede Batteri 77, 167
 Munkebo 118
 Munkebo Bakke 118
 Munkholm 48
 Møgelskaar 142, 171
 Møllegårdsmarken 133
 Møllehøj 50
 Mølleådalene 14, 162
 Mølleåen 14, 162
 Mørkemose Bjærg 58
 Maale Bakke 112
 Maarhøj 115
 Maarup Havn 142
 Nakkehoved 35, 163

Nakkehoved Fyrsti 35
 Nakskov Indrefjord 173
 Nekselø 64, 166
 Nordby 141
 Nordby Bakker 141
 Nordby Hede 141
 Nordsjællands Kattegats-
 kyst 34, 163
 Noret (Holckenhavn) 132
 Nyhave Skov 135
 Nylandsmose 96
 Nyord 102
 »Næbbet« 70, 166
 Næsbyholm 83, 167
 Næsbyholm Skov 82
 Næsseslottet 21
 Næstved-Mogenstrup Ås
 91, 168
 Nørreskov 19
 Nørresø 138
 »Olavsskaaret« 45, 164
 Oldtidsvejen i Ellemosen
 42
 Ordrup Næs 70, 166
 Ormsø 90, 167
 Pandehave Å 32
 Paradisbakkerne 157, 172
 Pilebakken (Dyred) 127,
 170
 Prinsessestien 20
 »Raghammer Odde« 161,
 172
 Randkløve Skaar 155, 172
 Redningsstien Saltune-
 Ypnested 154, 172
 Rejnstrup Overdrev 85,
 167
 Revshaleborg 108
 Ristinge Klint 139, 170
 Rokkestenen 159, 172
 Romsø 114, 169
 »Rusland« 32, 163
 Ryegård 50, 165
 Ryegård Dyrehave 50
 Ryget Skov 16
 Rygård 133
 Røgbølle Sø 106, 168
 Røjle Klint 128, 170
 Røkysten 152
 Rønnebæksholm 93
 »Rønnen« 65
 Rørvig-halvøen 71, 166
 Røsnæsklinterne 60, 166
 Raageleje 36, 164
 Sakshøje 50
 Salomons Kapel 147
 Saltbæk Vig 64
 Samsø 141, 171
 Sanddobberne 62, 166
 Sankt Mogens Kilde 94
 Sankt Olavs Kilde 45
 Scheelenborg 116
 Selsø Kirke 46
 Selsø Sø 45, 164
 »Sibirien« 148
 Sjælsø 23, 163
 Sjælsø Lund 23
 »Skalkekorset« 111
 Skansehage 75, 166
 Skelmose Skov 134
 Skolebakken ved Høster-
 køb 22
 Skoven (Hindsholm) 122
 Skredbjærg 73, 166
 Skuldelev Ås 44, 164
 Slagslunde Skov 15
 Slagterbanken 125
 Slotslyngen 150, 171
 Smidstrup Strand 164
 Sortemose 16
 Spurveskjul 20
 Spurveskjulskoven 19
 Staunings Ø 77, 167
 Stavns Fjord 143, 171, 172
 Stejlebjærg 148
 Stendal 159, 172
 Stenskov 93
 Stevns Klint 79, 167
 Stold 64
 Store og Lille Vejleå 77
 Store og Lille Vråj 64
 Strandbjærggård 37, 164
 Strandmarken 160
 »Stubbene« (Ænø) 96
 Studebjærg 37
 Suserup Skov 83, 167
 »Svaleklint 70, 166
 Svaneke Nordskov 153,
 171
 Svanesøen 103, 168
 Svineholm 45
 »Sækken« 16
 Særløse Overdrev 54, 165
 Søholt 108, 169
 Sølvklippen 153, 171
 Søvejen ved Æsrum Sø 27
 Tanggård Mark 133
 Tegnermuseet 33, 163
 Tempelkrog 48
 Tibirke 38
 Tibirke Bakker 41, 164
 Tisvilde 38
 Tisvilde Hegn 38, 41
 Tornen 116
 Troldbykællingen 50
 Trolddalen på Nekselø 65
 »Troldekskoven« 41
 Trundholm Mose 68
 »Trylleskoven« 77
 Tunø 142
 Tystrup 87
 Tystrup-Bavelse Sø 82,
 167
 Taarupstrand 113
 Ulriksholm 118
 Ulvshale 99, 168
 Vaserne 21, 162
 Vejlø Kalv 115
 Vissenbjærg 124
 Vodrup Klint 139, 170
 Ægholm 64
 Ølene 173
 Ørnebjærg 148
 Ørnekul 66
 Øster- og Vesterfed
 (Glænsø) 91
 Aalevad 107
 Vejrhøj 68

Kort over det i bogen omtalte udvalg af fredninger og reservater.

Fredningerne er markeret ved stjerner, hvis størrelse er afpasset efter de enkelte fredningers kvalitet, således som forfatteren opfatter den. Reservaterne er markeret ved cirkler.

De ved de enkelte stednavne anbragte tal henviser til den side i teksten, hvor den pågældende lokalitet er omtalt.

Tidligere udkom

LANGS GUDENÅEN

Tekst og tegninger

af Knud Dahl

Fremragende bog om vort længste vandløb og de natur-skønne og historiske egne, den passerer fra udspring til udløb. Formet som en tur-beskrivelse. Med mange oversigtskort og illustrationer.

*

»Den fortæller alt, hvad man gerne vil vide, og mere til.« – *Vejle Amts Folkeblad.*

*

»Denne bog er en lille perle – måtte den blive den første på en perlekæde . . .« – *Fyens Stiftstidende.*

*

»Det er helt igennem en storartet lille bog.« – *Niels Fyde i Horsens Folkeblad.*

*

»På én gang oplysende og underholdende.« – *Vestkysten.*

*

»En dejlig bog.« – *Aarhus Amtstidende.*

*

»Et længe næret ønske blandt topografer og kulturhistorikere er blevet opfyldt . . .« – *Folkeskolen.*

